
**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
імені М.В. ПТУХИ**

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ

**МОДЕРНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ:
РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ**

Колективна монографія

Київ – 2015

УДК 316.42 (477)

ББК 60.55

Л93

Рецензенти:

чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук, проф.,
перший заступник директора Національного інституту
стратегічних досліджень при Президентові України

О.С. Власюк,

д-р екон. наук, проф., заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач відділу соціальної інфраструктури Інституту демографії
та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України

В.М. Новіков

Затверджено до друку Вченою радою Інституту демографії
та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України
(протокол від 25 грудня 2015 р. № 24)

Л93

Людський розвиток в Україні. Модернізація соціальної політики: регіональний аспект (колективна монографія) / за ред. Е.М. Лібанової ; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – К., 2015. – 356 с.

ISBN 978-966-02-7871-4

Монографію підготував колектив науковців Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. Необхідність модернізації соціальної політики з урахуванням регіонального аспекту обумовлена існуванням значного дисбалансу соціально-економічного розвитку за територіальною ознакою, формуванням осередків підвищеної вразливості населення України. Наукове осмислення тенденцій регіонального людського розвитку, диспропорцій рівня та якості життя, стану функціонування системи державних соціальних стандартів і гарантій, встановлення й аналіз основних закономірностей дали змогу запропонувати окремі підходи до модернізації інструментарію розробки та реалізації соціальної політики. Запропоновано методологію типологізації регіонів за детермінантами людського розвитку, доведено можливість застосування теорії просторового розвитку для цілей реалізації соціальної політики на регіональному і субрегіональному рівнях. Запропоновано нові підходи до оцінки територіальної диспропорційності рівня та якості життя населення для обґрунтування напрямів соціальної політики в умовах децентралізації. Розроблено пропозиції щодо необхідних змін у системі державних соціальних стандартів і гарантій, підходи до оцінювання соціально-економічних наслідків таких змін. Висвітлені питання інформаційного забезпечення оцінки впливу заходів соціальної політики на соціально-економічний розвиток регіонів.

Монографія розрахована на фахівців у галузі демографії, соціальної економіки і соціальної політики, працівників державного управління, викладачів, аспірантів, студентів економічних та інших гуманітарних спеціальностей.

Повнотекстову версію монографії українською мовою розміщено у вільному доступі на офіційному сайті Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України за посиланням: <http://www.idss.org.ua/public.html>.

УДК 316.42 (477)

ББК 60.55

ISBN 978-966-02-7871-4

© Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Розділ 1. ПІДХОДИ ДО ОБҐРУНТУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ НА ОСНОВІ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ.....	8
1.1. Типологізація людського розвитку та можливості її використання для розробки регіональної політики	8
1.2. Постановка проблеми «незбалансованості» людського розвитку як підґрунтя для розробки адресних заходів соціальної політики	34
1.3. Політика стимулювання людського розвитку на основі кластерного підходу.....	59
Список використаних джерел до розділу 1	102
Додатки до розділу 1	118
Розділ 2. ТЕРИТОРІАЛЬНІ ДИСПРОПОРЦІЇ РІВНЯ ТА ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ І МОДЕРНІЗАЦІЙНІ НАПРЯМИ ПОЛІТИКИ ВПЛИВУ.....	131
2.1. Підходи до визначення і чинники формування територіальних диспропорцій рівня та якості життя населення	131
2.2. Основні тенденції у регіональній і міжпоселенській диференціації рівня життя населення України.....	148
2.3. Оцінка територіальної диспропорційності за індексом рівня та якості життя населення.....	174
2.4. Модернізаційні напрями політики у контексті зниження територіальної диспропорційності	196
Список використаних джерел до розділу 2	203
Додатки до розділу 2	213

Розділ 3. МОДЕРНІЗАЦІЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНИХ СОЦІАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ І ГАРАНТІЙ.....	255
3.1. Проблеми функціонування системи державних соціальних стандартів і гарантій в Україні та шляхи її вдосконалення.....	255
3.2. Стандарти і гарантії у сфері соціальних послуг	275
3.3. Соціальні стандарти і гарантії у пенсійній системі та державному соціальному страхуванні.....	304
3.4. Оцінювання соціально-економічних наслідків упровадження змін у системі державних соціальних стандартів і гарантій.....	316
Список використаних джерел до розділу 3	337
Додаток до розділу 3.....	346
ВИСНОВКИ	347

ВСТУП

Ця монографія – десяте наукове видання Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України за тематичним напрямом «Людський розвиток в Україні». Фундаментальні дослідження, що поєднують різні теоретичні напрями, а також актуальні прикладні розробки, представлені у монографії, дали змогу окреслити подальші шляхи модернізації соціальної політики в Україні. Наукове осмислення тенденцій регіонального людського розвитку, диспропорцій рівня та якості життя населення, дієвості системи державних соціальних стандартів і гарантій стало основою формулювання сучасних теоретичних та методологічних засад формування соціальної політики на національному, регіональному й субрегіональному рівнях, нових підходів щодо її функціонального наповнення, удосконалення інструментарію та методів оцінювання.

У першому розділі монографії обґрунтовано зміст соціальної політики у сфері людського розвитку крізь призму наукових методів типологізації та кластеризації. Запропоновано методологію типологізації регіонів за детермінантами людського розвитку, узагальнено теоретичні та практичні підходи до типологізації людського розвитку як глобального соціального процесу. Розроблено рекомендації щодо формування політики на засадах детермінантної типологізації, у тому числі для пом'якшення ризиків «незбалансованого» людського розвитку. Доведено можливість застосування теорії просторового розвитку для цілей реалізації соціальної політики на регіональному й субрегіональному рівнях, сформульовано концепт «місцево локалізованого соціального кластера», обґрунтовано доцільність політики стимулювання людського розвитку на основі кластерного підходу.

Другий розділ монографії присвячений дослідженню територіальних диспропорцій рівня та якості життя населення України у контексті модернізації державної політики. Розширено методологічні підходи до видів територіальних диспропорцій. Запропоновано трактування територіальної диспропорційності рівня та якості життя як ознаки надмірної диференціації визначальних характеристик рівня та якості життя у розрізі територій, що порушує принципи соціальної справедливості, призводить до підвищення ризиків соціального відторгнення за територіальною ознакою, а врешті-решт гальмує розвиток соціального середовища та суспільства в цілому. Висвітлено основні чинники та специфіку

формування територіальної диспропорційності у рівні та якості життя населення України, встановлено ключові тенденції у регіональній та міжпоселенській диференціації рівня життя населення. Розроблено методологічні засади дослідження рівня та якості життя населення у розрізі територій, у тому числі методика побудови відповідного інтегрального індексу. Здійснено оцінку територіальної диспропорційності за індексом рівня та якості життя населення. Встановлено осередки підвищеної вразливості та виконано їх картографування на рівні адміністративних районів України. Обґрунтовано модернізаційні напрями політики у контексті зниження територіальної диспропорційності та протидії поширенню негативних явищ. Розроблено пропозиції щодо змісту політики впливу в умовах децентралізації.

У третьому розділі монографії об'єктом дослідження є система державних соціальних стандартів і гарантій, її дієвість розглядається як важливий інструмент соціальної політики. Розкрито роль системи державних соціальних стандартів і гарантій у формуванні основних джерел доходів населення, досліджено проблему функціональної неузгодженості окремих складових цієї системи з точки зору ефективності соціальної підтримки населення. Окреслено нові підходи до визначення основного соціального стандарту – прожиткового мінімуму, розроблено пропозиції щодо методики його розрахунку. Обґрунтовано необхідність та особливості стандартизації соціальних послуг, визначено напрями реформування державних соціальних стандартів і гарантій у пенсійній системі та системі державного соціального страхування на засадах збалансування універсального і диференційованого підходів. Розроблено пропозиції щодо необхідних змін у системі державних соціальних стандартів і гарантій, підходи до оцінювання соціально-економічних наслідків таких змін. Висвітлено питання щодо формування інформаційного забезпечення оцінки впливу заходів соціальної політики на соціально-економічний розвиток регіонів на основі адекватного визначення цілей політики, всіх зацікавлених учасників процесу її впровадження та каналів впливу.

Дослідження виконав авторський колектив під керівництвом академіка НАН України, доктора економічних наук, професора Е.М. Лібанової: О.А. Васильєв, к. е. н. (2.1, 2.3, 3.1); Г.В. Герасименко, к. е. н., с. н. с. (1.2); Ю.В. Горемикіна, к. е. н. (3.2); В.С. Заяць, к. е. н., с. н. с. (2.1, 2.2); Т.М. Калашнікова, к. е. н., с. н. с. (1.3.); Ю.А. Клименко (2.2); Ю.Л. Когатько, к. геогр. н., с. н. с. (2.1, 2.3); О.В. Макарова, член-кор. НАН України, д. е. н., с. н. с. (вступ, 1.1, висновки); Т.В. Новосільська (2.2); С.В. Полякова, к. е. н., с. н. с. (2.1, 3.1); М.В. Пономаренко (2.2); А.Г. Реут (2.1, 3.1); В.Г. Саріогло, д. е. н., с. н. с. (3.4, висновки); Г.І. Терещенко, к. е. н.

(3.4); Л.Г. Ткаченко, к. е. н., с. н. с. (3.3); О.М. Хмелевська, к. е. н., с. н. с. (вступ, 1.1); Л.М. Черенько, к. е. н., с. н. с. (2.4, 3.1, висновки); В.С. Шишкін, к. е. н., с. н. с. (2.1, 2.3).

У монографії використано результати науково-дослідних робіт, виконаних за участі авторів у Інституті демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України («Типологія регіонів за характеристиками людського розвитку: детермінанти, закономірності, формування політики», 2013–2015 рр., № держреєстрації 0112U006752; «Територіальна диспропорційність рівня та якості життя населення України», 2013–2015 рр., № держреєстрації 0112U006754; «Розроблення нової системи державних соціальних стандартів і гарантій в Україні», 2015 р., № держреєстрації 0115U004102).

РОЗДІЛ 1

ПІДХОДИ ДО ОБГРУНТУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ НА ОСНОВІ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

1.1. Типологізація людського розвитку та можливості її використання для розробки регіональної політики

Методологічні підходи до типологізації людського розвитку. Відповідно до сучасних методологічних підходів ООН [184], групування країн світу за Індексом людського розвитку (Human Development Index) здійснюється як ранжування його відповідних значень. При цьому виокремлюють такі групи країн:

- з дуже високим рівнем людського розвитку (англ.: very high human development), за підсумками 2014 р. [159] – 49 країн;
- з високим рівнем людського розвитку (high human development), відповідно 53 країни;
- з середнім рівнем людського розвитку (medium human development), 42 країни;
- з низьким рівнем людського розвитку (low human development), 43 країни.

Додатково ООН розраховує Індекс людського розвитку для: шести макрорегіонів (Арабські держави, Східна Азія та Тихоокеанський регіон, Європа та Центральна Азія, Латинська Америка та Карибський басейн, Південна Азія, Африка від Сахари до півдня); найменш розвинених країн; малих острівних країн, що розвиваються. Окремі компоненти Індекса людського розвитку обчислюються й для групи «інші країни / території» (other countries or territories)¹.

Державна служба статистики України здійснює групування регіонів України за рівнем інтегрального та часткових індексів регіонального людського розвитку за такою градацією: «високий», «вище середнього», «середній», «нижче середнього», «низький» [99].

Російські дослідники за основу типології регіонів РФ обрали середньоросійські та медіанні рівні якості відповідних потенціалів (окремо

---

¹ Зокрема для Корейської народно-демократичної республіки, Маршаллових островів, Монако, Науру, Сан-Марино, Сомалі, Південного Судану, Туvalu.

людського та трудового). Усі суб'єкти РФ розподіляють по чотирьох групах: 1) «з відносно високою якістю» (індекс досліджуваного потенціалу регіону вищий за середньоросійській рівень); 2) «вищі за медіанний рівень» (індекс потенціалу регіону вище медіанного, але нижче середньоросійського); 3) «нижче за медіанний рівень» (індекс потенціалу регіону перевищує значення індексів регіонів-аутсайдерів); 4) «з низькою якістю» (усі інші регіони, що не потрапили до трьох перших груп) [100, С. 108].

Треба зазначити, що людський розвиток як наукова категорія є досить складним та багатоаспектним об'єктом дослідження. Концепція людського розвитку, доповнена оціночним показником – Індексом людського розвитку, була презентована світовій спільноті у 1990 р. До сьогодні вона значно поглиблена і розширена. Людський розвиток запропоновано трактувати і як процес, і як результат [184: 1990, 2010, 2015]. Тому новітнім аспектом можна вважати постановку проблеми типологізації людського розвитку з урахуванням якісних змін та особливостей їх динаміки, зокрема такі напрями: 1) типологізаційні характеристики людського розвитку, у тому числі як глобального соціального процесу²; 2) розробка підходів до типологізації регіонального людського розвитку.

Витоки дослідження типологізаційних характеристик людського розвитку містяться у першому глобальному Звіті з людського розвитку (далі – Звіт) [184], що був опублікований у 1990 р.³ У цьому Звіті надано такі характеристики аспектів людського розвитку: «balance» (варіанти пер. з англ. на укр. – баланс, рівновага, гармонійність), «critical imbalance» (критичний / небезпечний дисбаланс / невідповідність). У Звіті-1990 також наведено «баланс людського розвитку» (balance sheet of human development), де зіставляються досягнуті надбання за певними критеріями (human progress) та наявні позбавлення / депривації (human deprivation). У Звіті-1992 вперше вжито словосполучення «сталий людський розвиток» (sustainable human development), «оптимальний баланс між навколишнім середовищем та людським розвитком» (optimum balance between the environment and human development); у Звіті-1993 – «групи позбавлених / виключених» (the groups excluded). У Звіті-1997 вказані періоди прогресу та стагнації одного з аспектів людського розвитку (на прикладі динаміки показника бідності по регіонах світу починаючи з 1950 р.); у Звіті-1998 досліджено питання розбалансованості / нерівномірності (unbalanced) та відсутності рівноваги (unequal) споживання та людського розвитку. У Звіті-2014 прогрес людського розвитку розглянуто крізь призму сталості (sustain progress) та життєздатності (resilient progress), а також акцентовано увагу на важливості сталого та безпечного людського розвитку (sus-

² Див. розділ 1.2.

³ Керівник проекту – Махбуб уль Хак (Mahbub ul Haq) (1934–1998), відомий пакистанський економіст, автор ідеї розрахунку Індекса людського розвитку.

tainable and secure human development). У Звіті-2015 виокремлено проблематику дефіциту людського розвитку (human development deficits) та елементів сталого людського розвитку (building blocks of sustainable human development) [184].

За другим напрямом – дослідження проблематики типологізації регіонального людського розвитку, – на особливу увагу заслуговують напрацювання науковців з Індії. У 2001 р. команда⁴ з підготовки Національного звіту людського розвитку Індії представила оригінальну методологію «Радар Розвитку» (Development Radar), яка дозволяє відстежити доволі складну просторову динаміку регіонального людського розвитку [163]. Для кожного зі штатів Індії за спеціально нормованою шкалою було побудовано «пелюсткову» діаграму, яка відображала досягнення кожного штату (у тому числі по міських та сільських поселеннях) протягом 1980–1990-х років за вісьмома обраними індикаторами. Автори цього національного звіту для характеристики регіонального людського розвитку та його аспектів вживали терміни «balanced» (збалансований, гармонійний), «symmetrical» (симетричний), а для його прогресу – терміни «steady» (невпинний, сталий, надійний), «significant» (значний, суттєвий), «marginal» (незначний, такий, що знаходиться на межі) [163].

На наш погляд, постановка проблеми типологізації регіонального людського розвитку зумовлює поєднання автономних теоретичних напрямів (людський розвиток, регіоналістика, просторова диспропорційність, нерівність соціального розвитку, управління соціальною системою) зі специфічним методом наукового пізнання – типологізацією⁵. Застосування таких міждисциплінарних знань дозволяє краще ідентифікувати ключові ознаки регіонального людського розвитку, обґрунтувати алгоритм його оцінки для розробки ефективної регіональної політики.

Типологізацію регіонального людського розвитку доцільно розвивати як науковий напрям, не обмежуючись формалізованим підходом (групування регіонів за певною ознакою – величиною або рангом відповідного індекса). Однак складність та багатоаспектність феномену «людський розвиток» обумовлює низку методологічних проблем його типологізації:

1) на відміну від методу класифікації, один із об'єктів типологізації може бути віднесений до декількох «типів» або не належати до жодного. Проте за типологізації регіонального людського розвитку може спостерігатися ідентичність за кількома критеріями, однак жоден з об'єктів типологізації не може бути названий «позасистемним», тобто для кожного регіону дослідникам необхідно визначитися з типологією;

⁴ Rajeev Malhotra, Arvinder S. Sachdeva, S.V. Ramanamurthy et al.

⁵ Сутність типологізації полягає в ідентифікації та систематизації найважливіших структурних та / або функціональних властивостей об'єкта дослідження на основі заданих параметрів / критеріїв.

2) зазвичай групування об'єктів за ознакою(-ами) типологізації є умовним, тобто припускається, що об'єкти можна розрізнити і за іншими ознаками. У нашому випадку завдання є ускладненим через те, що типологізація регіонів здійснюється саме за ознакою «людський розвиток», а це поняття є комплексним. Тобто критерії типологізації повинні враховувати гармонійність / збалансованість усіх складових Індексів регіонального людського розвитку (далі – ІРЛР): якість відтворення населення, стан соціального середовища, рівень добробуту та комфортність проживання, рівень освіти та забезпечення гідної праці⁶;

3) у ході побудови моделі типологізації мають бути враховані такі положення: недоцільність механічного ранжування складових ІРЛР або інтегрального ІРЛР регіонів як занадто формалізованого підходу до типологізації; неможливість використання лише «проблемного» принципу типологізації регіонів; доцільність одночасного врахування прогресу та асиметричності⁷ за окремими аспектами людського розвитку, виявлення загальних тенденцій розвитку – тобто відстеження якомога більшої кількості якісних змін. Таким чином, для побудови моделі типологізації регіонального людського розвитку доцільно використовувати подвійну систему координат – рівень розвитку (як певна його стадія) та динамічність розвитку;

4) типологізацію регіонального людського розвитку доцільно виконувати за багаторівневою процедурою, оскільки у регіонах може спостерігатися міжпоселенська диференціація значень відповідних індексів та показників. Комплексна просторова діагностика дозволить значно покращити якість самої моделі типологізації;

5) модель типологізації регіонального людського розвитку не може бути «одноразовим» проектом з обмеженим потенціалом використання (насамперед для розробки різноманітних напрямів регіональної політики). За необхідності вона має доповнюватися новими структурними елементами.

Визначення типів регіонів України за ознаками людського розвитку. Наявний формалізований підхід до типологізації людського розвитку передбачає використання лише кількісних типологізаційних ознак значень або рейтингів індексів та просте одномірне групування в залежності від їх значень. Це дає змогу порівнювати країни або регіони за рівнем людського розвитку, але значно обмежує можливості використання результатів

---

⁶ Наведено складові ІРЛР, що використовуються в Україні, за [78].

⁷ Як зазначають дослідники, тип регіонального розвитку не може бути апіорі визначений як позитивний або негативний, оскільки результатом асиметричного розвитку може стати покращення одного з показників у декількох регіонах або, навпаки, зближення регіональних показників у часі може супроводжуватися їх тотальним погіршенням по всіх регіонах [36, С. 9].

групувань для формування політики, адже не пояснює причини віднесення регіонів до тієї або іншої групи.

На наш погляд, типологізацію людського розвитку доцільно здійснювати за детермінантним підходом, що базується на використанні не лише кількісних, а й якісних типологізаційних ознак, а також поєднання кількох ознак для побудови багатомірних групувань.

З цією метою у якості факторів типологізації регіонів України враховано: а) аспекти людського розвитку за стандартною Методикою вимірювання регіонального людського розвитку [78]: відтворення населення, соціальне середовище, комфортне життя, добробут, гідна праця, освіта; б) фактор місцевості проживання («міські поселення – сільська місцевість»). Типологізаційними ознаками є: 1) значення інтегральних ІРЛР та часткових / блокових індексів за відповідними аспектами; 2) відстань значень інтегральних ІРЛР від параметрів «ідеального регіону» (часткових індексів – від цільових індикаторів / стандартних значень); 3) динамічні показники прогресу людського розвитку; 4) показники асиметрії; 5) додаткові детермінанти / ознаки (розвиток без дотримання демократії, соціальної справедливості, гендерної рівності, відсутність безпеки тощо).

На рис. 1.1 подано схему типологізації людського розвитку, яка містить підходи до типологізації (формалізований та детермінантний), відповідні ознаки, критерії, характеристики і типи людського розвитку.

Визначення типологічних номінацій регіонів України за характеристиками людського розвитку доцільно починати з оцінки емпіричних даних щодо його ключових тенденцій.

Як видно з рис. 1.2, середньоукраїнська траєкторія зміни інтегрального ІРЛР за десятирічний період демонструє певний прогрес (2004 р. – 3,4028; 2013 р. – 3,7755).

Більшість регіонів України у 2013 р., у порівнянні з 2004 р., досягли певного прогресу. Шкалу значень інтегрального ІРЛР можна поділити на п'ять груп, починаючи від мінімального значення для досліджуваного періоду (менше 3,5) – «дуже низький рівень розвитку» – до максимально можливого цільового значення (понад 5,2) – «дуже високий рівень розвитку». Тоді регіони України протягом досліджуваного періоду розподілялись так, як показано на рис. 1.3. У 2004 р. 20 регіонів потрапляють до групи з дуже низьким рівнем людського розвитку, і лише п'ять – до групи з низьким рівнем. У 2005 р. група з дуже низьким рівнем розвитку стає значно меншою і охоплює 11 регіонів; надалі ця група ще скорочується, і у 2012 р. зникає зовсім. Але у 2012 та 2013 роках з'являється невелика група із середнім рівнем розвитку, яка охоплює три регіони (Харківську, Чернівецьку та Львівську області). Регіони, що характеризуються високим та дуже високим рівнем розвитку, за досліджуваний період відсутні (рис. 1.3).

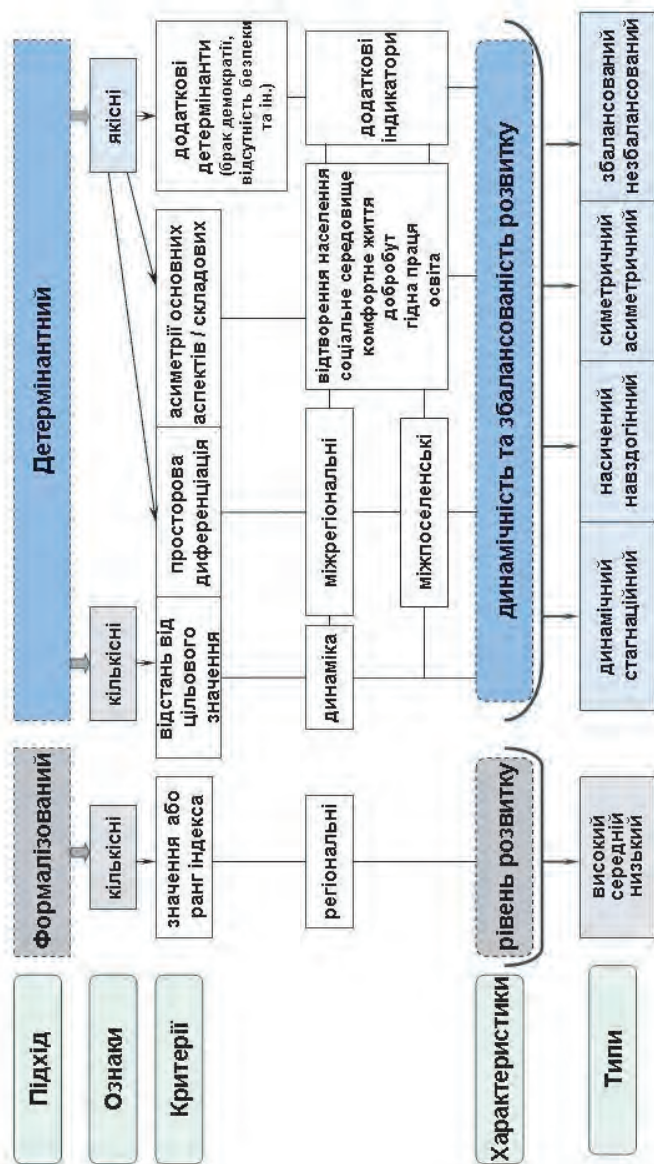
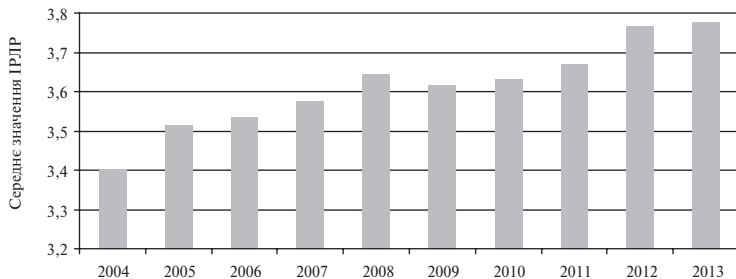

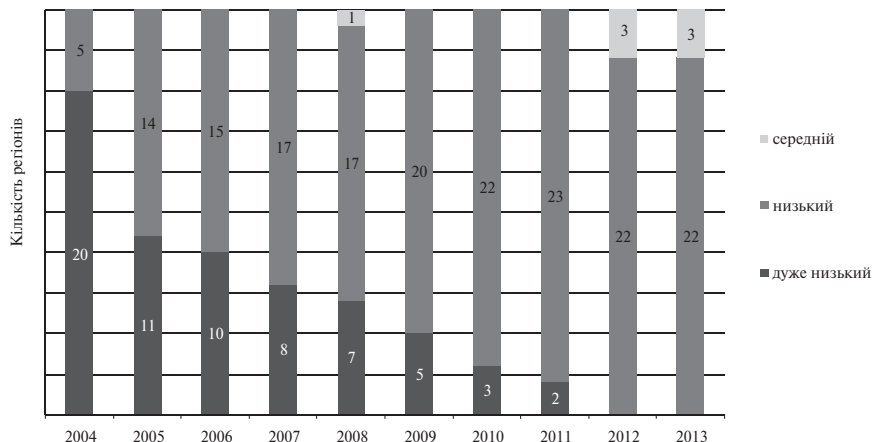
Рис. 1.1. Схема типологізації людського розвитку

Джерело: авторська розробка О.В. Макарової та О.М. Хмелевської.

Рис. 1.2. Середнє значення Індекса регіонального людського розвитку, Україна

Джерело: розраховано за даними [99].

Рис. 1.3. Групи регіонів України за значенням ІРЛР у 2004–2013 рр.

Джерело: авторська розробка О.В. Макарової.

Незважаючи на загальну позитивну динаміку, досягнуті параметри людського розвитку в Україні безнадійно відстають від «ідеальної» траєкторії, яка мала б бути, якби за досліджуваний період ми досягли визначених цільових індикаторів. Темпи зростання ІРЛР у регіонах за досліджуваний період були досить слабкими: від 5 % у Донецькій до 21 % у Харківській областях. Траєкторії бажаного розвитку («ідеальна» траєкторія), фактична середньоукраїнська траєкторія, а також траєкторії областей з найвищим та найнижчим рейтингом 2013 р. відображає рис. 1.4.

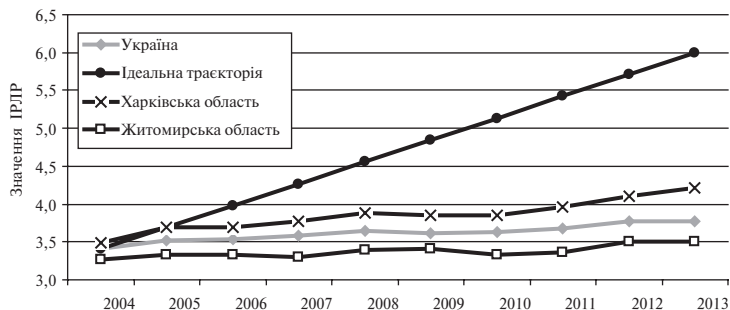

Рис. 1.4. Траєкторії змін ІРЛР у 2004–2013 рр.

Джерело: розрахунки О.В. Макарової за даними [99].

В Україні позитивні зрушення відбулись за всіма аспектами людського розвитку, окрім гідної праці (рис. 1.5).

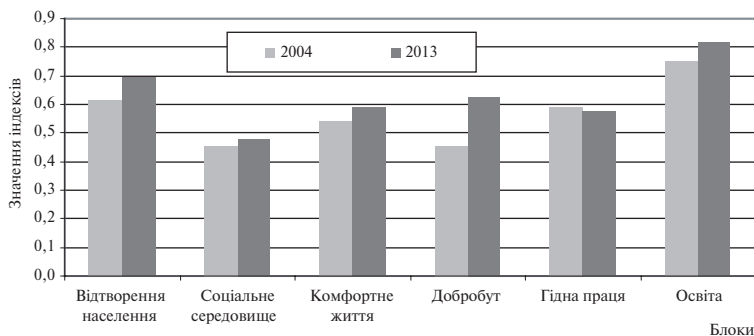

Рис. 1.5. Прогрес регіонального людського розвитку за окремими аспектами*

Примітка: * середньоукраїнські значення блокових індексів ІРЛР.

Джерело: розраховано за даними [99].

Найкращими аспектами за значенням блокових індексів є *освіта* населення та стан *відтворення населення*, що є позитивною рисою людського розвитку в Україні, оскільки ці аспекти переважно обумовлюють якісні характеристики населення та визначають людський потенціал.

Стан *гідної праці*, після падіння 2009 р.⁸, залишається на низькому рівні і жоден регіон України не забезпечує помітного прогресу.

⁸ Середньоукраїнські значення блоку «Гідна праця»: 2004 р. – 0,59; 2005 – 0,60; 2006 – 0,62; 2007 – 0,64; 2008 – 0,64; 2009 – 0,58; 2010 – 0,56; 2011 – 0,57; 2012 – 0,57; 2013 р. – 0,58. Розраховано за даними: [99].

Більшість показників *комфортності проживання* також мають стабільно невисокий рівень.

Стан *соціального середовища* є найгіршим серед усіх аспектів людського розвитку: за жодним із його параметрів не відбулось відчутного прогресу. У ряді регіонів значно зросла кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Кіровоградській, Житомирській та Чернігівській областях за досліджуваний період цей показник збільшився в 1,5–2 рази. У Кіровоградській та Закарпатській областях значно зросла злочинність (приблизно у 1,5 рази). У Івано-Франківській області на 40 % зросла кількість померлих від навмисного самоушкодження, а у Закарпатській на стільки ж зросла підліткова народжуваність. Такий стан речей надзвичайно тривожний, адже соціальне оточення акумулює економічні, демографічні, соціальні негаразди суспільства, наслідками яких є соціально-психологічний дискомфорт, високий рівень злочинності й агресії, схильність до суїцидів, поширення соціальних хвороб та соціального сирітства.

Харківська область, яка посідає перше місце за рівнем людського розвитку, досягла кращих параметрів соціального середовища: зменшилась кількість хворих із вперше встановленим діагнозом туберкульозу, кількість хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму та алкогольних психозів, кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також відбулось зниження рівня підліткової народжуваності.

За *добробутом* протягом досліджуваного періоду було досягнуто найбільшого прогресу – у 18 регіонах України значення відповідного індексу зросло на 30 % та більше. Загалом у країні зросли майже всі показники. Наприклад, частка домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість – у семи регіонах (АР Крим, Закарпатська, Запорізька, Луганська, Харківська, Чернівецька та Чернігівська області) цей показник зріс більше ніж утричі. Зростання у 2–3 рази відбулось ще в трьох регіонах. Майже у півтора рази зросла купівельна спроможність середньодушового доходу (1,4–2,0 рази, залежно від регіону). Значно збільшився (в середньому на 40 %) показник наявності в домогосподарствах базового набору товарів тривалого користування (холодильник, телевізор, пральна машина). Динаміка показників добробуту після невеликого кризового падіння знову набула тенденції до зростання, і в цілому забезпечила їх найбільший прогрес серед решти показників. Водночас треба відмітити значне уповільнення темпів зростання доходів населення та фактичного кінцевого споживання домогосподарств починаючи з 2012 р. Варто очікувати, що ця тенденція, у поєднанні із гостро негативними наслідками суспільно-політичних та воєнних подій 2014 р., значно посилиться і вплине не лише на аспект добробуту, а й на решту показників людського розвитку.

Важливими підсумками аналізу регіонального людського розвитку за десятирічний період є визначення характеру людського розвитку, його найпроблемніших складових та чинників, що обумовлюють негативні тенденції. Ознакою людського розвитку більшості регіонів України можна назвати зростання добробуту на тлі занепаду сфери зайнятості населення. Найсерйознішою проблемою десятиріччя виявилась відсутність прогресу у забезпеченні гідної праці.

Отже, тип людського розвитку в Україні належить до переважно низького, з негативним характером забезпечення гідної праці. У якості типологізаційної ознаки можна розглянути індекси прогресу, що являють собою темпи зростання часткових індексів людського розвитку за період 2004–2013 рр. (додаток 1.1). Найгірший показник прогресу спостерігається у Закарпатській області за індексом соціального середовища (98,37), найкращий – у Чернівецькій області за індексом добробуту (106,9).

Таблиця 1.1. Типи регіонів за ознаками прогресу людського розвитку, 2004–2013 рр.

Група регіонів за ознакою розвитку	Склад групи	Ознаки прогресу
Прогрес	Харківська область	Значне зростання добробуту та поліпшення соціального середовища за стабільності інших аспектів
Розвиток без ознак регресу	Львівська, Луганська та Сумська області	Стабільність показників
Розвиток з регресом за одним із аспектів	АР Крим, Вінницька, Донецька, Житомирська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Рівненська та Чернігівська області	Погіршення параметрів гідної праці
	Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Хмельницька, Кіровоградська, Черкаська та Чернівецька області	Погіршення соціального середовища
	Дніпропетровська та Херсонська області	Погіршення комфортності проживання
Розвиток з регресом за двома аспектами	Волинська область	Погіршення соціального середовища та параметрів гідної праці
	Полтавська область	Погіршення соціального середовища та комфортності проживання

Джерело: авторська розробка О.В. Макарової.

Розмах варіації індексів прогресу можна розділити на три групи: 1) 98,37–100,0; 2) 100,0–104,0; 3) понад 104,0. Це дозволяє визначити три відповідні групи розвитку: 1) регресивний, 2) відсутність прогресу або незначний прогрес; 3) наявність прогресу. Враховуючи нерівномірність розвитку за окремими аспектами, виокремлюємо такі групи регіонів:

- 1 – прогресивні;
- 2 – розвиваються без ознак регресу;
- 3 – розвиваються з регресом за одним із аспектів;
- 4 – розвиваються з регресом за двома аспектами (табл. 1.1).

Таким чином, єдиним регіоном із прогресивним типом людського розвитку є Харківська область, де спостерігаємо протягом досліджуваного періоду значне зростання добробуту та поліпшення соціального середовища за стабільності решти аспектів. Три регіони (Львівська, Луганська та Сумська області) можна віднести до типу людського розвитку без ознак прогресу за стабільності більшості його показників. Решта регіонів України належать до типу розвитку із ознаками регресу за одним або двома аспектами людського розвитку (табл. 1.1).

Поєднуючи дві типологізаційні ознаки – відстань значення інтегрального ІРЛР від цільового (параметру «ідеального регіону») та індекс прогресу – отримуємо відповідний розподіл регіонів (рис. 1.6).

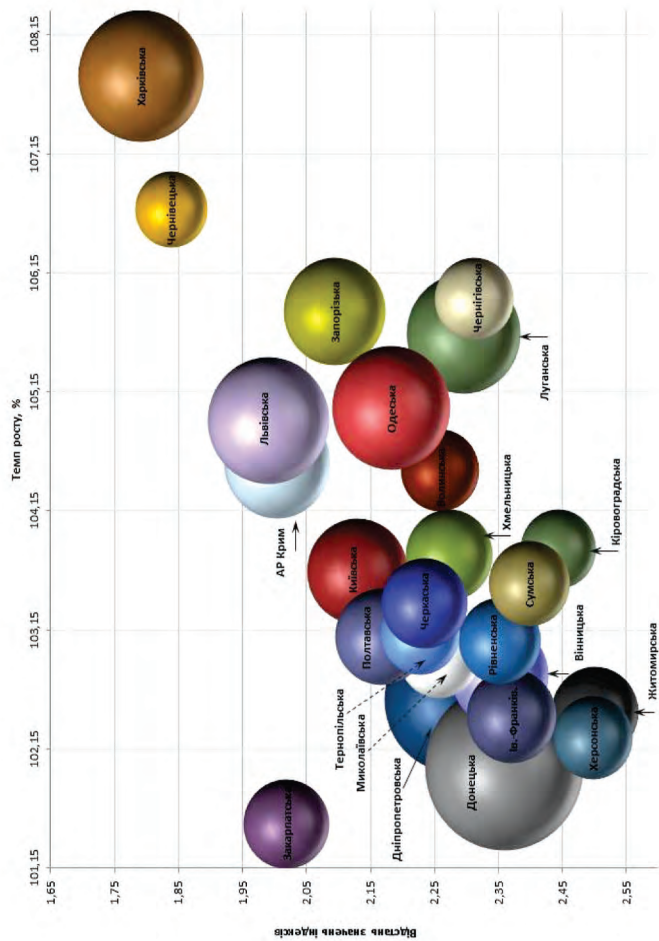
Асиметричність людського розвитку. Оскільки склад інтегрального ІРЛР містить кілька компонентів, доцільно дослідити рівномірність (симетричність) людського розвитку за відповідними аспектами. Для цього можна скористатися коефіцієнтом асиметрії K , який розраховується за формулою 1.1:

$$K = \left(\begin{array}{l} \left(\frac{a}{b} + \frac{b}{a} + \frac{c}{c} + \frac{c}{a} + \frac{d}{d} + \frac{d}{a} + \frac{e}{e} + \frac{e}{a} + \frac{f}{f} + \frac{f}{a} \right) + \left(\frac{b}{c} + \frac{c}{b} + \frac{d}{d} + \frac{d}{b} + \frac{e}{e} + \frac{e}{b} + \frac{f}{f} + \frac{f}{b} \right) + \\ + \left(\frac{c}{d} + \frac{d}{c} + \frac{e}{e} + \frac{e}{c} + \frac{f}{f} + \frac{f}{c} \right) + \left(\frac{d}{e} + \frac{e}{d} + \frac{f}{f} + \frac{f}{d} \right) + \left(\frac{e}{f} + \frac{f}{e} \right) \end{array} \right)^{30}, \quad (1.1)$$

де: K – коефіцієнт асиметрії; $a-f$ – індексні значення блоків (a – «Відтворення населення»; b – «Соціальне середовище»; c – «Комфортне життя»; d – «Добробут»; e – «Гідна праця»; f – «Освіта»).

Якщо значення коефіцієнту асиметрії K дорівнює одиниці, спостерігається повна симетрія людського розвитку за всіма досліджуваними компонентами. Чим більша відстань від одиниці, тим вищою є асиметричність людського розвитку.

У 2013 р. загалом в Україні коефіцієнт асиметрії дорівнював 1,046. На рис. 1.7 відображено асиметричність людського розвитку за відповідними аспектами, що її зумовлюють (насамперед – стан соціального середовища та гідної праці).

Рис. 1.6. Розподіл регіонів України за ознаками прогресу та відстанню від параметрів «ідеального регіону»

Примітка: враховано чисельність населення регіонів.

Джерело: авторська розробка О.В. Макарової та О.М. Хмелевської.

Рис. 1.7. Асиметричність окремих аспектів людського розвитку в Україні, 2013 р.

Джерело: розрахунки відділу досліджень людського розвитку Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

Розрахунок регіональних коефіцієнтів асиметрії показав, що у 2013 р. їхні значення коливаються від 1,014 до 1,091, причому в 12 регіонах (з 25 досліджуваних) є вищими за середньоукраїнське (рис. 1.8).

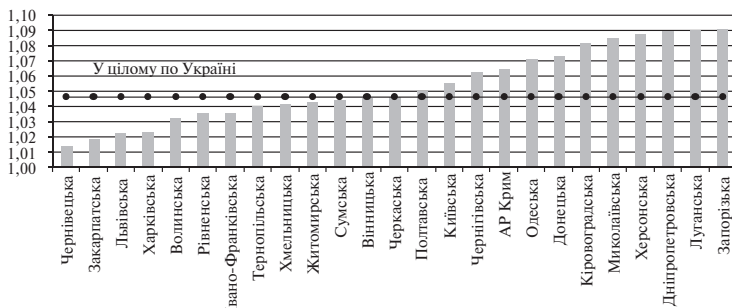

Рис. 1.8. Коефіцієнти асиметрії людського розвитку у регіонах України, 2013 р.

Джерело: розрахунки відділу досліджень людського розвитку Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

Сполучаючи такі ознаки як відстань інтегральних значень ІРЛР від параметрів «ідеального регіону», індекси прогресу, а також коефіцієнти асиметрії, можна побудувати тримірну модель групування регіонів (рис. 1.9).

Відстань до цільового значення	Темп зростання інтегральної оцінки		
	низький	середній	високий
мала	<i>насичений</i> ○ Закарпатська	<i>помірно насичений</i> ○ Львівська ⊗ АР Крим	<i>динамічний</i> ○ Харківська ○ Чернівецька
середня	<i>помірної стагнації</i> ⊗ Полтавська ⊗ Тернопільська ⊗ Черкаська ● Миколаївська	<i>помірний</i> ⊗ Волинська ⊗ Київська ⊗ Одеська	<i>помірно динамічний</i> ● Запорізька
велика	<i>стагнаційний</i> ⊗ Вінницька ⊗ Донецька ⊗ Житомирська ⊗ Івано-Франківська ⊗ Рівненська ⊗ Сумська ● Дніпропетровська ● Херсонська	<i>помірно навздогінний</i> ⊗ Хмельницька ● Кіровоградська ● Луганська	<i>навздогінний</i> ⊗ Чернігівська

○ симетричний розвиток   ⊗ помірно асиметричний   ● асиметричний розвиток

Рис. 1.9. Розподіл регіонів України за типами людського розвитку

Джерело: авторська розробка О.В. Макарової.

Територіальний чинник типологізації. До числа найбільш суттєвих ознак, що визначають специфіку людського розвитку в Україні, належать територіальні. Передусім – відмінності між сільською місцевістю та міськими поселеннями. Міжпоселенська диференціація створює значний дисбаланс у забезпеченні можливостей людського розвитку залежно від місцевості проживання, а недооцінка територіального чиннику людського розвитку – ризики прийняття необґрунтованих рішень та зниження ефективності політики, спрямованої на забезпечення сталого людського розвитку у регіонах.

На рис. 1.10 відображено асиметричність людського розвитку в Україні за міжпоселенською ознакою. Розрахунки регіональних субіндексів для міських поселень та сільської місцевості засвідчили, що в цілому міські поселення мають кращі результати майже за всіма аспектами людського розвитку (окрім блоку «Відтворення населення», незначну перевагу за яким має сільська місцевість).

Рис. 1.10. Асиметричність окремих аспектів людського розвитку за міжпоселенською ознакою, Україна, 2013 р.

Джерело: розрахунки відділу досліджень людського розвитку Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

Для розрахунку коефіцієнту асиметрії K_t у міжпоселенському розрізі використано формулу 1.2:

$$K_t = \left(\frac{\left(\frac{a}{b} + \frac{b}{a} + \frac{c}{c} + \frac{c}{a} + \frac{d}{d} + \frac{d}{a} + \frac{e}{e} + \frac{e}{a} + \frac{f}{f} + \frac{f}{a} \right) + \left(\frac{b}{c} + \frac{c}{b} + \frac{d}{d} + \frac{d}{b} + \frac{e}{e} + \frac{e}{b} + \frac{f}{f} + \frac{f}{b} \right) + \left(\frac{c}{d} + \frac{d}{c} + \frac{e}{e} + \frac{e}{c} + \frac{f}{f} + \frac{f}{c} \right) + \left(\frac{d}{e} + \frac{e}{d} + \frac{f}{f} + \frac{f}{d} \right) + \left(\frac{e}{f} + \frac{f}{e} \right)}{30} \right)^{1/30}, \quad (1.2)$$

де: K_t – коефіцієнт асиметрії; t – тип місцевості (міські поселення або сільська місцевість); $a-f$ – індексні значення блоків по міських поселеннях або сільській місцевості (a – «Відтворення населення»; b – «Соціальне середовище»; c – «Комфортне життя»; d – «Добробут»; e – «Гідна праця»; f – «Освіта»).

Повна симетрія людського розвитку за досліджуваними компонентами спостерігається, якщо значення коефіцієнту асиметрії K , дорівнює одиниці. Чим більша відстань від одиниці, тим вищою є асиметричність людського розвитку за міжпоселенською ознакою.

У 2013 р. по міських поселеннях коефіцієнт асиметрії дорівнював 1,055, по сільській місцевості – 1,088 (рис. 1.10).

Атиповий розвиток. У процесі визначення типів регіонів є певні складнощі. Наприклад, регіон за параметрами не відповідає жодному типу, а його характеристики значно відрізняються від середніх значень по країні. Це так звана атиповість розвитку.

Фактори формування регіону столичного типу. Для українських реалій як окремих регіонів необхідно розглядати м. Київ, ознаки людського розвитку якого значно відрізняються від решти регіонів. Факторами, що обумовлюють атиповість столичного регіону, є *особливе середовище зосередження влади*. Це потребує спеціальних будівель та облаштування, формує особливості соціальної структури населення: концентрацію певних категорій працівників (дипломати, політики, високопосадовці держслужбовці, журналісти тощо); концентрацію гостей із інших регіонів та країн, поїздки яких пов'язані із прийняттям рішень на високому рівні, обумовлює необхідність обслуговування влади та «високих гостей» (транспорт, комунікації, інформаційні засоби). Інша група чинників обумовлена тим, що Київ не лише виконує специфічні столичні функції, а й є історично обумовленим культурним та науковим центром України, де сконцентровані історичні пам'ятки, культурні, освітні та наукові заклади. Тому місто є привабливим для туристів та студентів, і є одним із провідних центрів ділової активності, де розташовані найбільші українські та зарубіжні компанії, основні фінансові інститути.

Обсяг капітальних інвестицій у житлове будівництво Києва складає понад 20 % загальноукраїнських, а разом із Київською областю – понад третину загального обсягу.

За більшістю показників, що входять до Методики вимірювання регіонального людського розвитку (2012), Київ також має значні переваги, особливо позитивно відрізняється ситуація в аспекті соціального середовища, комфортності проживання, добробуту (додаток 1.2). Саме через значні відмінності у параметрах розвитку Київ було виключено зі стандартної методики ІРЛР. Таким чином, людський розвиток у столичному регіоні можна вважати атиповим для реалій України. Проте він є типовим для столичних регіонів, тому його слід віднести до столичного типу розвитку.

Набуття негативних ознак атипового розвитку. Також атиповими (починаючи з 2014 р.) з точки зору людського розвитку можна вважати Луганську та Донецьку області. У зв'язку з воєнними подіями їхній роз-

виток набув різко негативного характеру, змінивши всі аспекти людського життя населення цих територій. На жаль, на сьогоднішній день відсутня надійна інформація про стан людського розвитку цих двох регіонів. Їх території частково перебувають у тимчасово непідконтрольній українській державній владі зоні: Донецька область – 8800 кв. км (33 % загальної площі), Луганська – 8100 кв. км (30 %). Чисельність населення цих територій оцінити дуже складно: близько 1 млн осіб протягом 2014–2015 рр. були вимушені переміститися із зони проведення антитерористичної операції (далі – АТО) на інші території України, значна кількість виїхала за межі України.

Про негативні тенденції людського розвитку цих регіонів свідчать такі факти: різко зменшилась кількість відвідувань лікувальних закладів, зросли ризики поширення інфекційних та соціально небезпечних хвороб (ВІЛ/СНІДу, туберкульозу та ін.). За даними, наведеними у доповіді НАН України «Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики» та інших джерел, майже 700 наркозалежних у зоні АТО припинили лікування за програмою замісної підтримуючої терапії [90]. Погіршилося водопостачання у містах, де ведуться бойові дії [107], зокрема через пошкодження каналу Сіверський Донець – Донбас (2014) та магістрального водогону м. Луганськ (2015). Це призвело до того, що на Донеччині у 2013–2014 рр. удвічі зросла захворюваність на гепатит А, пов'язаний із забрудненням питної води, порушеннями у процесі приготування їжі. Ризик прострочити або взагалі не отримати необхідне щеплення на Донбасі є досить високим: рівень планової вакцинації БЦЖ у І кварталі 2015 р. склав лише 9,4 % (заплановано 24,0 %). У Донецькій та Луганській областях 52 % респондентів повідомили про брак необхідних ліків (у містах Стаханов, Кіровське, Єнакієве – понад 60 %), причому потреба у медикаментах була вищою, ніж у продуктах [33].

Втрати робочих місць оцінюються від 50 % для великих підприємств до 80–90% – для малих та середніх підприємств регіону. Внаслідок цього від 1,1 до 1,8 млн працездатних осіб у Донецькій і Луганській областях частково або повністю залишилися без роботи та засобів до існування [23]. На території Донецької та Луганської областей різко знизилась ділова та економічна активність, згортається малий і середній бізнес, зменшується кількість зайнятих фізичних осіб-підприємців і найманих працівників, збільшується кількість осіб, які залишають ринок праці та відмовляються від активного пошуку роботи.

Території, які перебували у зоні бойових дій, зазнали значних інфраструктурних втрат. Більша частина руйнувань на Донбасі – це житлові будинки, системи енерго-, водо- та теплопостачання. За інформацією Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, станом на 01.04.2015 р. в результаті бойових дій у

Донецькій та Луганській областях зруйновано та пошкоджено 11 268 житлових будинків (9579 та 1689 відповідно) [120]. У той же час, кількість прийнятого в експлуатацію житла в цілому у Донецькій та Луганській областях значно знизилась. У Донецькій області за 1 півріччя 2015 р. вона складала лише 0,4 % від загального обсягу в Україні, а в Луганській – 0,2 %. За аналогічний період 2013 р. ці показники становили відповідно 4,6 % та 1,7 %. На підконтрольній Україні території Донбасу зруйновано 60 % медичних споруд, на тимчасово непідконтрольних територіях – 70 %. У них втрачено медичне комунальне обладнання, пошкоджено територіальні під'їзди до лікувальних закладів. У Донецькій області пошкоджено та зруйновано 176 шкіл, 86 дитячих садків, 28 професійно-технічних та 19 вищих навчальних закладів, 26 об'єктів фізкультури і спорту. В Луганській області зруйновано і пошкоджено 40 дошкільних та загальноосвітніх закладів. Значна кількість населення Донбасу втратила джерела доходів і майно і, таким чином, потрапила у стан раптової бідності. За підсумками 2014 р., на підконтрольних Україні територіях Донецької та Луганської областей стрімко зросли масштаби абсолютної бідності: у Луганській області 14,1 % населення мали доходи нижче прожиткового мінімуму (проти 7,2 % у 2013 р.), а у Донецькій області – 14,6 %, що втричі перевищує значення попереднього року (4,4 %). Враховуючі темпи зниження реальних доходів населення країни у 2015 р. та неможливість у короткий термін стабілізувати соціально-економічну ситуацію на Донбасі, варто очікувати зростання рівня абсолютної бідності⁹ у Донецькій та Луганській областях до 30–40 %.

Отже, значні фізичні та економічні втрати цих двох регіонів обумовлюють розгляд їх людського розвитку як негативно-атипового.

Використання типологізації регіонального людського розвитку для розробки регіональної політики. Оскільки типологізація є логічним доповненням методів оцінки та ранжування регіонів за рівнем людського розвитку, а її функціональне призначення дає змогу надати більш повну та якіснішу інформацію про перебіг відповідних процесів у регіонах України, у практичній площині визначення типологічних номінацій регіонів дає змогу розширити традиційні підходи до розробки регіональної політики у сфері людського розвитку.

Відомо, що регіон є комплексним поняттям, яке може розглядатися як категорія територіальної організації суспільства, національна одиниця територіального розподілу, самостійна адміністративно-територіальна одиниця, регламентована форма організації соціально-економічної діяльності, автономна система з самоуправлінням, елемент зі складною ієрархічною системою управління (наприклад, через місцеві органи влади та органи місцевого самоврядування) тощо.

⁹ За межею прожиткового мінімуму.

Генералізовану мету регіональної політики країни можна визначити як підтримку стійкості регіональних соціально-економічних систем, тобто законодавчо оформлену систему правових, організаційних, інституційних та фінансово-економічних заходів [102].

Прикладом використання методу типологізації для формування регіональної політики є практика ЄС. Досвід реалізації європейської регіональної політики свідчить про постійне вдосконалення принципів регіонального розвитку, пошук нових підходів до регіонального стратегічного планування, процедур та інструментів розробки відповідних регіональних стратегій, що спрямовані на посилення економічної та соціальної інтеграції, розвиток людського капіталу¹⁰, соціальне та інфраструктурне вирівнювання, досягнення екологічних цілей тощо. Сучасну регіональну політику ЄС характеризують як «...політику, що визначає та орієнтується на можливості для майбутнього, мобілізуючи недостатньо використаний потенціал, а не сплачує компенсацію за проблеми минулого» [37].

Основною рисою сучасних європейських типологій і класифікацій є їхня орієнтація на практичні потреби, зокрема обґрунтування принципів розподілу трансфертів між країнами або окремими регіональними утвореннями. Дослідники зазначають, що центральне місце у європейських типологіях відводиться не лише «полюсам росту», а й територіям з найбільш складною соціально-економічною ситуацією, тому аналіз проводиться крізь призму соціальної та інвестиційної політики, проблем безробіття, мономіст, аграрних районів, окремих територій вздовж кордонів ЄС.

Вагомим підґрунтям для здійснення політики сталого розвитку ЄС є класифікація регіонів NUTS (Nomenclature of Units of Territorial Statistics). Після утворення ЄС для проведення обґрунтованої регіональної політики у рамках усього ЄС знадобилася не лише розробка класифікації країн – членів ЄС за рівнем розвитку, а й спеціальна статистична сітка, що не завжди співпадала з національними одиницями територіального розподілу (наприклад, федеральні землі Німеччини та регіони Італії за площею й чисельністю населення зіставні з деякими іншими європейськими країнами). Методологія NUTS була вироблена спеціально для міжкраїнових порівнянь, оскільки основною проблемою був різний адміністративно-територіальний устрій країн – членів ЄС, чисельність та щільність їх населення. Методологія NUTS дозволяє враховувати різні підходи до типології регіонів: просте ранжування за рівнем ВВП, врахування структурних, соціальних, інституціональних та географічних факторів. NUTS не є лише дослідницьким результатом, оскільки ця класифікація використовується при прийнятті важливих управлінських рішень, у тому числі у складних політичних ситуаціях.

¹⁰ Освіта, підвищення кваліфікації зайнятих, боротьба з тривалим безробіттям, сприяння тим, хто вперше виходить на ринок праці, та інші напрями.

NUTS – це трирівнева ієрархічна система для розподілу економічної території ЄС, що має на меті гармонізацію та розвиток європейської регіональної статистики, соціально-економічного аналізу регіонів, формування контурів регіональної політики через виокремлення групи регіонів, які мають право на відповідну підтримку. З розширенням зони ЄС методологія NUTS була доопрацьована, у тому числі відповідно до цілей регіональної політики Єврокомісії¹¹.

Станом на 01.01.2015 р. трирівнева сітка NUTS для ЄС-28 виглядає таким чином [150, 167]:

1 рівень: NUTS I – головні соціально-економічні регіони ЄС (98 регіонів з чисельністю населення 3–7 млн осіб);

2 рівень: NUTS II¹² – базові регіони для застосування регіональної політики (276 регіонів з чисельністю населення від 800 тис. до 3 млн осіб);

3 рівень: NUTS III¹³ – невеликі регіони для специфічної діагностики (1342 регіонів з чисельністю населення 800–150 тис. осіб).

Для України як найбільшої за площею країни Європи¹⁴ регіональний фактор завжди мав вагоме значення¹⁵. Станом на 01.02.2013 р. в Україні були такі адміністративно-територіальні одиниці [8]:

– АР Крим;

¹¹ Нова класифікація регіонів ЄС-28 розроблялася директором ЄС по регіональній політиці. Хоча класифікацію NUTS використовують у інструктивних та інших документах ЄС ще з 1988 р., лише з 2003 р. її офіційний статус врегульований Європейським Парламентом та Радою Європи.

¹² Регіони, віднесені до NUTS II, мають право на підтримку у рамках проведення загальноєвропейської політики згуртованості (cohesion policy). Наприклад, у 2000–2006 рр. регіони NUTS II отримували право на допомогу, якщо подушовий рівень ВРП був менший за 75 % середнього по ЄС. Додатковими критеріями виступали: слабка інвестиційна активність, високе безробіття, недостатня розвиненість сфери послуг та інфраструктури. На отримання коштів могли розраховувати також території з особливим географічним розташуванням. У 2014–2020 рр., відповідно до нових правил у законодавстві, що регулюють період програмування фінансування політики згуртованості, підтримка передбачається лише для регіонів NUTS II. Виділення коштів зі структурних фондів ЄС буде залежати від такої субкласифікації NUTS II: менш розвинуті регіони; перехідні регіони (transition regions); більш розвинуті регіони.

¹³ Для регіонів NUTS III розроблені окремі регіональні типології (регіони узбережжя, міські та сільські регіони, столиці та великі міста), що містять додаткову локальну інформацію. У 2000–2006 рр. об'єктом регіонального розвитку ЄС були депресивні регіони з числа NUTS III, де безробіття було основною проблемою (в залежності від специфіки економіки: падіння зайнятості у промисловості в промислових регіонах; знижена щільність населення у сільській місцевості; висока частка бідних, низький освітній рівень, екологічні проблеми та важка криміногенна ситуація – для міських агломерацій).

¹⁴ Найбільша за площею країна серед тих, чия територія повністю знаходиться у Європі. За даними Державного агентства земельних ресурсів України, загальна площа України становить 603,5 тис. км².

¹⁵ Ідея вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів була актуальною ще за радянського періоду, оскільки виступала як одна з ідеологічних засад політики директивного розміщення продуктивних сил. У сучасних умовах регіональний фактор розглядається з точки зору завдань державного регулювання, зокрема посилення ефективності управління соціально-економічним розвитком, недопущення значної міжрегіональної та міжпоселенської диференціації.

- 24 області;
- 490 сільських районів;
- 111 районів у містах;
- 460 міст, із них:
  - міст загальнодержавного значення (зі спеціальним статусом) – 2;
  - міст обласного значення – 178;
  - міст районного значення – 280;
- 885 селищ міського типу¹⁶;
- 1195 селища;
- 27 244 сіл.

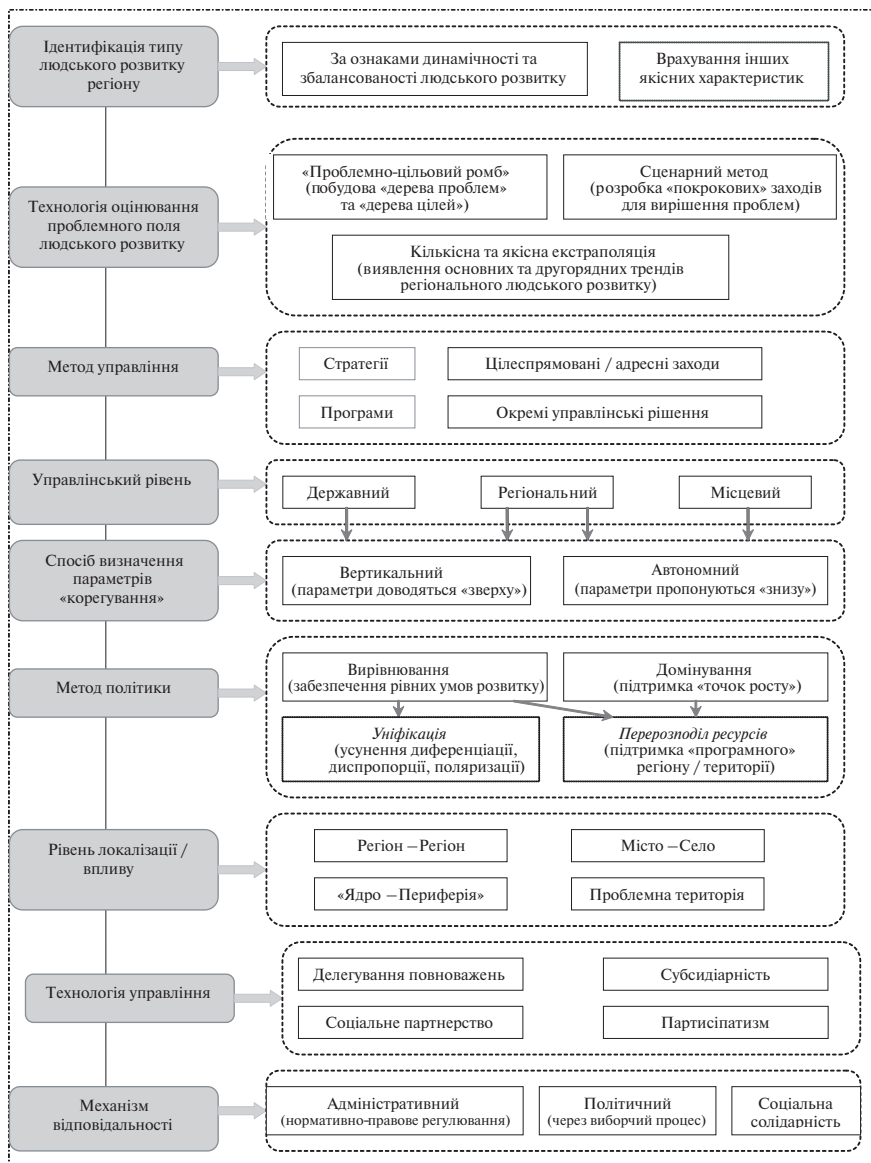
Таким чином, за адміністративно-територіальним устроєм в Україні на початок 2013 р. нараховувалося 29 784 населених пункти, майже 3 % з яких (885 селищ міського типу) ще й досі *de jure* не мають відповідного статусу¹⁷, хоча *de facto* віднесені до міських поселень (зокрема, при обліку населення).

Просторова й адміністративна ієрархія об'єктів управління певною мірою зумовлює складність вироблення регіональної політики, зокрема при розробці стратегій розвитку регіонів, що повинні спиратися на відповідні нормативно-правові акти, враховувати якомога більше чинників соціально-економічної ситуації, у тому числі з питань людського розвитку.

У практичній площині визначення типологічних номінацій регіонів дає змогу розширити традиційні підходи до розробки регіональної політики у сфері людського розвитку. На рис. 1.11 подано схему формалізованої системи відбору різноманітних методів, технологій та інструментів регіональної політики, що адаптовані до принципу типологізації регіонального людського розвитку.

¹⁶ Селище міського типу (далі – смт) – міське поселення, яке за функціональним призначенням посідає проміжне місце між сільським населеним пунктом та містом. Вперше термін «смт» почали використовувати з 1922 р. замість терміну «посад» (в усіх 15 республіках колишнього СРСР). У смт повинно було нараховуватися не менше 3 тис. осіб (у містах – понад 12 тис.), з яких не менш 85 % населення смт не займається сільським господарством. З 12.03.1981 р., відповідно до українського законодавства, до категорії смт віднесено населені пункти, розташовані при промислових підприємствах, будовах, залізничних вузлах, гідротехнічних спорудах, підприємствах з виробництва та переробки сільськогосподарської продукції, а також населені пункти, на території яких розташовані вищі та середні спеціальні навчальні заклади, науково-дослідні установи, санаторії та інші стаціонарні лікувальні та оздоровчі заклади, які мають державний житловий фонд, з кількістю населення понад 2 тис. осіб, з яких не менш як дві третини становлять робітники, службовці та члени їх сімей. В окремих випадках до категорії смт віднесено населені пункти з кількістю населення менш як 2 тис. осіб, але не менше як 500 осіб, якщо вони мають близьку перспективу економічного й соціального розвитку, зростання кількості населення. Органом державної влади в селищі міського типу є селищна рада народних депутатів [103].

¹⁷ Відповідно до частини першої ст. 133 Конституції України, систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. Отже наразі такий вид поселень, як селища міського типу в Україні конституційного та правового статусу не мають.

Рис. 1.11. Схема використання оцінки регіонального людського розвитку для розробки регіональної політики

Джерело: авторська розробка О.М. Хмелевської.

Змістовна інтерпретація основних етапів розробки регіональної політики з урахуванням динамічності та збалансованості людського розвитку охоплює власні базові елементи:

1) на першому етапі доцільно ідентифікувати тип людського розвитку регіону(-ів). Відповідно до детермінантного підходу, у якості базових можуть бути використані такі типологічні номінації: гармонійний / збалансований, симетричний, асиметричний, динамічний, стагнаційний, атиповий та ін.;

2) для оцінювання проблемного поля людського розвитку регіону(-ів) можуть бути застосовані різні технології, наприклад: так званий «проблемно-цільовий ромб» – побудова «дерева проблем» та «дерева цілей»; кількісна та якісна екстраполяція – виявлення основних та другорядних трендів регіонального людського розвитку; сценарний метод – розробка «покрокових» заходів для ідентифікації та подальшого вирішення проблем. Зміст процедури оцінки (діагностики) повинен враховувати мету розробки подальших управлінських заходів;

3) наступним етапом є вибір методів управління проблемним аспектом людського розвитку: розробка програм, стратегій, цілеспрямованих або адресних заходів, окремих управлінських рішень;

4) в залежності від значущості проблеми, що вирішується, а також масштабів її корегування, обґрунтовується рівень управлінського впливу – державний, регіональний чи місцевий;

5) параметри «корегування» окремих проблемних аспектів можуть доводитися вертикально (тобто від державного на регіональний чи від регіонального на місцевий рівень) або розроблятися автономно (на рівні окремого регіону, окремої території, окремої самоврядної одиниці тощо);

6) вибір методу політики передбачає два варіанти: 1) вирівнювання (тобто забезпечення рівних умов розвитку); 2) домінування (підтримка «точок росту»). Цей вибір багато в чому залежатиме від пріоритетності завдань у кожному регіоні: зменшення диспропорційності за окремими аспектами людського розвитку (тобто уніфікація) або перерозподіл ресурсів на користь окремих територій, спеціальних програмних заходів тощо;

7) рівень локалізації / впливу управлінських заходів може визначатися як: регіон – регіон, місто – село, «ядро – периферія», окрема проблемна територія. При цьому управлінські заходи державного рівня можуть розроблятися для всіх вказаних варіантів. На регіональному та місцевому рівні обмеження стосуються лише варіанту «регіон – регіон» (якщо він буде розглядатися як самостійна адміністративно-територіальна одиниця);

8) серед заключних, але не менш важливих етапів розробки політики, є вибір ефективних технологій управління регіональним людським

розвитком: делегування повноважень, субсидіарність, партисіпатизм, соціальне партнерство;

9) на завершальному етапі доцільно окреслити відповідні механізми відповідальності для оцінки ефективності розроблених стратегій, програм тощо. Це може бути адміністративний контроль (через нормативно-правове регулювання), політичний контроль (насамперед через виборчий процес), а також застосування механізму соціальної солідарності. На наш погляд, слід активніше використовувати сучасні соціальні технології управління регіональним людським розвитком, оскільки вони дозволяють налагодити більш дієвий діалог між населенням та владою для вирішення локальних проблем регіонального соціуму.

Таким чином, застосування методу типологізації регіонального людського розвитку зумовлено багатоаспектністю та складністю просторової ієрархії регіонів як об'єктів управління, що має на меті згладжування диспропорційності та забезпечення більшої збалансованості людського розвитку. Типологізація регіонального людського розвитку може стати аналітичною основою для розробки регіональної політики та формувати управлінські рішення на системних засадах, а отже, обґрунтовувати пріоритети регіонального людського розвитку.

Розроблення рекомендацій щодо політики регіонального людського розвитку на основі детермінантної типологізації. За результатами детермінантної типологізації регіонів України було визначено дев'ять груп, що відповідають певному типу розвитку. Кожен із цих типів поєднує дві характеристики людського розвитку – його рівень і темпи зростання. Умовно типи розвитку отримали такі назви:

- *динамічний*: високий рівень людського розвитку (найбільші значення ІРЛР серед інших регіонів, відповідно, найбільше наближення до параметрів «ідеального регіону») та високий темп його зростання;
- *помірно насичений*: високий рівень людського розвитку та середній темп його зростання;
- *насичений*: високий рівень людського розвитку та низький темп його зростання;
- *помірно динамічний*: середній рівень людського розвитку (регіональні значення ІРЛР мають середню відстань від цільових індикаторів) та високий темп його зростання;
- *помірний*: середній рівень людського розвитку та середній темп його зростання;
- *помірної стагнації*: середній рівень людського розвитку та низький темп його зростання;

- *навздогінний*: низький рівень людського розвитку та високий темп його зростання;
- *помірно навздогінний*: середній рівень людського розвитку та середній темп його зростання;
- *стагнаційний*: низький рівень людського розвитку та низький темп його зростання.

Виходячи з цієї типології, для кожної групи регіонів надані рекомендації щодо формування політики. Ці рекомендації, представлені у табл. 1.2, мають загальний характер, для їх деталізації необхідно проводити спеціальні дослідження стану та потенціалу кожного з регіонів.

Таблиця 1.2. Рекомендації для визначення пріоритетів політики в залежності від типу регіону за характеристиками людського розвитку

Тип розвитку	Склад групи, область	Загальна характеристика розвитку та рекомендації для визначення пріоритетів
Динамічний	Харківська, Чернівецька	<i>Порівняно благополучна ситуація у сфері людського розвитку, його збалансованість за основними аспектами</i> : доцільність вивчення та поширення (у т. ч. за межі регіонів) успішного досвіду реалізації політики у сфері людського розвитку; впровадження адресних заходів для підтримки динамічності й збалансованості розвитку
Помірно насичений	Львівська	<i>Є ризики вичерпання динаміки розвитку</i> : необхідність пошуку нових «точок росту» та модернізації стратегії розвитку з урахуванням принципу цілепокладання
Насичений	Закарпатська	<i>Вичерпана динаміка розвитку</i> : впровадження інноваційних підходів / програм для створення імпульсів («точок росту»), що забезпечать прискорення розвитку
Помірно динамічний	Запорізька	<i>Є ризики втрачання динаміки розвитку, у т. ч. через існування асиметрії розвитку</i> : реалізація активної політики, що спрямована на забезпечення гідної та ефективної зайнятості населення; удосконалення системи управління ресурсами
Помірний	Волинська, Київська, Одеська	<i>Є ризики зниження темпів розвитку, у т. ч. через існування асиметрії розвитку</i> : необхідність продовження реалізації успішних програм та оновлення неефективних програм для створення імпульсів («точок росту»), що забезпечать прискорення розвитку

Закінчення табл. 1.2

Тип розвитку	Склад групи, область	Загальна характеристика розвитку та рекомендації для визначення пріоритетів
Помірної стагнації	Миколаївська, Полтавська, Тернопільська, Черкаська	<i>Є ризики переходу до стагнаційного типу розвитку, у т. ч. через існування асиметрії розвитку</i> ; подолання найбільш гострих проблем у сфері людського розвитку; розробка відповідних програм на основі управління ризиками
Навздогінний	Чернігівська	<i>Динамічний розвиток зі збереженням асиметричності окремих складових розвитку</i> ; налагодження моніторингу політики забезпечення людського розвитку, насамперед щодо адресних заходів; контроль за ефективністю витрачання ресурсів цільових програм
Помірно навздогінний	Кіровоградська, Луганська, Хмельницька	<i>Є ризики переходу до стагнаційного типу розвитку, у т. ч. через існування асиметрії розвитку</i> ; системність у вирішенні найбільш гострих проблем у сфері людського розвитку; розробка відповідних програм на основі управління ризиками
Стагнаційний	Дніпропетровська, Херсонська, Вінницька, Донецька, Житомирська, Івано-Франківська, Рівненська, Сумська	<i>Найбільш проблематична група із низьким рівнем розвитку та слабкими темпами його зростання, зі збереженням асиметричності розвитку</i> ; модернізація впроваджених або розробка нових регіональних стратегій у сфері людського розвитку; впровадження комплексних програм розвитку з дієвою системою моніторингу та звітності; системність у вирішенні найбільш гострих проблем у сфері людського розвитку

Джерело: авторська розробка О.В. Макарової.

Завдання забезпечення сталого та збалансованого людського розвитку в Україні має базуватися на подоланні багатьох просторових асиметрій, стимулюючи динаміку його окремих складових. Тому ідентифікація типів регіонального людського розвитку може бути використана як інформаційно-аналітичне підґрунтя для визначення подальших пріоритетів розвитку, формування цілей і завдань на регіональному і національному рівнях, вибору відповідних інструментів політики та механізмів впливу, розробки адресних заходів тощо. При цьому важливо, щоб кумулятивний ефект усіх управлінських рішень забезпечував сталість та збалансованість людського розвитку у міжрегіональному розрізі.

1.2. Постановка проблеми «незбалансованості» людського розвитку як підґрунтя для розробки адресних заходів соціальної політики

Протягом багатьох років основними завданнями соціального прогресу в рамках концепції людського розвитку проголошуються розширення можливостей у контексті свідомого вибору громадянами доступної та якісної освіти, тривалого, активного та здорового життя, гідної зайнятості та доходу, реалізації всіх соціальних, політичних та громадянських прав. Незважаючи на значний прогрес у більшості регіонів світу, дослідження тенденцій і особливостей людського розвитку не втрачає актуальності, оскільки низка соціальних проблем набувають глобального характеру.

Основні завдання наукового пошуку в цій сфері, як правило, спрямовані на аналіз «позитивних практик» розвитку та моделей забезпечення високих досягнень окремими країнами. Питання неефективного людського розвитку, тобто збереження, а подекуди й загострення окремих соціальних проблем в умовах високого рівня індикаторів тривалості життя, освіти та доходу населення не привертало значної уваги науковців. Дослідження подібних негативних аспектів розвитку видається важливим у контексті попередження відповідних соціальних ризиків та розробки ефективної політики їх подолання. Це зумовлює актуальність постановки проблеми «незбалансованого» людського розвитку, в умовах якого високі соціальні досягнення можуть супроводжуватися стагнацією окремих соціальних показників, що суттєво впливають на якість життя населення.

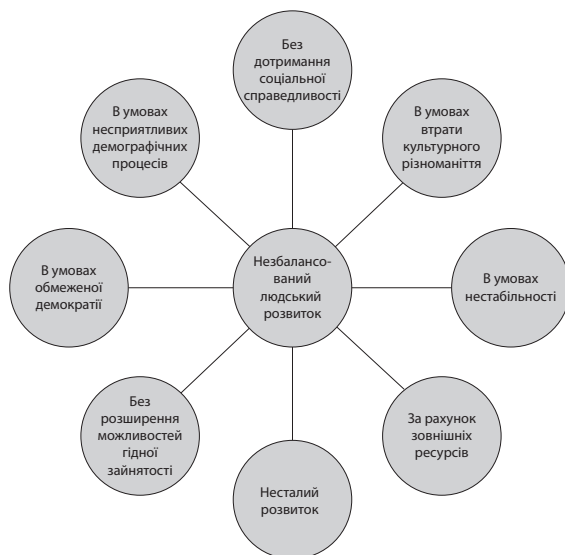
Так, економічне зростання може залишатися неефективним, якщо його результати не супроводжуються всебічними якісними змінами в суспільстві. Окремі приклади подібного «негативного» зростання економіки, що не призводили до покращання рівня життя населення, були окреслені експертами Програми Розвитку ООН ще в 1996 р. [182]. Зокрема, у Доповіді про людський розвиток обґрунтовується можливість існування таких типів:

- 1) «безжалне» зростання (англ.: *ruthless growth*), що відбувається за рахунок нагромадження ресурсів у найбагатших верств суспільства та не призводить подолання бідності у суспільстві;
- 2) зростання без робочих місць (*jobless growth*), що відбувається без розширення можливостей зайнятості;
- 3) «зростання без майбутнього» (*futureless growth*), тобто за рахунок неконтрольованого споживання природних ресурсів, що створює загрози для прийдешніх поколінь;
- 4) «безголосе» зростання (*voiceless growth*), що характеризується обмеженням демократичних прав і свобод;

5) зростання «без коріння» (rootless growth), що відбувається за рахунок втрати культурної ідентичності народів.

Даний підхід використано Г. Герасименко для обґрунтування типологізації процесів «незбалансованого» людського розвитку, що асоціюється з нестабільністю та неефективністю, не призводить до всебічного підвищення якості життя населення та поступального соціального прогресу [151]. Вважати додатковими факторами «незбалансованого» розвитку, яким властивий глобальний характер, вона запропонувала такі: високий рівень залежності від зовнішніх ресурсів, що створює перешкоди для самодостатності розвитку; наявність нестабільних зон і територій, що обумовлюють високий потенціал внутрішніх та зовнішніх конфліктів; трансформація процесів відтворення населення, що призводить до викривлення його демографічної структури й обумовлює ряд нових соціальних та економічних викликів [15].

На рис. 1.12 розглянуто основні глобальні типи «незбалансованого» людського розвитку, що виокремлено з огляду на визначальний вплив певних негативних соціальних процесів та факторів, дія яких зберігається в умовах високих соціальних досягнень та дозволяє простежити певні закономірності.

Рис. 1.12. Типи «незбалансованого» людського розвитку як глобального соціального процесу

Джерело: авторська розробка Г.В. Герасименко.

Важливо, що основні детермінанти подібного «незбалансованого» людського розвитку мають глобальний характер, тобто тією чи іншою мірою простежуються в більшості регіонів світу. Це дозволяє обґрунтувати можливість виокремлення певних спільних підходів до регіональної або територіальної типологізації процесу людського розвитку. Вочевидь, вплив даних факторів найпотужніше проявляється в наймеш розвинених країнах, визначаючи формування своєрідного замкненого кола, що обмежує перспективи їх подальшого розвитку. Однак емпіричні дані засвідчують існування окремих проявів «незбалансованого» розвитку й у групі країн з дуже високим рівнем людського розвитку, що виокремлюється у відповідності до рейтингу ПРООН. Більше того, саме на такі високі соціальні стандарти в розвинених регіонах із особливою очевидністю проявляється домінуючий вплив окремих несприятливих явищ, що контрастують із загальними досягненнями цивілізаційного прогресу.

Сучасні емпіричні дані дозволяють оцінити ризики впливу розглянутих «негативних» факторів та соціальних процесів на перспективи людського розвитку й в Україні, в тому числі й у регіональному аспекті. Відповідно до визначених типів «незбалансованого» людського розвитку, нижче розглянуто особливості становища України порівняно з тими країнами, що уособлюють приклади «незбалансованого» людського розвитку, а також можливість виділення територіальних аспектів поширення відповідних ризиків у межах України.

1. Розвиток без розширення можливостей гідної зайнятості для населення. В історичній ретроспективі основними факторами цього процесу були структурні зрушення в економіці, автоматизація та інтенсифікація виробництва, запровадження інновацій та прогресивних технологій. У наш час подібні тенденції спостерігаються в країнах «третього світу», де високий темп зростання ВВП не супроводжується пропорційним підвищенням рівня життя, скороченням масштабів бідності та безробіття. Наслідки «демографічного вибуху» в цих країнах виявляються у наявності значної частки молоді, яка потребує працевлаштування, належного заробітку та соціальної реалізації. Зокрема, частка осіб у віці до 25 років становить близько 60 % сукупного населення країн, що розвиваються; згідно з демографічними прогнозами, чисельність молоді в цих регіонах має подвоїтися до 2050 р., сягнувши 1,7 млрд осіб. Аналогічні тенденції мають місце й у країнах Південної Європи, які досі долають наслідки останньої економічної рецесії – рівень безробіття серед молоді Греції та Іспанії протягом останніх років перевищував 50 %. Подібне «незбалансоване» посткризове відновлення економіки спричиняє загрози в контексті людського розвитку, зокрема в сфері забезпечення можливостей професійного розвитку та підвищення кваліфікації працівників як передумови забезпечення належного рівня життя.

Оціночні ризики превалювання людського розвитку без розширення можливостей гідної зайнятості залишаються **високими** й в Україні, простежуючись не лише в кількісних показниках економічної активності населення, а й у контексті якісних характеристик робочих місць. Найбільш гострою залишається проблема молодіжного безробіття, оскільки на вітчизняному ринку праці традиційно спостерігається високий рівень безробіття осіб віком 15–24 років (рис. 1.13).

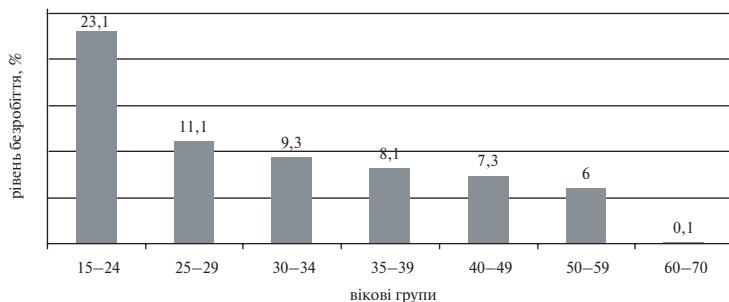

Рис. 1.13. Рівень безробіття населення України за віковими групами, 2014 р., %

Джерело: [39].

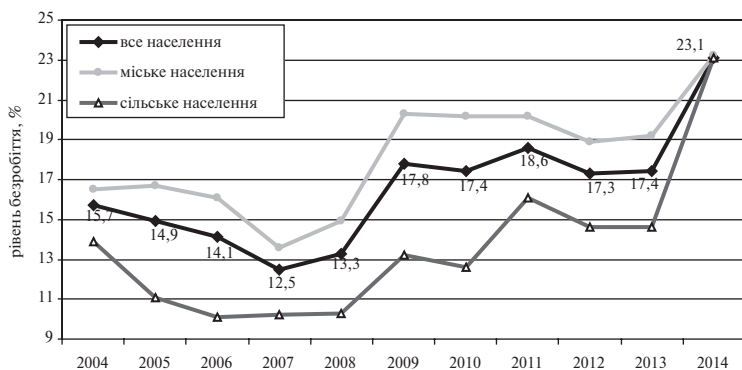

Рис. 1.14. Рівень безробіття серед молоді* в Україні

Примітка: * за методологією МОП; серед населення віком 15–24 років.

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

Помітне зростання безробіття серед цієї групи населення було зафіксоване в 2008–2009 рр., вочевидь, унаслідок впливу кризових явищ в економіці, що супроводжували розгортання глобальної фінансово-еко-

номічної кризи (рис. 1.14). Історичного максимуму показник безробіття серед молоді сягнув у 2014 р. (23,1 % економічно активного населення даної вікової групи), що визначає високий ризик формування такого типу «незбалансованого» людського розвитку, який характеризується обмеженими можливостями продуктивної зайнятості та отримання доходу.

У контексті територіальної диференціації цього типу «незбалансованого» людського розвитку в Україні варто звернути увагу на чіткі між-поселенські відмінності, оскільки міські мешканці до 2014 р. стикалися з помітно вищими ризиками безробіття. Ймовірно, вища зайнятість сільської молоді зумовлена сезонними роботами в аграрному секторі, залученням до особистого підсобного господарства тощо. Такі види діяльності можуть класифікуватися як «вразлива» зайнятість, що характеризується низьким рівнем оплати праці (або її повною відсутністю у випадку безоплатно працюючих членів сім'ї) та відсутністю належного соціального захисту. Водночас, обмежений доступ молоді до міських ринків праці дозволяє визначити міські поселення як ареали підвищеного ризику прevalювання даного типу «незбалансованого» розвитку в Україні.

Що стосується якісних характеристик зайнятості, які можна оцінити за допомогою визначення рівня задоволення власної роботою в рамках соціологічних опитувань, вплив даного аспекту на перспективи «незбалансованого» розвитку в Україні залишається дуже високим. За даними «Доповіді про людський розвиток 2014 року», лише 67 % вітчизняних респондентів всесвітнього соціологічного опитування Gallup були задоволені роботою. Співставлення з відповідними оцінками у високорозвинутих регіонах доводять, що Україні не вдалося наблизитись навіть до мінімальних стандартів цієї групи країн, згідно з якими понад 70 % зайнятих працівників задоволені своєю роботою (зокрема, даний показник становив 73 % у Греції, Південній Кореї та Литві).

Треба зазначити, що перспективи людського розвитку без розширення можливостей зайнятості є причиною загроз соціальній безпеці країни, оскільки відсутність робочих місць або незадовільна якість зайнятості призводитимуть до наростання протестних настроїв у суспільстві, посилення майнового розшарування та соціальної стратифікації, маргіналізації окремих прошарків населення. Підвищена вразливість молоді в цьому контексті визначатиме негативні наслідки не лише для індивідуального добробуту та професійного розвитку громадян, а й для нагромадження людського капіталу та розвитку ринку праці на національному рівні.

2. Розвиток без дотримання соціальної справедливості. Посилення майнової нерівності є основним фактором «невдалого» розвитку, оскільки створює нездоланні бар'єри щодо розвитку людського потенціалу в майбутньому. Саме тому питання соціальної справедливості та рівного розподілу результатів розвитку в суспільстві посідають центральне міс-

це в концепції людського розвитку. Якщо в 1960–1970-х роках деякі економісти розглядали певний рівень майнової нерівності як фасилітатор зростання, керуючись припущенням, що висока концентрація доходу забезпечуватиме наявність «надлишкових» ресурсів для інвестицій у цілі розвитку, то з 1990-х років міжрегіональні порівняння переконливо доводять, що високий рівень нерівності виступає бар'єром як для економічного зростання, так і для соціального розвитку [162].

У країнах із високим рівнем нерівності суспільні інститути та державні органи управління часто працюють на користь багатих верств населення, призводячи до посилення соціального виключення малозабезпечених верств із повноцінного життя, їх прогресивної маргіналізації, розвитку різних форм спадкової бідності. Згідно з даними глобальної доповіді про нерівність Міжнародної організації з боротьби з бідністю Oxfam, половина світового багатства (110 трлн доларів США) перебуває у власності лише 1 % найзаможнішого населення планети [169]. Вочевидь, наслідками таких процесів є зростання соціальної напруги та нестабільності, розгортання протестних настроїв у суспільстві. Поряд з цим, емпіричні дані засвідчують існування значної кореляції між високим рівнем майнової нерівності та негативними показниками соціального середовища — злочинністю¹⁸, поширенням асоціальних явищ, навіть поганим станом психічного здоров'я населення [180].

Серед високорозвинених країн світу найвищий рівень майнової нерівності традиційно фіксується в США, в останні роки ця тенденція посилюється. Загалом, серед «високодохідних» країн світу лише Південній Кореї вдалося досягнути суттєвих успіхів у зменшенні нерівності в суспільстві. Певні позитивні результати зафіксовані в Бразилії, Аргентині та Мексиці¹⁹, хоча рівень розшарування населення там досі залишається високим, як і в цілому в Латинській Америці. Значення коефіцієнту Джині в окремих країнах регіону перевищує 50,0, в той час як в європейських країнах відповідні показники коливались в межах 20,0–30,0 протягом останнього десятиріччя. Аналогічні тенденції характеризують і міжнародні особливості такого показника, як співвідношення доходів 20 % найзаможніших та 20 % найбідніших мешканців (квінтільний коефіцієнт доходів).

Міжнародні зіставлення засвідчують порівняно невисокий рівень диференціації стандартів життя в Україні, що визначають **помірні ризики** превалювання людського розвитку, який супроводжується високою майновою нерівністю. У цьому випадку треба зважати на значне поширення

¹⁸ Оцінки Oxfam [169]; рівень злочинності розраховано за даними бази даних індикаторів людського розвитку [158], рівень нерівності – за даними [178].

¹⁹ Конкретні кроки, що були спрямовані на зниження нерівності в цих країнах, привели до досягнення консенсусу між усіма елітами в питаннях необхідності значних інвестицій в програми харчування, освіти, охорони здоров'я, доступні для всіх верств населення.

неформального сектору в економіці країни, доходи від діяльності якого залишаються поза статистичним спостереженням. Важливо також, що до інформаційної бази, яка використовується для розрахунку показників нерівності в Україні (Обстеження умов життя домогосподарств), як правило не потрапляють ані найзаможніші, ані найбідніші верстви населення, що також призводить до певного згладжування результатів.

Однак, навіть у цих умовах не можна не звернути уваги на зниження рівня майнової диференціації населення України протягом 2000–2013 рр. Якщо станом на 2000 р. понад 80 % населення країни отримували середньомісячні доходи менші від прожиткового мінімуму, то в 2013 р. відповідна частка населення зменшилась до 8,4 %. Відповідно, суттєво зменшились значення квінтільного коефіцієнту диференціації загальних доходів (співвідношення доходів найзаможніших та найбідніших 20 % населення) та квінтільного коефіцієнту фондів (табл. 1.3).

Таблиця 1.3. Диференціація життєвого рівня населення України

Показник	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013
Чисельність населення з середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць нижче від прожиткового мінімуму, <i>млн осіб</i>	42,7	38,5	23,1	9,7	3,2	3,9	4,0	3,7
у відсотках до загальної чисельності населення, %	87,4	80,5	50,0	21,4	7,1	8,8	9,1	8,4
Квінтільний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення, <i>разів</i>	2,6	2,4	2,2	2,2	2,0	1,9	1,9	1,9
Квінтільний коефіцієнт фондів (по загальних доходах), <i>разів</i>	4,5	4,0	3,7	3,5	3,7	3,5	3,3	3,3

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Найважливішим індикатором майнової нерівності, який можна використати для типологізації на територіальному рівні в Україні, є показник відносної бідності населення, що характеризує ту частку домогосподарств, умови життя яких нижче від національної межі бідності, тобто відносно гірше, ніж у переважної більшості громадян. В умовах поступового скорочення рівня відносної бідності протягом 2000–2014 рр., чинник міжпоселенської диференціації відіграв провідну роль, визначаючи значно вищі ризики бідності в сільській місцевості. Незважаючи на певні коливання в розмірі міжпоселенських розривів, зберігається чітка

залежність — зі зменшенням розміру населеного пункту зростає рівень відносної бідності його мешканців [153]. Більше того, при використанні немонетарних критеріїв бідності, тобто таких чинників, як позбавлення доступу до різних послуг та можливостей, саме міжпоселенський фактор виходить на перший план серед інших чинників формування бідності (табл. 1.4).

Таблиця 1.4. Рівень бідності населення за відносним та абсолютним критеріями за типами населених пунктів, 2013 р., %

Рівень бідності	Тип населеного пункту			Україна
	велике місто	мале місто	сільська місцевість	
За відносним критерієм*	15,9	26,9	34,1	24,5
За прожитковим мінімумом**	11,8	21,7	28,9	19,8

Примітки: * рівень бідності, визначений за відносним критерієм 75 % медіанного рівня середньодушових еквівалентних сукупних витрат; ** рівень абсолютної бідності, визначений за критерієм прожиткового мінімуму.

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Разом з тим, дестабілізація ситуації з 2014 р. та розвиток кризових явищ в економіці дає підстави очікувати на суттєве зростання рівня бідності серед усіх категорій населення, що, формуючи передумови для загострення ризиків розповсюдження «незбалансованого» типу людського розвитку, супроводжується високим рівнем майнової нерівності.

3. Несталий розвиток. Даний тип «незбалансованого» людського розвитку передбачає задоволення потреб сучасності, ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти власні потреби внаслідок вичерпання ресурсів, нераціонального природокористування та порушення природної екологічної рівноваги. Саме з цією проблематикою пов'язуються дослідження, що наголошують на існуванні «меж зростання» [166], та теоретичні підходи, які дістали логічне завершення в рамках концепції сталого розвитку [185]. Так, у рамках «Порядку денного на XXI століття» (Ріо-де-Жанейро, 1992) порушуються питання щодо пріоритетів економічного зростання та обґрунтовується необхідність пошуку «моделей споживання і виробництва, що відповідають потребам людства» [92]. У рамках нового наукового напрямку — екологічної економіки — обґрунтовується поняття «економіки стійкого стану», фізичні параметри якої обмежені та не змінюються з часом, і порушуються питання забезпечення

добробуту та високого рівня життя в умовах припинення економічного зростання [164].

У світовій практиці рівень антропогенного навантаження оцінюється за допомогою рейтингу індексів екологічної ефективності (Environmental Performance Index), який розраховує група експертів за методикою Центра екологічної політики та права при Єльському університеті [147]. Дані індекси оцінюють досягнення країн у контексті стану навколишнього середовища та природокористування за 22 показниками в 10 категоріях, що характеризують різні аспекти стану екологічних систем, збереження біологічного різноманіття, протидії змінам клімату, здоров'я населення, практики економічної діяльності та рівня навантаження на навколишнє середовище, а також ефективності державної екологічної політики.

Оцінка міжнародного рейтингу України за показником екологічної збалансованості виявляє властиві **високі ризики** несталого розвитку, оскільки 2014 року країна посідала 95 сходинку серед 178 країн світу. Особливо проблематичні питання пов'язані: з низькою ефективністю програм з протидії змінам клімату, втратами біорізноманіття (наземні природоохоронні території), нерациональними практиками ведення сільського господарства (табл. 1.5).

Таблиця 1.5. Складові індексу екологічної ефективності України, 2014 р.

Складові індексу	Показник	Ранг у світі	Приріст за останні 10 років, %
Загальний індекс	49,01	95	5,44
 Вплив на здоров'я	83,06	65	10,25
 Якість повітря	84,76	71	21,33
 Питна вода та санітарно-гігієнічна ситуація	65,31	62	2,70
 Водні ресурси	14,7	73	...
 Сільське господарство	62,03	107	-22,46
 Лісові ресурси	32,52	67	...
 Рибне господарство	25,3	50	-10,47
 Біорізноманіття та умови проживання	41,46	119	0
 Клімат та енергія	27,78	110	...

Джерело: побудовано за даними [147].

Незважаючи на деяке покращання становища України за останні 10 років (відповідний приріст інтегрального індекса склав 5,44 в. п.), за більшістю складових субіндексів країна перебуває в нижній частині світового рейтингу. Помірні позитивні зміни характеризували лише якість повітря (значення відповідного показника зросло на 21 в. п. за останні 10 років) та показник впливу навколишнього середовища на здоров'я населення (за цей період значення показника зросло на 10 в. п.). З іншого боку, суттєво погіршились характеристики ведення сільського та рибного господарства. Відсутній помітний прогрес у якості питної води та покращанні санітарно-гігієнічних умов проживання населення (табл. 1.5).

На територіальному рівні оцінювання ризиків незбалансованого людського розвитку уможливорюється за допомогою методики розрахунку інтегрального показника стану навколишнього середовища, що впроваджується ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України». Використання комплексу первинних показників екологічного розвитку та антропогенного навантаження дозволяє відстежити чіткі закономірності: найбільш проблемна екологічна ситуація характерна для індустріально розвинених регіонів країни, де концентрується видобувна промисловість, металургія, галузі важкого машинобудування та хімічні виробництва (зокрема Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька та Харківська області). На протигагу цьому, регіони переважно аграрної спеціалізації економіки та території зі значним природоохоронним і рекреаційним потенціалом характеризуються найбільш сприятливою екологічною ситуацією та мінімальним впливом антропогенного навантаження на стан здоров'я населення. До подібних сприятливих регіонів належать Закарпатська, Чернівецька, Рівненська, Волинська, Івано-Франківська та Житомирська області.

Окреслені проблеми доводять, що врахування екологічних аспектів у питаннях розвитку має значення не лише з точки зору забезпечення поточної екологічної безпеки та комфортного середовища для проживання населення, або негативного впливу на стан його здоров'я. Впровадження принципів раціонального природокористування, енергозбереження та утилізації відходів, розширення використання альтернативних джерел енергії, скорочення рівня забруднення довкілля та збереження біорізноманіття залишаються запорукою сталості людського розвитку, перевагами й результатами якого в повній мірі зможуть користуватися й прийдешні покоління.

4. Розвиток в умовах обмеженої демократії. Специфічні риси даного типу «незбалансованого» розвитку пов'язані з поширенням практики порушення базових прав людини, відсутністю розвиненого громадянського суспільства, обмеженням демократичних свобод і процесів. Характерними атрибутами розвитку в цьому випадку є наявність рис авторитарного

державного устрою, підпорядкування певним ідеологічним настановам, відсутність плюралізму в політичному житті, інформаційному просторі й громадській активності, утиски будь-яких опозиційних сил, намагання контролювати різні аспекти та прояви життєдіяльності суспільства, введення цензури в засобах масової інформації, відсутність свободи волевиявлення.

Починаючи з 2006 р. дослідницька група Economist Intelligence Unit здійснює оцінювання рівня демократії в країнах світу. Оцінка ґрунтується на 60-ти показниках, об'єднаних у такі категорії: вибори та плюралізм, громадянські свободи, діяльність уряду, політична ангажованість населення, політична культура [179]. У 2012 р. найвищі позиції за рівнем розвитку демократії посідали скандинавські та англосаксонські держави, що репрезентували так звані «повноцінні демократії». До цієї групи належали також деякі країни континентальної Європи, Уругвай, Коста-Ріка, Японія та Південна Корея. З іншого боку, до країн із авторитарним типом державного устрою були віднесені Російська Федерація та Білорусь, країни Центральної Азії та Близького Сходу, Куба, Китай, численні країни Африки, розташовані на південь від Сахари. Найнижчий рівень демократії традиційно фіксується в однопартійних режимах Північної Кореї, Узбекистані та Таджикистані, країнах Центральної Африки, в Сирії та Саудівській Аравії.

Відповідно до даної типологізації, Україна віднесена до категорії «гібридних» демократій, що дозволяє класифікувати відповідні ризики «незбалансованого» розвитку як **середні**. Необхідно наголосити, що Україна перейшла до групи «гібридних» демократій у 2011 р., а до цього періоду вона перебувала в більш сприятливому становищі, посідаючи 52 сходинку в групі країн «послабленої» демократії. Загалом, у 2014 р. було зафіксовано найнижче значення за всю історію застосування методики, оскільки значення індекса демократії помітно знизилось за даний період (рис. 1.15).

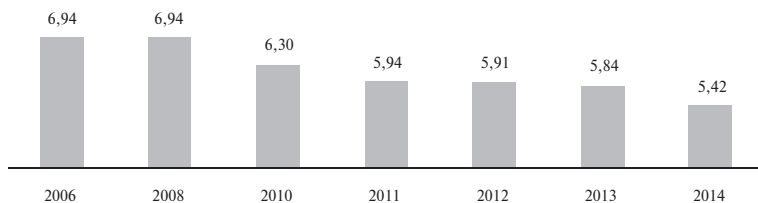

Рис. 1.15. Динаміка індексу демократії в Україні

Джерело: за даними [145].

Важливо, що за період дослідження скоротилися значення всіх субіндексів, які оцінюють різні аспекти розвитку демократії, за виключенням показника політичної участі громадян (табл. 1.6). У сучасній структурі індексу демократії України найвищі значення показників характеризують рівень розвитку громадянських свобод, плюралізм думок і стан виборчого процесу, найнижчими показниками оцінюється ефективність функціонування уряду.

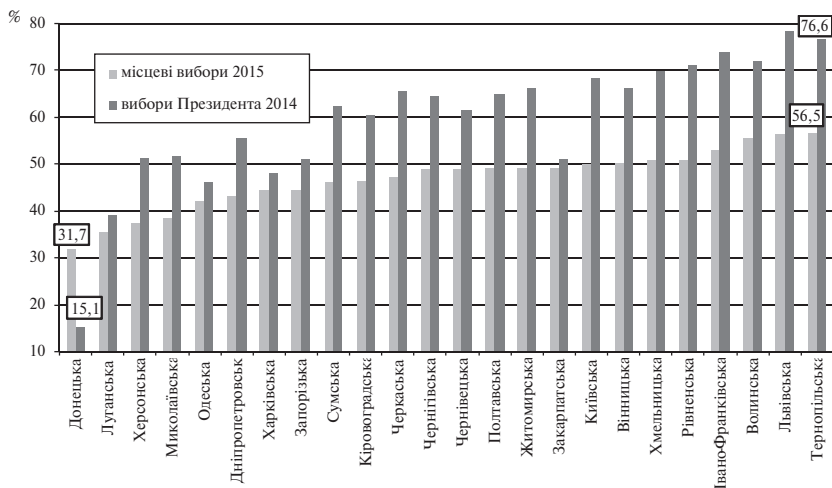
Таблиця 1.6. Складові індексу демократії України

Рік	Ранг	Загальний індекс	Електоральний процес та плюралізм	Функціонування уряду	Політична участь	Політична культура	Громадянські свободи
Група країн: Послаблена демократія							
2006	52	6,94	9,58	5,71	5,56	5,63	8,24
Група країн: Гібридна демократія							
2014	92	5,42	5,83	3,93	5,56	5,00	6,76

Джерело: побудовано за даними [145].

Дослідження даного типу «незбалансованого» людського розвитку на територіальному рівні можливе за допомогою оцінок залучення громадян до політичного процесу, що полягає в тому числі й у рівні явки виборців. Дані Центральної виборчої комісії України дозволяють простежити відповідні дані в розрізі окремих регіонів та адміністративно-територіальних одиниць. Так, за даними останніх місцевих виборів, які відбулися у жовтні 2015 р., загальний рівень явки склав 46,6 % виборців уточнених списків, при цьому спостерігалися чіткі регіональні диспропорції (рис. 1.16). Як показує співставлення з даними попередніх виборів (наприклад, позачерговими виборами Президента України, що відбулись у 2014 р.), ці диспропорції мають досить сталий характер. Іншими словами, ті характеристики розвитку демократії, що пов'язані з особливостями участі населення у виборчому процесі, мають стійкі регіональні закономірності.

Найнижчий рівень явки на всіх останніх виборах закономірно фіксувався в Донецькій та Луганській областях, оскільки у виборах брали участь тільки мешканці підконтрольних Україні територій. Переважна частина населення тимчасово окупованих територій не змогла взяти участь у виборах, так само й більшість внутрішньо переміщених осіб, що можна вважати безпосереднім порушенням свободи волевиявлення громадян та свідчить про брак демократичного розвитку.

Рис. 1.16. Рівень явки виборців на місцевих виборах (2015) та виборах Президента України (2014)

Джерело: побудовано за даними [127].

Низький рівень активності виборців у Херсонській та Одеській областях (менше 40 % зареєстрованих виборців) ймовірно відображає не стільки обмеженість доступу до волевиявлення, скільки недовіру до чинної влади та тих політичних сил, які брали участь у виборчих перегонках. Найвища ж явка на місцевих виборах 2015 р. зафіксована в західних регіонах країни – Тернопільській, Львівській, Волинській та Івано-Франківській областях, де у виборах взяло участь понад 50 % відповідних контингентів громадян. З огляду на характеристики демократичності розвитку, ці показники можуть сприйматися як вияв політичної культури та свідомої громадянської позиції.

5. Розвиток, що супроводжується втратою культурного різноманіття, асоціюється з нехтуванням інтересами корінних народів та національних меншин, повним або частковим зникненням культур та трансформацією культурної ідентичності націй. Дійсно, серед майже 10 тис. самостійних культур, які співіснують у сучасному світі, багато зазнають ризиків маргіналізації або повного зникнення саме внаслідок глобалізації. За даними ЮНЕСКО, узагальненими в Атласі мов, які зникають [133], серед 6 тис. мов світу близько 2,5 тис. перебувають на стадії зникнення або вже припинили своє існування. Починаючи з 1950-х років, внаслідок війн, вигнань, міграційних переміщень і змішування діалектів у різних частинах світу повністю зникла 231 мова. Більшість із них представлені діалектами корінного населення Північної та Південної Америки, Африки, Південно-Східної Азії та островів Тихого океану.

Україні властиві досить **високі ризики** превалювання подібного типу людського розвитку. Країна залишається багатонаціональною державою, оскільки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., на її території окрім українців проживали представники понад 130 національностей і народностей [11]. До найчисленніших із них належали росіяни, білоруси, молдавани, кримські татари, болгари, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки, татари, цигани, азербайджанці, грузини, німці та гагаузи.

Разом з тим, на європейському просторі Україна характеризується чи не найбільшою втратою етнічних мов народів. Зокрема, за даними Атласу мов, що зникають, який розробляється ЮНЕСКО, серед країн Європи Україну випереджають лише Італія, де в загрозовому стані перебувають понад 30 мов, та Франція (відповідно 26 мов). На території України ж налічується 15 мов, які перебувають у небезпеці, при цьому повністю зниклою вважається караїмська (Крим). У критично вразливому стані перебуває західноукраїнський діалект караїмської мови, оскільки станом на 2001 р. кількість її фактичних носіїв оцінювалась лише у шість осіб, які проживали в деяких містах Галичини. Серед інших мов, які перебувають у вразливому стані різного рівня, – кримськотатарська, кримсько-османська, тавро-румейська, османська та ін. Ареали поширення відповідних мов представлені на рис. 1.17, а рівні вразливості мов, що зникають, роз'яснені в табл. 1.7.

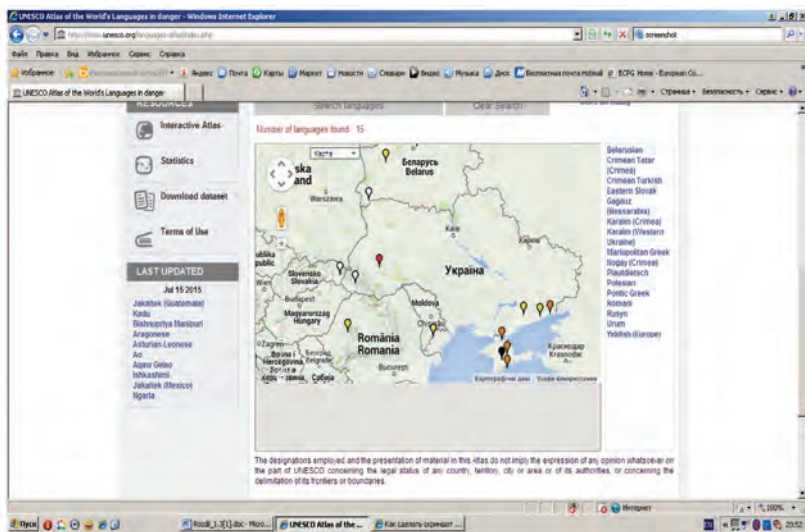

Рис. 1.17. Ареали розташування територій проживання носіїв мов, що зникають в Україні

Джерело: [133].

Таблиця 1.7. Підходи до виділення рівня вразливості мов, що зникають

Рівень вразливості мови	Особливості передачі мови між поколіннями
Безпечний стан	Мова вживається всіма поколіннями; передача між поколіннями не переривається (не включено до Атласу мов у небезпеці)
 Вразлива	Більшість дітей розмовляє мовою, проте вона може вживатися лише у певних обставинах (наприклад, удома)
 Чітко вразлива	Діти більше не вивчають мову як рідну удома
 Суворо вразлива	Мову вживають найстарші покоління; хоча батьки можуть розуміти мову, вони не вживають її при спілкуванні один з одним та з дітьми
 Критично вразлива	Наймолодші носії – бабусі та дідусі, навіть й вони вживають мову лише частково та зрідка
 Зникла	Носіїв не залишилось (до Атласу включаються мови, носії яких ймовірно зникли з 1950-х років)

Джерело: [133].

Політична дестабілізація в Україні та окупація Кримського півострова призвели до загострення окремої проблеми, пов'язаної не лише з втратою культурного різноманіття, а й утиском корінних меншин. Так, кримські татари, етнічна група корінного населення на півострові (були депортовані у віддалені райони Радянського Союзу в 1944 р., їм не дозволено було повертатися до кінця 1980-х років), стали об'єктом особливої уваги з боку самопроголошеної влади через публічне висловлення ними проукраїнських поглядів. Правозахисними організаціями фіксуються численні випадки викрадення та побиття кримських татар, які не розслідуються самопроголошеною владою [132]. До того ж, на півострові розпочато закриття Меджлісу, органу, що обирається кримськотатарським зібранням (Курултаєм), і визнається українською владою як представницький орган татарської громади.

6. Розвиток в умовах нестабільності. Проблема безпеки перетворюється на одну з головних загроз сучасного розвитку, оскільки на територіях, які постраждали від масштабних конфліктів у минулому, також із високою вірогідністю спостерігаються повторні цикли політичного або кримінального насильства, що унеможливлюють подальший соціальний прогрес. Дійсно, збройні конфлікти часто виявляються не поодинокими, а циклічними: 90 % війн минулого десятиріччя відбувалися в країнах, що вже переживали громадянські війни впродовж останніх 30 років [157].

Жодній із таких нестабільних держав²⁰ «третього світу» не вдалося досягнути високого рівня людського розвитку, подолати поширення бідності та хвороб, сформувавши ефективне інституційне середовище.

Поряд з традиційною міжрегіональною боротьбою за ресурси та геополітичний вплив, додатковими чинниками, що провокують розвиток конфліктів, є високе безробіття серед молоді, низький рівень доходів та маргіналізація населення, протистояння між етнічними, релігійними або соціальними групами, діяльність організованих злочинних угруповань – міжнародних піратів, мереж наркоторгівлі, торгівлі людьми та зброєю. Загрози майбутніх насильницьких конфліктів пов'язуються також із глобальними змінами клімату, що призводять до розвитку екстремальних погодних умов, активізації стихійних лих у різних регіонах світу, браку продовольства та посилення боротьби за ресурси [161].

Одним із аспектів нестабільності є наявність біженців та пошукувачів притулку. На кінець 2014 р. 59,5 млн осіб були вимушено переміщені по всьому світу внаслідок переслідування, конфліктів, насильницьких дій та порушення прав людини [183]. Ці дані характеризують найвищий річний приріст подібних потоків переселенців, перевищивши на 8,3 млн осіб показник попереднього року. З них близько 19,5 млн осіб мали статус біженців, 1,8 млн – пошукувачів притулку, 38,2 млн були вимушено переміщені в межах власної країни. Минулий рік зафіксував найвищий рівень вимушеного переселення. Основні регіони походження біженців чітко прив'язані до сучасних «гарячих точок» – Сирії, ДР Конго, Афганістану, Іраку, Судану, Сомалі, переважна їх більшість прямує до сусідніх країн, де прагне залишитися.

І хоча розвинені країни світу здебільшого є реципієнтами міжнародних потоків пошукувачів притулку (зокрема, до «топ-10» таких країн входить Німеччина; високим є рівень прихисту біженців у США та Канаді, Франції та Великій Британії), подібні випадки фіксуються й у цьому регіоні. Так, протягом останніх десятиріч окремі біженці залишали й території деяких країн із дуже високим рівнем людського розвитку – Ізраїлю, США, Ірландії, Балтійських держав, ОАЕ, Південної Кореї, навіть Нідерландів і Швеції. Однак найвища кількість біженців залишила територію Хорватії (13,5 тис. осіб протягом 1996–2006 рр.) у період військового конфлікту, спричиненого розпадом ФР Югославії.

Події 2014 р. призвели до формування нових для України загроз, пов'язаних з **високим ризиком** незбалансованого розвитку в умовах неста-

²⁰ Світовий банк до нестабільних держав і країн, що потерпають від конфліктів, відносить ті, що відповідають таким критеріям: 1) кількість вбивств перевищує 10 на 100 тис. осіб на рік; 2) мають місце масштабні громадянські конфлікти (кількість загиблих у ході бойових дій перевищує 1 тис. осіб на рік; 3) діють миротворчі місії ООН або регіональних організацій; 4) низький дохід та інституційний рівень із високою загрозою насильства.

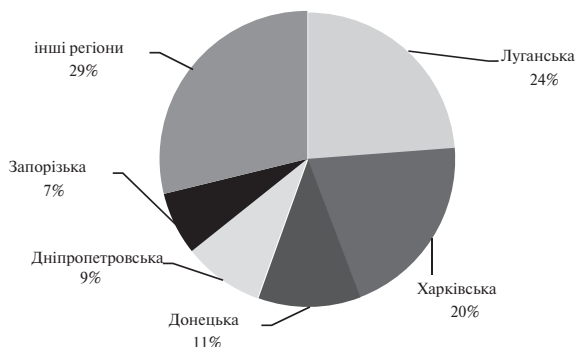
більності. Окрім прямих людських втрат, що зумовлені бойовими діями на території Донецької та Луганської області, руйнування значної поселенської мережі та втрати економічного потенціалу, перспективи людського розвитку зазнають впливу й інших украї негативних чинників. Зокрема, результатом анексії Криму та подій на Донбасі стало формування нового для України типу міграцій населення, поява в країні внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО), перерозподіл населення між регіонами, що матиме тривалі наслідки для всієї країни.

Згідно з оперативною інформацією центральних органів влади²¹, загальна кількість громадян України, які виїхали з Криму та району проведення АТО до інших регіонів, станом на 29.10.2015 р. сягнула 970,1 тис. осіб [27]. Крім того, ще кількасот тисяч ВПО є незареєстрованими. Серед зареєстрованих переселенців 21,3 тис. осіб походять з Криму, 948,8 тис. осіб (майже 98 %) – з району проведення АТО. Основну частину переселенців розміщено у контрольованих центральною владою районах Луганської області (230,9 тис.), у Харківській області (198,0 тис.), у контрольованих центральною владою районах Донецької області (110,0 тис. осіб), Дніпропетровській (85,4 тис.) та Запорізькій (66,5 тис.) областях. Загалом на п'ять областей припадає понад 70 % від загальної чисельності ВПО в Україні (рис. 1.18).

Саме ці регіони стикаються наразі з підвищеним ризиком соціальної та політичної нестабільності та мають будувати власний розвиток з урахуванням нових реалій. Низка досліджень, зокрема опитування, проведене Науково-дослідним інститутом соціальної і судової психіатрії та наркології Міністерства охорони здоров'я України, показує, що частина ВПО прагне закріпитися в регіонах теперішнього проживання і не намагається повернутися додому після завершення АТО, що призведе до суттєвих трансформацій територіальної структури населення України.

---

²¹ Облік ВПО ведуть Міжвідомчий координаційний штаб з питань соціального забезпечення громадян України, які переміщуються з районів проведення АТО та тимчасово окупованої території (далі – МКШ), та Міністерство соціальної політики України. При цьому МКШ фіксує осіб, які звернулися по допомогу в переселенні та розміщенні, інформація вводиться до реєстру громадян України, які переміщуються з тимчасово окупованої території та районів проведення АТО. Мінсоцполітики обліковує осіб, які звернулися з питань виплати належної їм пенсії або соціальної допомоги за новим місцем проживання. Насправді, Мінсоцполітики фіксує не лише переселенців, а й тих, хто фактично живе на окупованій території і періодично приїздить для отримання пенсії чи соціальної допомоги на контрольованій центральною владою території (т. зв. «пенсійний туризм»). Відповідно облік МКШ точніше відображає міграцію ВПО.

Рис. 1.18. Регіони підвищеного ризику незбалансованого людського розвитку в умовах нестабільності*

Примітка: * станом на 29.10.2015 р. за даними про розподіл ВПО за регіонами України.

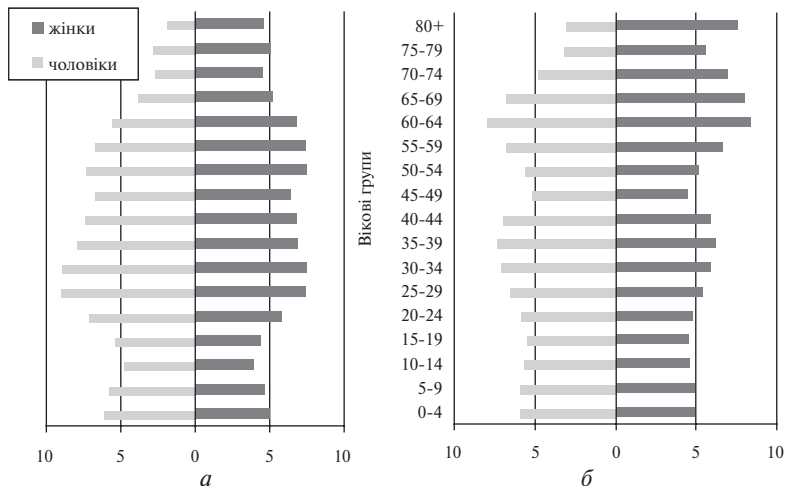
Джерело: за даними МКШ.

Соціально-економічні наслідки подібних трансформацій ще мають отримати ґрунтовну наукову оцінку, однак очевидно, що загрози нестабільності зберігатимуться на територіях, зачеплених конфліктом, упродовж тривалого часу та поширюватимуться на суміжні регіони. Серед інших наслідків, що матимуть безпосередній вплив на рівень та особливості регіонального людського розвитку, – підвищення навантаження на місцеві ринки праці внаслідок притоку ВПО, підвищення епідеміологічного порогу у зв'язку з масовими переміщеннями людей, у тому числі серед дитячих контингентів внаслідок порушення календарів профілактичних щеплень, зростання навантаження на місцеві бюджети у зв'язку з необхідністю забезпечення соціального захисту ВПО, надання їм тимчасового житла, влаштування додаткової кількості дітей до навчальних закладів усіх рівнів, погіршення криміногенної ситуації та прояви несприйняття ВПО у громадах-реципієнтах.

7. Розвиток, що супроводжується несприятливими демографічними наслідками. Історичний перехід людства від традиційних до більш розвинених суспільств супроводжувався поступовими трансформаціями демографічних процесів, які знайшли відображення в теорії демографічного переходу [168]. Відповідно до цієї теорії, особливості відтворення населення в значній мірі визначені соціальними процесами – із розвитком суспільства відбуваються послідовні зміни, пов'язані зі зростанням тривалості життя, зниженням смертності у всіх вікових групах, застосуванням технологій контролю над народжуваністю. Через це зростає демографічний розрив між країнами з різним рівнем розвитку: якщо в країнах «третього світу» досі зберігаються

високі показники народжуваності, що в умовах усе більшої тривалості життя формують загрози «демографічного вибуху», то більшість розвинених регіонів наразі вже завершили процес демографічного переходу та намагаються протистояти негативним наслідкам постаріння.

Скорочення частки молоді негативно впливає на особливості демографічної структури населення, обмежуючи можливості відтворення поколінь як основного рушійного фактору прогресу. В контексті можливостей людського розвитку актуалізується й проблема високого демографічного навантаження, коли нечисленні контингенти працевлаштованого населення мають «утримувати» в рамках фіскально-бюджетних систем усе більшу кількість непрацездатних осіб. Унаслідок цього посилюється тиск на платників податків, та може знизитись рівень соціальних гарантій через дефіцит ресурсів страхових систем та бюджетів різного рівня. І хоча феномен «другого демографічного переходу» розглядається як результат трансформації суспільної свідомості від консерватизму до прогресивності, його негативні наслідки в контексті розвитку вже в повній мірі усвідомлюють країни північно-західної Європи, які провадять активну політику стимулювання народжуваності та адаптації населення й усіх суспільних інститутів до постаріння суспільства.

Рис. 1.19. Статеві-вікова структура населення України, 2015 (а) та 2050 (б) роки

Примітки: частка в загальному населенні, %: а – на 01.01.2015 р., без урахування населення тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополь; б – середній варіант прогнозу на 2050 р. (UN’s World Population Prospects: the 2015 Revision).

Джерела: побудовано Г.В. Герасименко за даними: а – Державної служби статистики України; б – United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division.

Саме з прискореним постарінням населення в найбільшій мірі пов'язуються сучасні демографічні виклики людського розвитку України; очікується, що в найближчі десятиліття цей процес буде прогресувати. Якщо в 2013 р. особи віком 65 років і старше становили близько 15 % всього населення країни, то за оцінками Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України [117], їх частка перевищить 24 % до 2050 р. (рис. 1.19). З огляду на це, відповідні ризики «незбалансованого» розвитку українського суспільства можна оцінити як **середні**. В територіальному аспекті найвищий рівень постаріння населення фіксується в Чернігівській та Сумській областях, що дозволяє виокремити їх як основні ареали превалювання негативних демографічних тенденцій.

Однак, якщо в країнах Європи старіння населення відбувається в основному завдяки збільшенню середньої тривалості життя, то в Україні динаміка даного показника є не такою сприятливою. Гендерний розрив в очікуваній при народженні тривалості життя становить 10 років (76 років для жінок і 66 років для чоловіків у 2015 р.). Незважаючи на позитивну динаміку тривалості життя в літньому віці, що спостерігалася з 2010 р., досягнення України у забезпеченні довголіття населення не виглядають значними на тлі інших європейських країн. Катастрофічним є падіння тривалості життя чоловіків унаслідок надмірної смертності в працездатному віці – саме в цій віковій групі необхідно шукати резерви скорочення передчасної смертності та підвищення тривалості життя населення.

Основним фактором змін у віковій структурі населення України, що призводить до прогресивного старіння, є низький рівень народжуваності. Незважаючи на деяке зростання сумарного коефіцієнта народжуваності в період 2002–2012 рр., його значення залишається досить низьким та не забезпечує навіть рівня простого відтворення населення (у 2013 р. сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні становив 1,53 дитини на 1 жінку, в той час як для забезпечення простого відтворення необхідно відповідно 2,2 дитини).

В умовах очікуваного скорочення загальної чисельності населення це призведе до зростання навантаження на працездатне населення та необхідності збільшення державних витрат у сфері соціальних послуг. Таке демографічне старіння ставить перед суспільством ряд вимог до реформування ринку праці, фіскальних та страхових систем, соціального захисту та охорони здоров'я, розвитку соціальної інфраструктури, та призводить до необхідності адаптації всієї соціальної політики держави з метою її переорієнтації на вирішення проблем літніх людей.

В цілому, політику щодо літніх людей в Україні, спрямовану сьогодні на забезпечення найбільш необхідних потреб цих контингентів, потрібно поступово переорієнтувати на розширення прав і можливостей осіб старших вікових груп, як цього вимагають принципи політики «активного

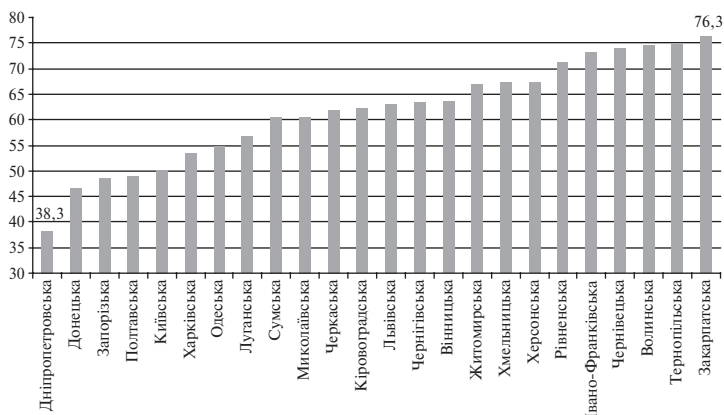
старіння». Практичні кроки з вдосконалення і розвитку цієї політики повинні концентруватися в таких напрямках: сприяння зайнятості літніх працівників і продовження періоду їх трудової активності; подальше удосконалення пенсійної системи; створення умов для поліпшення стану здоров'я та активного довголіття; забезпечення всебічної соціальної інтеграції людей похилого віку в суспільстві.

8. Розвиток за рахунок зовнішніх ресурсів. В умовах високого рівня глобалізації світового господарства інтенсивність міжнародних зв'язків постійно зростає, однак висока залежність країни від зовнішніх ресурсів – сировинних, фінансових, трудових, інноваційних тощо – становить специфічну загрозу в контексті «незбалансованого» розвитку. Відсутність внутрішнього потенціалу не лише обмежує перспективи майбутнього розвитку, а й є вагомим чинником зниження поточної конкурентоспроможності країни, обумовлює її залежність від головних агентів геополітичного впливу. Проблема залежності від притоку зовнішньої робочої сили не надто актуальна для ринку праці України (навпаки, в державі спостерігаються значні масштаби зовнішньої трудової міграції, що призводить до формування різноманітних соціально-демографічних ризиків, пов'язаних з «відтоком мізків», тривалим розривом сімейних зв'язків, виникненням феномену соціального сирітства тощо). Натомість загрози, пов'язані з залежністю розвитку від інших категорій зовнішніх ресурсів, залишаються **високими**. До найбільш проблемних аспектів належить висока залежність економічного розвитку від зовнішніх природних ресурсів – за підсумками 2012 р. на мінеральну сировину припадала майже третина сукупного вітчизняного імпорту, основну частину якого традиційно становили паливні ресурси. Тому за відповідним індикатором залежності від ресурсів Україна наближається до «екстремальних» значень Японії та Південної Кореї, які належать до найбільш імпортозалежних країн за природними ресурсами.

Водночас, перспективи інноваційного розвитку, який ці країни впроваджують як альтернативний шлях забезпечення суспільного прогресу, в Україні також виглядають досить обмеженими. На жаль, держава суттєво поступається високорозвиненим регіонам не лише за кількістю зареєстрованих патентів та розробок, рівнем їх упровадження на підприємствах або вартістю надходжень від їх продажу, а й за загальними обсягами фінансування інноваційної діяльності, питомою вагою обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП. Як свідчить порівняльний аналіз у групі країн з дуже високим рівнем людського розвитку, переважній частині Центральної та Східної Європи властиві середні оціночні ризики залежності від притоку зовнішніх інноваційних ресурсів, що визначаються значно нижчими показниками впровадження відповідних розробок, ніж у країнах Західної Європи та «азійських тиграх».

Ситуація погіршується високою залежністю розвитку України від притоку зовнішніх фінансових ресурсів, а зростання зовнішньої заборгованості має тенденцію до нагромадження, формуючи ризики невиконання кредитних зобов'язань, що може призводити до зниження інвестиційної привабливості вітчизняної економіки, відтоку капіталу та стагнації економічного розвитку. В цьому контексті важливим аспектом незбалансованого розвитку залишається й відсутність його сталого характеру, що визначається посиленням боргового навантаження для майбутніх поколінь заради забезпечення гідних стандартів життя населення на сучасному етапі.

На регіональному рівні проблема залежності від зовнішніх ресурсів проявляється в дотаційності розвитку окремих областей та територій. Непропорційний рівень економічного розвитку регіонів України призводить до обмеженості власної доходної бази місцевих бюджетів деяких областей та високої залежності їх соціально-економічного становища від міжбюджетних трансфертів вирівнювання, що спрямовуються з державного бюджету до місцевих бюджетів. Найвищою залежністю від ресурсів державного бюджету характеризуються західні області України, а саме – Закарпатська (частка офіційних трансфертів державного бюджету в 2013 р. становила 76,3 % доходів місцевого бюджету), Тернопільська, Волинська, Чернівецька, Івано-Франківська та Рівненська області (рис. 1.20). Найнижчий рівень залежності місцевих бюджетів фіксувався в економічно розвинених регіонах – Дніпропетровській (38,3 %), Донецькій, Запорізькій, Полтавській та Київській областях, де частка трансфертів з державного бюджету не перевищувала 50 %.

Рис. 1.20. Частка офіційних трансфертів державного бюджету в сукупних доходах місцевих бюджетів областей України, 2013 р., %

Джерело: побудовано за даними [6].

Узагальнюючи особливості положення України на міжнародній шкалі «незбалансованого» людського розвитку, треба зазначити, що для країни властивий ряд тих соціальних ризиків, які є глобальними детермінантами даного типу розвитку (табл. 1.8).

У сучасних умовах найактуальніші виклики спричинені нестабільністю політичних та соціальних процесів, пов'язаних з розгортанням АТО на території країни та формуванням масштабних потоків ВПО. Хоча в територіальному аспекті основні ареали превалювання даного фактору прив'язані безпосередньо до зони АТО та суміжних областей, а також АР Крим, вплив даних факторів незбалансованого розвитку поширюється на всі без винятку регіони країни. Можна впевнено припустити, що цей вплив матиме тривалий ефект, а подолання наслідків конфлікту та відновлення регіонів, які постраждали від бойових дій, потребуватиме значних ресурсів.

Високий ризик «незбалансованого» людського розвитку України характеризується також такими аспектами, як доступ до гідної праці та втрати культурного різноманіття. Обмеженість можливостей гідної зайнятості населення визначається не лише кількісними показниками (високими рівнями безробіття), а й якісними характеристиками зайнятості, які узагальнюються за суб'єктивними оцінками працівників. Певні територіальні диспропорції характеризують й ці параметри «незбалансованого» людського розвитку, дозволяючи виокремити ареали підвищеного ризику або безпосереднього поширення відповідних негативних явищ. Як показує статистичний аналіз, з вищими ризиками безробіття в Україні традиційно стикається міське населення (особливо представники молодших вікових груп), оскільки сільські мешканці мають можливість постійної сільськогосподарської зайнятості (табл. 1.8).

Що ж стосується культурних чинників людського розвитку, на території України окреслюються локалізовані ареали, де відбувається поступова втрата культурного різноманіття, у тому числі за рахунок зникнення мов та культурних ознак. Ці процеси локалізуються в АР Крим та окремих прикордонних територіях, що являють собою місяця компактного проживання національних меншин (табл. 1.8). Неприйнятною в контексті людського розвитку виступає проблема утисків кримських татар, які є корінною народністю Кримського півострова, що актуалізувалася у зв'язку з останніми суспільно-політичними подіями. Саме тому багатонаціональна держава, якою залишається Україна, має приділяти належну увагу не лише обстоюванню прав національних меншин, а й підтримці їх культурної самобутності, самовизначення та розвитку.

Високим залишається вплив детермінантів несталого розвитку, що полягає в нерациональному природокористуванні та призводить до вичерпання ресурсів (табл. 1.8). Підходи до територіальної диференціації

Таблиця 1.8. Основні підходи до типологізації «незбалансованого» людського розвитку на територіальному рівні в Україні

Детермінанти «незбалансованого» розвитку	Індикатори	Джерело даних	Ризики превалювання типу «незбалансованого» розвитку на національному рівні	Можливість територіальної типологізації в межах України	
				Критерій типологізації	Території превалювання «незбалансованого» розвитку
1. Обмежені можливості підної зайнятості	рівень безробіття серед молоді (особи віком 15–24 років), %	Державна служба статистики України	високий	міжпоселенський	міська місцевість
2. Висока майнова нерівність	рівень відносної бідності, %	ІДСД*	середній	міжпоселенський	сільська місцевість
3. Несталий характер розвитку	індекс впливу навколишнього середовища на стан здоров'я населення (за Методикою вимірювання регіонального людського розвитку)	ІДСД*	високий	регіональний	південно-східні регіони країни
4. Брак демократії	рівень явки виборців на місцевих виборах, %	Центральна виборча комісія України	середній	регіональний	Донбас; Херсонська та Миколаївська області
5. Втрати культурного різноманіття	кількість мов, що зникають	ЮНЕСКО	високий	локалізований	АР Крим, окремі прикордонні райони
6. Відсутність безпеки	кількість біженців та переселенців	МКШ**	дуже високий	регіональний	Донбас, АР Крим
7. Неприятливі демографічні тенденції	рівень демографічного навантаження (на 100 осіб віком 15–64 років)	Державна служба статистики України	середній	регіональний	Чернігівська, Сумська області
8. Висока залежність від зовнішніх ресурсів	частка офіційних трансфертів державного бюджету в місцевому бюджеті, %	Міністерство фінансів України	середній	регіональний	західні регіони країни

Примітки: * ІДСД – Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, ** МКШ – Міжвідомчий координаційний штаб з питань соціального забезпечення громадян України, які переміщуються з районів проведення АТО та тимчасово окупованої території.

Джерело: авторська розробка Г.В. Герасименко.

даного типу розвитку в Україні дозволяють визначити індустріально розвинені регіони південного сходу як ареали превалювання подібних загроз, що пов'язується з високою концентрацією промислових підприємств та недостатнім врахуванням настанов екологічної ефективності в їх функціонуванні.

Інші типи «незбалансованого» людського розвитку характеризуються для України середніми та помірними ризиками, однак для кожного з них також виокремлюються певні територіальні диспропорції (табл. 1.8). Зокрема, найбільш вразливими до майнової нерівності залишаються мешканці сільської місцевості, причому дана проблема актуалізується не лише в контексті розшарування за рівнем доходів, а й з огляду на деприваційні чинники, тобто позбавлення в доступі до базових суспільних послуг. Стосовно дотримання демократичних прав і свобод загострюється проблема забезпечення доступу до можливостей волевиявлення населення тимчасово окупованих територій Донбасу та ВПО; водночас, невисокий рівень активності виборців в окремих областях привертає увагу до недовіри населення до чинних органів влади та провідних політичних сил.

Чіткі регіональні особливості характеризують й території превалювання потенційних ризиків несприятливого демографічного розвитку, що зумовлюються низьким рівнем народжуваності та істотним постарінням населення (Сумська та Чернігівська області), а також значної залежності розвитку від зовнішніх фінансових ресурсів, що оцінюються обсягом трансфертів з Державного бюджету України (західні регіони, місцеві бюджети яких традиційно мають обмежені власні доходи) (табл. 1.8).

Практична цінність розглянутих підходів до територіальної типологізації «незбалансованого» людського розвитку полягає в окресленні тих проблемних аспектів, які можуть стримувати загальний прогрес на національному та територіальному рівні або погіршувати якість життя населення певних територій. Іншими словами, пріоритетність високих досягнень у сфері загально визначених складових людського розвитку (тривалість життя, рівень освіти та доходів населення) не має призводити до нехтування іншими аспектами всебічного розвитку суспільства, які наразі не охоплені практикою оцінювання в рамках міжнародних та національних методик, однак залишаються важливими аспектами якості життя громадян будь-якої країни. Окреслені підходи до визначення детермінантів «незбалансованого» людського розвитку як соціального процесу можуть слугувати інструментом обґрунтування адресних завдань соціальної політики не лише на загальнонаціональному, а й на територіальному рівні, враховуючи як регіональний, так і міжпоселенський аспект.

1.3. Політика стимулювання людського розвитку на основі кластерного підходу

В Україні створено досить ґрунтовний науковий доробок у сфері дослідження регіонального людського розвитку. Зокрема, дослідження фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України свідчать про існування значної різниці у рівні людського розвитку великих міст, міських і сільських поселень. Логічним наступним кроком, після виявлення регіональних та поселенських неоднорідностей, є пошук причин їх виникнення, формулювання рекомендацій щодо їх подолання. Виходячи з цього, актуальним напрямом досліджень у сфері людського розвитку видається розгляд його просторових аспектів.

Систематизація теоретико-методологічних підходів до дослідження людського розвитку в його просторовому вимірі є новим аспектом цієї наукової проблеми. Розгляд просторових аспектів людського розвитку вимагає введення у структуру методологічного апарату дослідження нових підходів і понять, зокрема це поняття «простору», «територіальної структури» і «розселення», а також відповідних методів їх дослідження. Простір характеризує протяжність, структуру і взаємне розташування матеріальних об'єктів. Територіальний аспект розгляду соціально-економічних явищ дає змогу виявити певні особливі властивості, яких вони набувають у зв'язку з розміщенням або перебігом у певних просторових межах, що має значний евристичний потенціал.

У дослідженні соціально-економічних процесів класичним є розгляд питань розселення і розміщення виробництва. Провідною тенденцією сучасного етапу територіальної організації суспільства вчені називають поляризацію простору, за якою основним типом відносин, що формують простір розселення та виробничої діяльності, є відносини «центр — периферія». Поглиблення просторової неоднорідності провокує явище територіально-соціальної сегрегації як відриву за основними соціально-економічними показниками великих міських центрів від прилеглих невеликих міських та сільських поселень, що входять до зони їхнього впливу. Причини цього явища полягають в асиметричності відносин: периферія постачає центру свої ресурси, проте, використовуючи їх, центр провокує зростання нерівності. Регіональна метрополія «розповзається» по периферії, водночас стає все більш недоступною для взаємодії з нею (через ціни на житло, ділову нерухомість, завищену вартість послуг, що пропонуються на території міста тощо) [34].

Низку інструментів поживлення територіального розвитку пропонують автори кумулятивних теорій розвитку, серед яких найчастіше називають кластерні стратегії, які передбачають формування або підтримку наявних кластерних об'єднань підприємств. Аналізуючи комплекс ефек-

тів-виграшів, що супроводжують функціонування промислових кластерів (ефект масштабу, синергетичний, агломераційний ефекти тощо), за аналогією можна дійти висновку, що в період формування і розквіту ідеальним кластером є поселення, тобто населений пункт, оскільки в певний період він являє собою єдність соціального, економічного, ресурсно-природного компонентів.

Як правило, первинно виникнення поселення – це момент перетину вдалого поєднання вигідного географічного розташування, зручного і «привабливого» ландшафту, наявності природних ресурсів, достатніх для життєзабезпечення і господарської діяльності. У подальшому розвиток системи розселення активно стимулювався необхідністю освоєння певної території, її природних багатств. Функціонування економічного середовища (економічної системи) характеризується значно більшою динамічністю, ніж соціальне життя. Розвиток окремого населеного пункту дуже часто стикається з проблемою вичерпання природно-ресурсної бази, технічного, морального постаріння, згорання діяльності окремих виробництв і цілих галузей промисловості. Значно більша інертність системи розселення по відношенню до динамічності розвитку економічної сфери веде до того, що в просторово-часових координатах система розселення стає, співзвучно з ідеями В.І. Вернадського, кістковою тканиною – базисом розвитку соціальної та економічної сфер суспільства. Недарма, коли мова йде про розселення, вживають поняття «каркас розселення», «поселенська мережа», «поселенська структура» тощо. Таким чином, мережа поселень, сформована під впливом факторів розміщення продуктивних сил та енерго-інформаційних циклів, з часом визначає розташування виробництв. Адже за сучасних умов фірми (незалежно від форми власності і розміру), ухвалюючи рішення щодо базування нового виробництва, прив'язуються до наявної інфраструктури, робочої сили потрібної кваліфікації та можливості забезпечення оптимальної логістики ресурсів, що безпосередньо пов'язано з поселенською мережею.

Процеси трансформації структури продуктивних сил на відповідній території стимулюють або пошук і знаходження нових видів спеціалізації, або ведуть до занепаду економічного життя у поселенні. В будь-якому випадку така ситуація вимагає підвищення соціальної активності мешканців відповідного населеного пункту. Перед кожною людиною постає певний вибір стосовно стратегії поведінки (самоорганізації). За сучасних умов люди дуже часто воліють жити там, де їм приємніше, а працювати там, де є така можливість. Прикладами такого вибору є маятникова міграція, трудова міграція. Поза іншими факторами такий соціальний вибір підтримує і стимулює процеси поляризації простору.

Поселенська мережа несе в собі просторовий аспект соціального і людського розвитку. Для його характеристики І.М. Прибиткова викорис-

товує поняття «простір можливостей» або «простір стимулів» і зауважує, що формування у населення преференцій щодо різних ділянок території відображає економічно і соціально зумовлені реакції жителів на сукупність властивостей середовища їх існування. Територіальні переміщення населення відбуваються в соціально-просторовому континуумі, кожна точка якого характеризується певним набором життєвих благ: можливостей працевлаштування, придбання житла, здобуття освіти, змістовного дозвілля, спілкування, відпочинку; різними екологічними характеристиками, рівнем політичної стабільності й особистої безпеки, гарантіями реалізації прав людини [94, С. 84–85].

Такий підхід є подібним до ліберальної концепції місцевих локальних благ²², за якою один із проявів рівності (і, відповідно, за її відсутності – нерівності) полягає у можливості вільного та рівного доступу до благ, які споживаються, частіше за все, за територіальним принципом (є територіально локалізованими). У сучасному розумінні локальні суспільні блага – це послуги, які надаються інфраструктурою населених пунктів. У випадку міста – це система водо-, електро-, тепло- та газопостачання, громадський пасажирський транспорт і дорожня мережа, очисні системи, протипожежна служба, муніципальні послуги (охорона правопорядку, медицина, освіта). Локальні суспільні блага доступні іншим лише тоді, коли вони перебувають на відповідній території. Більш прикладним аспектом цієї концепції є розміщення на території – в містах і прилеглих територіях (районах) – установ з обслуговування населення. Зокрема, ця

²² Термін «локальне (міське) суспільне благо» (local public goods, LPG), було введено в наукову економічну літературу Чарльзом Тібю [181]. За його ідеальною моделлю, кожна міська громада в рамках своєї юрисдикції забезпечує для себе таке поєднання суспільних благ, яке є для неї найприйнятнішим. Мешканці певної території отримують вигоди від споживання цих місцевих благ і оплачують їх через податки, які є рівними для кожного платника. Ті, кому більш необхідними видаються гарні школи (і вони готові більше платити за них із своїх податків), будуть знаходитися в одній громаді, а ті, хто за це благо волів би платити менше і готовий миритися з бідними школами, будуть в іншому співтоваристві. За достатнього різноманіття варіантів поєднання різних благ, які пропонують окремі території, кожна спільнота у кінцевому підсумку буде складатися з людей, які мають ідентичні цінності й переваги. Тобто досягається стан рівноваги, за якого жодна людина не може здійснити кращого для себе переміщення (в координатах «обсяг послуг – витрати на послуги»), і ринок є ефективним. При цьому Ч. Тібю припускав відсутність трансакційних витрат при переході з однієї територіальної громади до іншої та відсутність взаємодій між окремими територіями, «голосування ногами» розглядав як заміну політиці забезпечення оптимального рівня суспільних благ.

Проте у реальному житті міграції з однієї території на іншу супроводжуються певними трансакційними витратами, іноді вельми суттєвими для пересічного громадянина. Саме це утворює проблемне поле нерівності за територіальним принципом (при цьому ми не враховуємо географічні особливості територій). Безумовно, в реальному житті має місце доволі активний процес «голосування ногами», але значна частина населення, яка не схильна до такого виду соціальної активності, при цьому може відчувати себе позбавленою доступу до певних видів інфраструктури за місцем постійного проживання, або вважати, що їхні податки не забезпечують їм адекватного рівня місцевих суспільних благ.

проблематика близька послідовникам неовеберовської школи, які досліджують питання розміщення різних видів діяльності у нових економічних умовах (наприклад, у роботі П.-А. Деріка, Г. Жільбера «Економіка локального суспільного сектору» [146]).

Серед основних факторів якості поставки територіально локалізованих благ – наявність відповідної інфраструктури. У випадку соціальної інфраструктури розподілення закладів багато в чому має прив'язку до адміністративного поділу території України, а фінансування в основному орієнтовано на душу населення, його обсяги залежать від розміру закладених соціальних стандартів. Нечисленні спроби реформи адміністративного поділу України, спрямовані на покращення фінансового стану місцевих бюджетів шляхом зміни конфігурації території, які входять до їх складу, були невдалими: виявилось, що наявна адміністративна мережа є вкрай інерційною структурою. Спроби податкового реформування до останнього часу обходили стороною місцеві фінанси – ні одного «повновагового» податку в розпорядження місцевих бюджетів так і не було передано, що унеможлиблює їх фінансову самостійність. Серед шляхів покращення свого стану одним з найреальніших для місцевого самоврядування був шлях покращення менеджменту муніципального майна, але цей рецепт дієвий, коли у громади є комунальна власність, що може приносити доходи. До того ж існує низка проблем у сфері законодавчого забезпечення діяльності системи місцевого самоврядування в Україні, які провокують конфлікт інтересів між різними рівнями і гілками публічної влади, а також між окремими місцевими громадами. Зокрема, досі не усунуто таке явище як «матрьюшки» громад, коли, наприклад, громада району у місті є складовою громади міста тощо [45, С. 109].

Зрештою, багаторічне ігнорування проблем локального рівня призвело до кризи, розгортання якої спостерігаємо сьогодні. Переважання регіонального розрізу як в адміністративному управлінні, так і в наукових дослідженнях, відкладало у часі розв'язання місцевих проблем. Зазначимо, що споживачі місцево локалізованих благ є їх замовниками. Трансформуючи у соціальне замовлення свої інтереси та запити і залишаючись незадоволеними тривалий час, вони позбавлені стимулів до підтримки цієї місцевості своїми коштами як у вигляді податків, так і приватних інвестицій [45, С. 109–110].

Міське самоврядування без реальних ресурсів виявилось неспроможним реалізувати достойні стандарти життя. Дієве міське самоврядування тісно пов'язано з розвитком громадянського суспільства, а українці ще не навчилися чітко формувати свій соціальний запит у вигляді вимог до місцевої влади. Більшість населення залишається пасивним, і ця пасивність позначається на якості життя у громаді. Повернення проб-

лем місцевого розвитку і, відповідно, місцевого самоврядування як механізму їх реалізації, в центр уваги громадськості, державного управління та науки дає змогу осучаснити цей соціальний інститут, врахувавши передовий закордонний досвід [45, С. 110].

У ХХ ст. економічна наука збагатилася рядом теорій кумулятивного зростання, що спираються на концепт економічного ядра розвитку території. Серед них: модель полюсів зростання (Ф. Перру, Ж.-Р. Будвіля, Х.Р. Ласуена), модель зростання міських агломерацій (Х. Річардсона), теорія «центр – периферія» (Дж. Фрідмана), модель вулкана (Х. Гірш), модель хвиль нововведень (Т. Хагерстранда) та ін. Варто зауважити, що серед першопричин необхідності диференціації та дослідження подібних економічних угруповань було усвідомлення обмеженості ресурсів і можливостей для рівномірного розвитку територій, а також формування нового погляду на простір як економічну категорію.

З цього приводу досить цікавою видається систематизація і класифікація теоретичних концепцій регіонального розвитку Р. Капелло [140, 141] стосовно їх відношення до категорії простору, зокрема його пасивної або активної ролі у регіональному розвитку (табл. 1.9).

Таблиця 1.9. Регіональне зростання (розвиток): економічні теорії і концептуалізація простору, за Р. Капелло

Роль простору	Теоретична позиція	
	макроекономічна	мікротериторіальна і поведінкова
Пасивна	Забезпеченість факторами. Виробнича спеціалізація	Спільний соціальний капітал. Доступність. Дифузійні процеси, пов'язані з екзогенними технологіями. Присутність домінуючої фірми або транснаціональної компанії
	<i>Теорії:</i> неокласичні теорії зростання; теорії наділеності факторами; теорія експортної бази	<i>Теорії / моделі:</i> теорія полюсів зростання; теорія наділеності інфраструктурою / потенціалу розвитку; епідемічні моделі дифузії інновацій; модель «центр – периферія»
Активна	Зростаюча віддача	Агломераційні економічні ефекти. Динамічні територіальні екстерналії. Ендогенні процеси створення знань
	<i>Теорії:</i> теорія ендогенного зростання; нова економічна географія	<i>Теорії:</i> теорія промислових округів; теорія інноваційних середовищ; теорія регіонів, що навчаються

Джерело: [140, Р. 15]; наведено за перекл. В.М. Українського [113, С. 72].

Одним із перших, у 1955 р., поняття «полюсу зростання» в рамках теорії полюсів зростання (фр.: *théorie des pôles de croissance*) увів у науковий обіг французький економіст Франсуа Перру (F. Perroux) (1903–1987). На його думку, полюси зростання (точки економічного зростання) є агломераціями підприємств, що сконцентровані територіально і вирізняються поміж інших інтенсивними інноваційними процесами. Концепція полюсу зростання виступає органічною складовою загальної економічної теорії цього дослідника. У 1961 р., Ф. Перру в роботі «L'économie du XX siècle» [170] («Економіка ХХ століття») презентував теорію панівної економіки (а саме власне бачення сучасної йому капіталістичної економіки). Ф. Перру та його послідовники наголошували на важливості ролі держави у справі формування і розвитку полюсів зростання, зокрема з метою поживлення регіонального розвитку.

Як узагальнює В.М. Український [113, С. 92; 114, С. 18–19], проблематика полюсів, розгляд питань поляризації в економічному розвитку були характерним елементом франкомовної просторової економіки з моменту появи теорії полюсів зростання Ф. Перру в 1950-х роках. Наприклад, у 1960-х роках Ф. Айдало (Ph. Aудалот) розглядав проблематику «полюсів зростання» у контексті зовнішніх економічних ефектів. У 1970-х роках Ж.-К. Перрен (J.-C. Perrin), розглядаючи питання урбанізації та регіонального розвитку, оперував поняттям «полюс», А. Ліпец (A. Lipietz) здійснив відповідне емпіричне дослідження французьких регіонів, виявляючи ступінь поляризації. У 1980-х роках до теми поляризації звертався відомий канадський регіоналіст К. Де Брессон (Ch. De Bresson), вивчаючи питання технологічних полюсів зростання. У 1982 р. Мишель Аглиетта (Michel Aglietta) та Робер Буайе (Robert Boyer) представили роботу «Полюси конкурентоспроможності, промислова стратегія та макроекономічна політика».

Ж.-Р. Будвіль (J.-R. Boudeville), учень Ф. Перру, як полюси зростання розглядав не тільки сукупності підприємств флагманських галузей, а й конкретні території (населенні пункти та регіони), які характеризуються прогресивною галузевою структурою, і виконують в економіці регіону або держави функцію джерела інновацій [137, 138]. Відповідно до його моделі, розвиток виробництва в економіці відбувається нерівномірно, оскільки завжди наявні динамічні передові галузі, що є локомотивом розвитку всієї економіки та полюсами зростання. Через систему взаємозв'язків «затрати – випуск» ефект росту виробництва розповсюджується на весь регіон або державу. Завдяки процесу концентрації виробництва передові галузі групуються на певній території в «центрах зростання». За Ж.-Р. Будвілем, полюс зростання можна трактувати як географічну агломерацію економічної активності або як сукупність міст, що мають у своєму розпорядженні комплекс виробництв, які швидко розвиваються.

Теорія полюсів зростання набула подальшого розвитку в роботах П. Потье (P. Pottier) [172], Х.Р. Ласуена, Х. Річардсона. Цікавою є запропонована Дж. Фрідманом модель «центр – периферія» («Політика регіонального розвитку: досвід Венесуели», 1966), за якою домінування центра над периферією відбувається за рахунок агломераційного ефекту і постійного продукування інновацій, які опосередковує найближче периферійне оточення. При цьому більш віддалені периферійні зони залишаються консервативними і неохоче піддаються впливу центру. Автор виокремив чотири типи регіонів:

1) регіони-ядра – місцевості концентрації передових виробництв з найвищим інноваційним потенціалом;

2) регіони, що зростають – території, які швидко розвиваються через зростання виробництва, галузі обслуговування, розбудову інфраструктури; географічно ці території сусідні з «ядром» (тобто виконують роль «коридорів розвитку»);

3) регіони нового освоєння – зони, де переважно розвивається сільське господарство, лісівництво, видобуток корисних копалин;

4) депресивні периферійні регіони, де збереглася стара система розселення, відбувається занепад господарської діяльності, загострюються соціальні проблеми, відбувається активна міграція населення до більш розвинутих регіонів.

Близькими до вище наведених є ідеї Т. Хегерстранда, який запропонував модель дифузії нововведень. Він виокремив чотири стадії розгортання хвилі нововведень, які характеризують залежність кількості акцепторів інновацій від відстані до центру її розповсюдження, а саме:

- перша стадія характеризує початок дифузійного процесу, якому властивий різкий контраст між центрами як джерелами нововведень і периферійними територіями. Кількість акцепторів у центрі розповсюдження сягає 70 %, на полупериферії – близько 20 %, на периферії – 10 %;
- на другій стадії, так званій «справжньої дифузії», розгортається дія потужних центробіжних сил: кількість акцепторів на полупериферії та периферії стрімко зростає і становить 55 і 45 % відповідно;
- на третій стадії «конденсації» кількість акцепторів рівномірно збільшується по всій території;
- на четвертій стадії «насищення» відбувається загальний, хоча і повільний, підйом до максимуму, якого можливо досягнути за наявних умов; кількість акцепторів вирівнюється по всій території та складає 85–90 %.

З економічної точки зору полюс зростання охоплює три основні елементи:

- 1) провідну галузь, що володіє високою здатністю до нововведень;
- 2) серію галузей місцевого та районного значення, пов'язану з нею систему відносин типу «витрати – випуск». Ці відносини слугують засобом передавання провідного ефекту на все господарство;
- 3) «просторовий згусток» продуктивних сил, що забезпечує підприємствам отримання «зовнішньої» агломераційної економії. В результаті виникає джерело, що «в ідеалі» здатне здійснювати дуже сильний вплив на розвиток навколишнього середовища [5].

Потрібно зазначити, що ідея «полюсів зростання» (у своєму первинному вигляді) розроблялася в межах галузевої парадигми економіки: основний акцент зроблено на «проривні», високорозвинені галузі, що здатні стати «локомотивом розвитку» від локального до національного рівня економіки та можуть «витагнути» за собою депресивні галузі, згодом ця ідея була застосована до розвитку економічного простору, чому сприяло, з одного боку, вивчення позитивних ефектів міських агломерацій, а з іншого, – надбання теорії розповсюдження нововведень, згідно з якою будь-який розвиток починається у великих міських центрах, поступово розповсюджуючи свій вплив на периферію. Таким чином, «полюси росту» не лише розвиваються, а й стають «ключовими точками» для надання стимулів розвитку території регіону.

У подальшому (з середини 1980-х років) теорія полюсів росту розвивалась у таких наукових напрямках: дослідження локальних економічних систем²³ (фр.: *les systèmes productifs locaux*), полюсів конкурентоздатності (*les rôles de compétitivité*), теорії інноваційних середовищ (зокрема у працях Ф. Айдало, Ж.-К. Перрена). Таке спрямування французької економічної думки видається логічним з огляду на те, що в умовах постіндустріального суспільства саме інновація забезпечує розширену віддачу від капіталу і є гарантією збереження провідних позицій у світовій економіці. В умовах світової конкуренції економік тільки успішність інноваційного процесу забезпечує і означає розвиток.

Локальна економічна система [144, Р. 95] є виробничою системою, до складу якої входять одна або декілька структур, що мають щільні зв'язки між собою, з іншими фірмами та місцевими інституціями, при цьому діяльність цієї системи концентрована та спеціалізована навколо певного продукту, ринку або сфери діяльності. Локалізація конкретизується як територія, що відповідає області, в середині якої населення може знайти

²³ На думку В.М. Українського, термін «локальні економічні системи» найбільш адекватно відображає франкомовний термін «*les systèmes productifs locaux*» (SPL) [112, С. 114].

роботу без переїзду [148, Р. 3]. М. Гроссетті [155, Р. 171–174] виокремлює шість специфічних різновидів локальних економічних систем: округи; технополіси; субконтрактні системи; специфічні види діяльності, орієнтовані на світовий ринок; сервісні системи метрополітену; агропромислові системи.

Вивчення економічних локалізованих систем щільно пов'язано з теорією близькості (фр.: *la théorie de la proximité*) – це одним актуальним напрямом досліджень франкомовних науковців (розробляється такими групами дослідників, як «French school of economies of proximity», *L'équipe PROXIMITES*, «Dynamiques de Proximité» та ін.). Їх метою є введення «просторової змінної» в економіку та інші соціальні науки. У цій теорії «близькість» розглядається не тільки у якості географічного або топографічного феномену, а й у якості міри інтенсивності відносин і контактів між суб'єктами. Тому дослідники, які вважають за необхідне вивчати ці феномени, окрім «географічної (топографічної) близькості» враховують економічні ефекти, що спричинені: технічною близькістю; культурною близькістю; реляційною близькістю, що позначає значимість соціальних зв'язків в економіці; фізичною близькістю, що є необхідною «для трансферу «неявних» знань» [177]; близькістю у часі як віддзеркалення детермінованого у часі відтворення ресурсів, що є важливим для акторів інновацій; організаційною близькістю; інституціональною близькістю.

А. Ралле та А. Торр [173] пропонують скористатися перетином (або комбінацією) «географічної близькості» та «організованої близькості» для визначення результатів їх взаємодії (табл. 1.10).

Таблиця 1.10. Перетин «географічної близькості» й «організованої близькості»: результати взаємодії

Варіації перетину	Географічна близькість	Організована близькість
Географічна близькість	Нічого не відбувається: агломерація	Локальні мережі, локалізовані економічні системи, облаштування торгівлі
Організована близькість	Мобільність, тимчасові взаємодії	Нетериторіальні мережі

Джерело: [173, Р. 28].

За результатами цього співставлення можна побачити, що в одному з квадратів перетину двох різних «близькостей» знаходяться найбільш «продуктивні» просторові економічні утворення – промислові райони, інноваційні середовища, локалізовані економічні системи (табл. 1.10). Як вказують дослідники, «...у цьому типі моделі «організована близь-

кість» визначається інтенсивністю відношень клієнт-постачальник, обміном ноу-хау або існуванням «промислової атмосфери», й ґрунтується на спільному розміщенні акторів в межах певного району» [173, Р. 28].

Використовуючи поняття «близкості» та «зв'язку», І. Самсон [176] (I. Samson) типологізує локалізовані продуктивні організації (фр.: l'organisation productive localisée) (табл. 1.11).

Таблиця 1.11. Типологія локалізованих продуктивних організацій

Взаємозв'язки		Локальні взаємозв'язки в середині продуктивної системи			
		Обмежені	Розгалужені		
			Ієрархізовані	Неієрархізовані	
Глобальні взаємозв'язки (включеність у глобальні ланцюги вартості)	Обмежені	розпоршені виробники (<i>наприклад, переробної промисловості</i>)	Локалізовані економічні системи		
			промислові округи, інноваційні середовища, технополіси	технологічні округи	
	Розгалужені	Ієрархізовані	технологічні парки, системи малих та середніх підприємств	кластери	«випромінювальні» округи
			системи-сателіти		міста-території, підприємства-території
		Неієрархізовані			

Джерело: [176, Р. 151].

І. Самсон робить висновки, виходячи із завдання «...побудувати економічну теорію переходу або розвитку, яка встановлює за мету системну трансформацію території» [176, Р. 149–150]. На думку автора, успіх відповідного переходу визначається вдалістю здійснення ряду структурних та інституційних перетворень: одне з них, або їх серія передбачають формування умов для вивільнення здатності виокремлювати області (сфери), які можуть бути ендогенними тиглями зростання.

Пояснюючи таку ідею, І. Самсон звертається до відповідної класифікації форм організації виробництва, що ведуть до локалізованої високої

конкурентоздатності території. Типологія будується на основі комбінації двох змінних: по горизонталі – ступінь відкритості, включення у створення глобальних ланцюжків вартості; по вертикалі – ступінь консолідації на місцевому (локальному) рівні. Ці дві змінні за розширених значень можна описати через горизонтальні відношення між фірмами однакового розміру, відношення ієрархії, вертикальні залежності між декількома великими компаніями і багатьма малими і середніми підприємствами [176, Р. 151].

I. Самсон виокремлює відповідні форми, конкурентоспроможність яких заснована на сильних місцевих коренях: це місцеві виробничі системи, що у своїй основній та допоміжній діяльності вдало використовують територіальні екстерналії, традиції, а також місцеву кваліфіковану робочу силу для забезпечення передання знань між поколіннями. У цих локалізованих економічних системах (далі – SPL) відносини співробітництва переважають відносини конкуренції.

SPL можуть набувати різної форми. Так, коли відносини між фірмами є не ієрархічними, виокремлюються: «італійський» тип району, побудований навколо конкретної соціальної структури; «французький» тип району, де є інші соціальні характеристики, хоча і менш помітні. Ці два типи районів презентують характеристики району Маршалла (промислового округу) і його «атмосферу». Ця форма також відповідає технополісам, якщо їхній зміст є високотехнологічним. Коли відносини між фірмами є пріоритетними, тоді це або «панівні одиниці» (Michelin, Peugeot), або наявна «панівна діяльність» (наприклад, випуск текстилю в Роанні).

«Технологічні райони», що локально концентрують виробничу діяльність на основі аутсорсингу, вертикальної дезінтеграції великої промисловості, партнерства між великим бізнесом, системою малих і середніх підприємств (далі – МСП), також належать до цього типу SPL. Система МСП представлена бізнес-центрами, що реалізують схожий тип діяльності (можливо, з деякою взаємодоповнюваністю). Але ці бізнес-центри функціонують на певній території (насамперед, у сусідньому просторі) на основі вигід від спільного використання і економії деяких витрат (інфраструктура, комунальні послуги). Ця конфігурація часто трапляється у технологічних парках, де фірми можуть поділитися на частини (університет, велика корпорація), слабко пов'язані одна з одною [176, Р. 151].

Кластери (табл. 1.11) є формою, більш «розтягнутою» і відкритою, ніж SPL: це відносини між комплементарними компаніями, що мають взаємне узгодження діяльності (відповідно, вони користуються перевагами від цих екстернальних ефектів). Кластери міцно узгоджені з глобальними ланцюжками створення вартості. Наприклад: Силіконова долина в США (місцеві неієрархічні відносини), харчовий кластер Данії, телекомунікаційний сектор Фінляндії (місцеві ієрархічні відносини) [176, Р. 151].

«Випромінювальні райони / округи» були виокремлені у 1996 р. Е. Маркусен (Ann Markusen) як ієрархічні діяльності з малого бізнесу, які можуть мати відношення співробітництва і міцної місцевої ідентичності. При цьому скорочується дистанція між ними і великими компаніями, що взаємодіють у глобальній економіці, підтримують між собою стосунки співробітництва. «Супутникові платформи» (поняття також введено Е. Маркусен) є простими структурами, а агломерації їх компаній мають відношення конкуренції. Супутникові платформи існують у спільному середовищі, тобто у «спільному домі» ділять між собою певні витрати на інфраструктуру. Основна відмінність від систем МСП: супутникова платформа інтегрована у світову економіку, існують відносини залежності з потужними багатонаціональними компаніями [176, Р. 151].

Резюмуючи, І. Самсон зазначає, що обидві крайності перетину насправді не належать до локалізованих продуктивних організацій (табл. 1.11). Перше поле (обмежена / необмежена) являє собою чисту ринкову організацію. В останньому полі (ієрархічна / неієрархічна) організація є майже чисто ринковою – цей випадок є більш цікавим, тому що дозволяє зробити перехід до іншої конкурентної парадигми, а саме до мегаполісу, якщо розглядати його як виробничу систему [176, Р. 151]. Поняття «мегаполіс» досліджено й розкрито через: 1) вивчення комбінації трьох видів «близькості» – географічної, інституціональної та організаційної; 2) ознаку «складність бази знань», із виділенням «технологічної складності» та «комбінаторної складності» [142].

Огляд сучасних напрямів французької економічно-просторової думки варто завершити згадкою про теорію інноваційних середовищ (фр.: *théorie des milieux innovateurs*) [134]. На думку А. Браманти [139, Р. 22–24, 26], розвиток інноваційного середовища детермінований процесами, що сильно перекриваються, представляючи собою кілька напрямів, за якими можна буде (і потрібно) сформулювати відповідь щодо динаміки реляційного розвитку та територіальної конкурентоспроможності:

1) динаміка системи промислового виробництва. Охоплює конкретні умови обміну між фірмами: відносини входу-виходу, ступінь спеціалізації, галузеву структуру, наявність або відсутність домінантної фірми тощо;

2) процес навчання системи – структурування процесу навчання в системі визначає, у свою чергу, зростання прогресивних або регресивних коаліцій, в залежності від владних відносин між учасниками, одні з яких здатні до метаболізації змін, а інші є акторами, виключеними з цих процесів [136];

3) розвиток «спеціальних» структур управління;

4) розвиток так званого «підтримувального простору» (і локальних політик), що виникає у ході консолідації спільних інтересів та процесу загальної ідентифікації стратегії місцевого розвитку;

5) процес специфічного поєднання внутрішніх контактів із зовнішніми мережевими зв'язками.

Р. Ратті (R. Ratti) та Ф. Де Амброджо (F. D'Ambrogio) розрізняють «виробничий простір», «ринковий простір» і «підтримувальний простір» [174, Р. 171]. Останній опосередковує три типи неринкових відносин, а саме: відносини, пов'язані з організацією факторів виробництва; стратегічні відносини фірми з її партнерами, постачальниками, клієнтами; стратегічні відносини з іншими акторами середовища (суспільними інститутами, приватними асоціаціями).

Можна зробити висновок, що теорія інноваційних середовищ дозволяє виявити механізми формування інституціонального середовища, здатного стимулювати фірми до інновацій, випуску конкурентоспроможної продукції шляхом налагодження стосунків з іншими агентами, які перебувають у відповідному середовищі. До таких акторів (окрім самих підприємств) належать місцеві органи влади, приватні суб'єкти або їх групи, інші локальні інститути.

На нашу думку, саме поняття «підтримувального простору» пов'язує як економічні, так соціальні аспекти розвитку територій, що детермінують і підсилюють динаміку одне одного. Конкуренція між територіями має як економічний, так і соціальний аспекти, синергія цих двох процесів за змістом є дуже близькою людському розвитку.

Грунтуючись на поглядах французьких науковців, «географічний простір», зокрема регіональний, поляризований центр-периферійними відносинами, можна уявити як певну мережеву структуру центрів економічної (виробничої) діяльності, пов'язаних між собою і власною периферією певними зв'язками, що опосередковуються «осями розвитку» і підтримуються, інспіруються інноваційним середовищем. При цьому така мережа нашарована на територіальну інфраструктуру, систему розселення, щільно пов'язана з ними, підживлюється потенціалом «генія місця» як унікальним сполученням географічного ландшафту, культурних традицій, історичної пам'яті місцевих громад.

Таким чином, спираючись на комплекс понять, концептів і методологічних підходів, запропонованих школою французької просторової економіки, можна сформуванати досить цілісне уявлення про закономірності функціонування соціально-економічних процесів на територіальному рівні та отримати інструменти з активізації й стимулювання як територіально локалізованої виробничої діяльності, так і процесів розвитку території загалом.

У табл. 1.12 визначено ті аспекти людського розвитку, які можна виділити, грунтуючись на теоретико-методологічному інструментарії французької школи просторової економіки.

Таблиця 1.12. Теорії просторової економіки та їх ключові аспекти, важливі для вивчення й стимулювання регіонального людського розвитку

Теоретичний напрямок	Важливі аспекти для вивчення людського розвитку в просторовому аспекті	Важливі аспекти для стимулювання людського розвитку в просторовому аспекті
Теорія полюсів і центрів зростання	дослідження проактивного потенціалу підприємств соціальної сфери та їх об'єднань у сфері людського розвитку	формування полюсів зростання людського розвитку (як у вигляді відповідної теоретичної концепції, так і практичних рекомендацій)
Теорія полюсів конкурентоспроможності		
Концепція осей розвитку	значення транспортних каналів, що поєднують між собою центри розвитку для соціального та людського розвитку	механізми комунікації та розповсюдження позитивних ефектів (інновацій, суспільних практик)
Теорія близькості	дослідження різних видів «близькості»; визначення соціально-економічних ефектів, стимульованих «близькістю» (географічною, організаційною, інституціональною, територіальною, технологічною, реляційною тощо), мають вплив на процеси людського розвитку	позитивні екстерналії певних територій, «еластичність територій»; локальний розвиток як передумова людського розвитку
Теорія інноваційних середовищ	концепт особливим чином синтезованого і підтримувального простору, який інспірує людський розвиток	пошук компонентів відповідного підтримувального простору
Концепція територіально локалізованих економічних систем	дослідження типологізації територіально локалізованих економічних систем (агломерацій, кластерів, мережових організацій тощо), їх значення для людського розвитку; первинні й вторинні ефекти територіально локалізованих економічних систем для людського розвитку	посилення значення територіальних інститутів для людського розвитку, зокрема місцевого самоврядування; локальна економічна інтеграція заради людського розвитку; кооперація територій

Джерело: [44].

Однією з гіпотез цього дослідження є припущення щодо того, що підходи, які виявили свою ефективність під час формування виробничих кластерів, можна і доцільно застосувати до вирішення проблем у со-

ціальній сфері, зокрема й людського розвитку в регіонах України. Для реалізації цієї мети визначимо економічну сутність поняття «кластер», генезу його формування та розвитку. Пов'язаним із першим аспектом є визначення поняття «соціальний кластер» і дослідження питання щодо соціально-економічного підґрунтя використання цього терміна та, у разі позитивної відповіді на нього, формування теоретико-методологічних підходів до розв'язання широкого кола питань щодо методів формування соціальних кластерів задля реалізації політики людського розвитку.

Використання поняття «кластер» в економіці набуло широкої практики наприкінці 1980-х років. Одним із перших поняття, схоже з «кластером» – «блок розвитку», – використав шведський вчений Е. Дахмен (E. Dahmen) [143]. Він пов'язував успіх у конкурентній боротьбі зі здатністю одного з секторів національної економіки реалізовувати так звану «вертикаль дії», тобто розвиваючись забезпечувати прогрес і розвиток інших секторів. Одна з перших монографій, присвячених кластерам, була опублікована відомим іспанським вченим Х.Р. Ласуеном [49] у 1970 р. у Мадриді. Французькі дослідники І. Толенадо и Д. Сольтє використовували поняття «філь'єри»²⁴ для позначення груп технологічних секторів.

У англійській літературі фундатором кластерної тематики вважають Майкла Портера. У роботі 1990 р. «Конкурентні переваги держав» (The Competitive Advantage of Nations [171]), яка на пострадянському просторі була видана під назвою «Міжнародна конкуренція. Конкурентні переваги держав» [93], в ході розгорнутого дослідження змісту конкурентоспроможності фірм, а в подальшому – місцевої та національної конкурентоспроможності, М. Портер описав тісно пов'язаний з нею феномен кластерів, а також обґрунтував історичні та інтелектуальні засади теорії кластерів.

На думку М. Портера, «кластери мають різну форму в залежності від глибини і складності, але більшість охоплює: компанії «готового продукту» або сервісу; постачальників спеціалізованих факторів виробництва, комплектувальних виробів, механізмів, сервісних послуг; фінансові інститути; фірми в супутніх галузях. У кластери часто входять також фірми, що працюють у низових галузях (з каналами збуту або споживачами); виробники побічних продуктів; спеціалізовані провайдери інфраструктури; урядові та інші організації, які забезпечують спеціальне навчання, освіту, надходження інформації, проведення досліджень, надають технічну підтримку (наприклад, університети, структури з підвищення кваліфікації у вільний час); а також агентства, що встановлюють стандарти. Урядові

²⁴ За сучасного погляду, «філь'єри» несуть у собі вузьке, технологічне, визначення кластера, ґрунтуючись тільки на одному критерії їх утворення – необхідності створення відповідних технологічних ланцюжків між галузями і секторами економіки для реалізації їх потенційних переваг.

структури, які справляють істотний вплив на кластер, можуть розглядатися як його частина. І, нарешті, у багато кластерів входять підприємницькі об'єднання та інші спільні структури приватного сектора, організації зі співробітництва, що підтримують членів кластера» [93, С. 258].

Відповідно до цього визначення можна зробити висновок, що серцевиною кластера є певний кінцевий продукт, випуск якого реалізується спільними зусиллями членів кластерного угруповання.

М. Портер дотримується думки про доцільність розгляду економіки через призму кластерів, а не через більш традиційне групування компаній, галузей чи секторів, оскільки кластери краще узгоджуються з характером конкуренції та джерелами досягнення конкурентних переваг [93, С. 265].

Цю тезу М. Портер [93, С. 265] обґрунтовує тим, що кластери краще, ніж галузі, використовують важливі зв'язки, взаємодоповнюваність галузей, ефективніше здійснюють поширення технологій, досвіду, інформації, маркетинг, а також усвідомлення потреб споживача, що пронизує фірми і галузі. Більшість учасників кластера не конкурують між собою безпосередньо, а просто обслуговують різні сегменти галузі. Сприйняття групи компаній та організацій як кластера дозволяє виявити сприятливі можливості для координації дій та благотворного взаємного впливу в сферах спільних інтересів без загрози збочення конкуренції або обмеження інтенсивності суперництва. Кластер забезпечує можливість ведення конструктивного та ефективного діалогу між спорідненими компаніями та їх постачальниками, з урядом, а також іншими залученими інститутами (університети, організації зі співробітництва, дослідницькі лабораторії). Державні та приватні інвестиції, спрямовані на поліпшення умов функціонування кластера, приносять користь відразу багатьом фірмам.

М. Портер розрізняє кластери за орієнтацією їх діяльності [93, С. 292]:

- зовнішньо орієнтовані кластери, тобто такі, що орієнтуються на зовнішнього споживача;
- кластери, що обслуговують свій локальний ринок: не конкурують з фірмами, які знаходяться в інших регіонах (наприклад, ресторани, індустрія розваг, логістичні послуги), а також з місцевими дочірніми відділеннями конкурентоспроможних фірм, що знаходяться в інших регіонах, які обслуговують у першу чергу місцевий ринок (центри продажу, центри підтримки покупців, філіали, збиральні виробництва).

Цікавими є зауваження М. Портера [93, С. 281–282] щодо того, що кластери створюють багато факторів виробництва, які в іншому випадку були б занадто коштовними, у сфері суспільних і квазісуспільних благ

(товарів і послуг). Суспільні блага, що містяться у кластерах, краще називати квазісуспільними, оскільки доступ до них вимагає певних зусиль, хоча вони і менші, ніж повні витрати. Кластери створюють значно більше умов, за яких виникає дещо подібне до суспільного блага, а також надають нам багато прикладів того, як створенню таких ресурсів сприяють приватні організації та інвестиції. Деякі суспільні і квазісуспільні блага, що доступні в кластерах, подібні до звичайних суспільних благ у тому розумінні, що вони тісно пов'язані з урядом і громадськими організаціями.

В якості однієї з умов ефективного функціонування кластера М. Портер виділяє якість його соціальної структури [93, С. 289–290]. Розвиваючи цю ідею, він пов'язує теорію кластерів та теорію мережі взаємовідносин (кооперацію особистостей) і конкуренцію. У такій інтерпретації кластер можна розглядати як «форму мережі, що спостерігається в межах географічного регіону, в якій близьке розташування фірм та організацій забезпечує наявність певних форм спільності й підвищує частоту і рівень взаємодії» [93, С. 290–291]. Теорія кластерів, на думку М. Портера, виявляє, кому необхідно бути в мережі, для яких взаємин і чому. Кластери пропонують новий шлях дослідження механізмів, за допомогою яких мережі, суспільний капітал і громадська активність впливають на конкурентну боротьбу і ринок. Теорія кластерів допомагає виявити найбільш доцільні форми мереж [93, С. 291].

Методичний підхід М. Портера, за якого фірми поєднуються в певний кластер на основі конкурентних переваг розвитку і розміщення, має дуже важливе значення. Такий підхід наповнює ринковим змістом як радянську концепцію територіально-виробничих комплексів (далі – ТВК), так і теорії конкурентоспроможності європейських та американських учених.

Дійсно, для пострадянського простору концепція ТВК є більш укоріненою, розробленою, традиційною. Коротко зупинимося на порівнянні цих двох підходів. У роботі [84] виділено такі принципи відмінності між ними:

1. *Походження.* ТВК є плодом розробок радянських вчених, тому має місце певна штучність цих утворень. Кластер є продуктом дії ринкових сил. Відповідно ТВК властиві плановій економіці, а кластери – ринковій.

2. *Місцезнаходження.* ТВК – для районів нового освоєння. Кластери – для давньоосвоєних районів.

3. *Спрямованість.* ТВК – техніко-економічне утворення, мета його створення – отримання продукту для подальших стадій технологічного переділу (переробки). Кластер – утворення соціально-економічне, орієнтоване на кінцевого споживача; людський фактор відіграє особливу роль для забезпечення ефективності його функціонування.

4. *Склад і структура.* ТВК складають переважно галузі важкої промисловості, що управляються з єдиного центру. Кластер є множиною рівноправних середніх і малих високотехнологічних компаній, що добровільно об'єдналися для досягнення спільних цілей [84, С. 6].

На нашу думку, таке порівнювання є дещо утрираним, проте безперечно має раціональне зерно за певних зауважень. Дійсно, ТВК є техніко-економічним утворенням, проте у процесі його розробки і розбудови завжди брали до уваги певні соціальні аспекти – поєднання з наявною селітебною структурою, забезпечення трудовими ресурсами, облаштування інфраструктурними об'єктами (які дуже часто будувалися за рахунок відповідних провідних промислових підприємств і вони ж були їх балансоутримувачами), збалансування гендерної структури зайнятих. ТВК є породженням планової та одночасно соціалістичної економіки – і саме це є первинним, оскільки плановий аспект властивий і ринковій економіці. Щодо аспекту місцезнаходження, то думка авторів роботи [84, С. 6] є більш адекватною реальності пострадянського простору, оскільки кластерні утворення тут почали розвиватися на вже освоєних територіях.

Водночас потрібно погодитися із загальним висновком роботи [84, С. 77], що за сучасних реалій традиційний ТВК-підхід і, поки що новий для нас кластерний підхід стосовно проблем регіонального розвитку не є ані конкурентами, ані антиподами.

Щодо доробку українських вчених за цим напрямом, то В.І. Сергієнко [41] також аналізує зв'язок між дослідженнями українських радянських науковців і кластерною теорією, зауважуючи існування паралелей між сучасними дослідженнями іноземних вчених і науковими розробками, які здійснювалися в Україні за часи СРСР [41, С. 147].

На думку інших вітчизняних дослідників [38], «...призначення і роль країн, регіонів і навіть окремих підприємств у функціональній структурі того або іншого господарського механізму (на макро-, мезо- і мікрорівнях) можна визначити за допомогою методу енерговиробничих циклів (далі – ЕВЦ), запропонованого російським економіко-географом М.М. Колосовським у 1930-х роках (у певному відношенні сучасні кластери відомого американського економіста М. Портера їх повторюють). За М.М. Колосовським, ЕВЦ – це типова, стійка сукупність виробничих процесів, які є взаємообумовленими та такими, що виникають навколо основного процесу для даного виду енергії та сировини» [38]. Зауважимо, що з наведеної цитати знову видно, що для радянських учених пріоритетом було створення системи завершеного технологічного, тобто енерговиробничого циклу, індустрії як такої, що є самоцінною сама по собі. При цьому питання конкурентоспроможності отриманої продукції є вторинними, а на першому плані – освоєння ресурсної бази, отримання необхідної продукції, створення галузі і відповідних робочих місць.

У той же час для цілей нашого дослідження визначення факту існування зв'язку між концепціями ТВК і кластерами є цікавим в аспектах: наступності й компліментарності, здатності цих теорій збагатити зміст одне одного, а також можливості користуватися доробком як вітчизняних, так закордонних науковців для реалізації цілей людського розвитку, розуміючи і межі застосовування обох теоретико-методологічних підходів.

Концепція промислових кластерів була пристосована до промислових комплексів та набула просторового географічного змісту в працях М.Дж. Енрайта (М.Ж. Enright). Аналізуючи просторові угруповання промислових підприємств (переважно в межах ТВК) Німеччини, Італії та Японії, М. Енрайт дійшов висновку, що конкурентні переваги розвитку фірм формуються здебільшого на локальному рівні і залежать від того середовища, яке їх оточує. Таким чином, можна зробити висновок, що за своїм змістом первинним є поняття «промислового кластера». Аналізуючи широкий масив досліджень у цій сфері, треба зазначити, що як і будь-яке інше складне поняття, дефініція «кластер» не має однозначного визначення. Різні дослідники розглядають промисловий кластер як групу взаємопов'язаних компаній, просторову форму організацію виробництва, мережеву структуру, агломерацію.

Кластерна теорія, виходячи з концепції промислового кластера, сьогодні знайшла застосування у регіональному і національному вимірі, створюючи підґрунтя для консолідації зусиль з реалізації регіональних та національних конкурентних переваг. Цікавими і методично цінними є також сучасні дослідження в сфері сервісних кластерів. Зупинимося на змісті цього явища більш докладно.

Українські науковці, досліджуючи сервісні кластери, в основному зосереджують увагу на специфіці туристичних і транспортних кластерів [18, 22, 29, 46, 50, 110].

На пострадянському просторі серед досліджень кластерів сервісної спеціалізації вирізняються роботи О.І. Носкова-Дукельського [88], який під сервісним кластером [87] розуміє систему взаємозалежних підприємств, розташованих на певній території, продуктом яких є послуги різного характеру. При цьому відповідні утворення демонструють тенденцію до посилення значення в економіці регіону або фактично відіграють у ній важливу роль. Також він використовує поняття «місцевий кластер» [87] для позначення такого зосередження багатьох підприємств, пов'язаних сферою діяльності, які в межах однієї економічної системи створюють продукт, призначений виключно для ринку, де вони розташовані. Зауважуючи, що якщо такі кластери будуть виявлені, то вони матимуть сервісну спрямованість.

Щодо специфіки місцевого кластера, то джерела його локальних конкурентних переваг узагальнені М. Портером у вигляді моделі (рис. 1.21). Інформація стосовно оцінки конкурентоспроможності кластера групується за чотирма характеристиками: загальні та спеціалізовані факторні умови, умови внутрішнього попиту, суміжні й допоміжні галузі, стратегія фірм і конкуренція. Також беруться до уваги ще два фактори – роль випадку і уряду.

Рис. 1.21. Джерела локальних конкурентних переваг, за М. Портером

Джерело: [93, С. 273].

О.І. Носков-Дукельський [88, С. 10] зазначає, що для виявлення місцевих кластерів необхідно визначити критерії віднесення економічних систем до цієї категорії. На основі аналізу російської територіальної статистики зайнятості він пропонує такі критерії:

1) у системі підприємств певної сфери діяльності працюють не менше 10 % зайнятих (при цьому щонайменше 1 тис. працівників системи розподілені не менше, ніж по двох підприємствах);

2) коефіцієнт локалізації місцевої системи підприємств не менше 10 (за умови, що щонайменше 100 зайнятих розподілені не менше ніж на два підприємства).

Відповідно до першого критерію визначають абсолютні кластери, другого – регіони відносної спеціалізації в рамках даної галузі кластера. Коефіцієнти локалізації є найбільш поширеним методом ідентифікації відносної концентрації діяльності.

Діяльність, задля продукування якої досліджується питання формування кластерної політики, – це, у широкому розумінні, забезпечення місцево локалізованими суспільними благами. Тобто мова йде про послуги, які надаються інфраструктурою населених пунктів: системи водо-, електро-, тепло- та газопостачання, громадського пасажирського транспорту, дорожньої мережі, очисних споруд і систем, протипожежної служби, охорони правопорядку, освіти, охорони здоров'я, надання соціальних послуг.

Проте доцільно звузити цю проблему до освіти²⁵ (дошкільної та шкільної), охорони здоров'я і соціальних послуг. Саме ці види діяльності, комерціалізація яких є досить суперечливим явищем, а первинний, локальний рівень їх забезпечення (і найбільш масовий) – є найвразливішим з погляду дотримання принципів соціальної справедливості, гуманізму, доступності. Але розуміння еволюції процесів у сфері соціального забезпечення і соціальних послуг на пострадянських теренах веде до усвідомлення необхідності введення ринкових елементів конкуренції у механізм їх надання. З погляду кластерної теорії, для підтримки і активізації такого роду діяльності доречно більш детально вивчити досвід організації та підтримки саме сервісних і місцевих кластерів. Можна припустити, що на перетині їхніх зон «відповідальності» знаходиться так званий «місцево локалізований соціальний кластер» [43, С. 144].

Під *місцево локалізованим соціальним кластером* ми розуміємо систему взаємозалежних установ, інституцій, підприємств, що розташовані на певній території, продуктом яких є послуги освітнього, освітньо-со-

---

²⁵ Щодо закладів професійно-технічної та вищої освіти, то вони досить легко інтегруються у так звані «освітні кластери» і до різного виду кластерних утворень інноваційного і виробничого спрямування, для яких співробітництво з наукою і підготовка кваліфікованих кадрів є запорукою конкурентоспроможності.

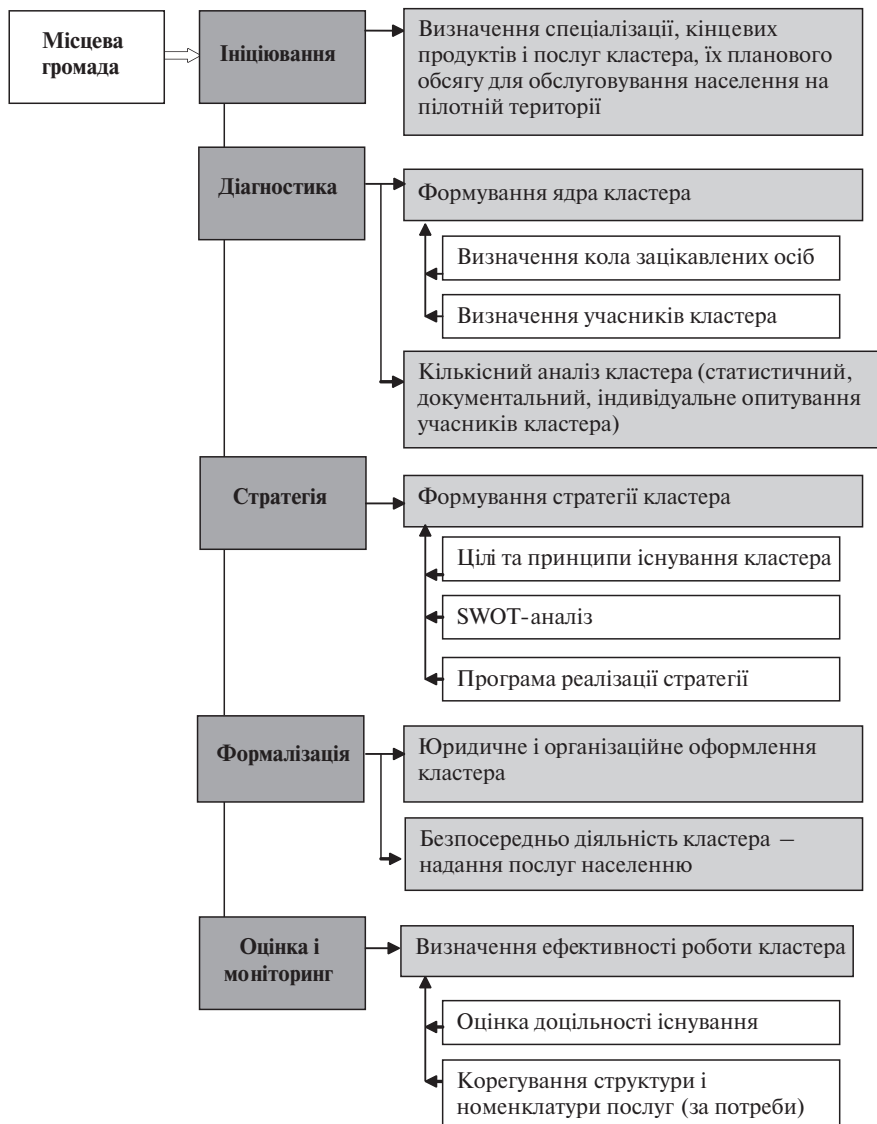
ціального, медичного, медично-соціального і соціального (у тому числі з профорієнтації та працевлаштування) характеру, споживачами яких виступають переважно місцеві мешканці [43, С. 144].

Загалом про кластерну політику і стратегію йде мова, коли передбачається синтез кластерної структури. На нашу думку, до синтезу місцево локалізованого соціального кластера можна застосувати загальні принципи реалізації кластерних ініціатив, а також етапність розвитку кластера, яка має складатися з таких основних фаз: 1) ініціювання; 2) діагностики; 3) стратегії; 4) формалізації; 5) оцінки і моніторингу [101].

Поточний момент і бачення майбутнього розвитку українського суспільства дозволяє зробити припущення, що значення місцевих громад буде тільки зростати. Визначення їх у якості основного отримувача вигоди від створення соціального кластера є об'єктивною констатацією, тому природно їх уявити у ролі ініціаторів його створення. На нашу думку, ступінь реалізованості подібних ініціатив стане значно вищим, якщо місцева громада бажаючи організувати кластер, спиратиметься на досвід існування *пілотного місцево локалізованого соціального кластера* (рис. 1.22). У цьому випадку пересічні громадяни матимуть певним чином окреслену «дорожню карту» дій з реалізації подібних ініціатив.

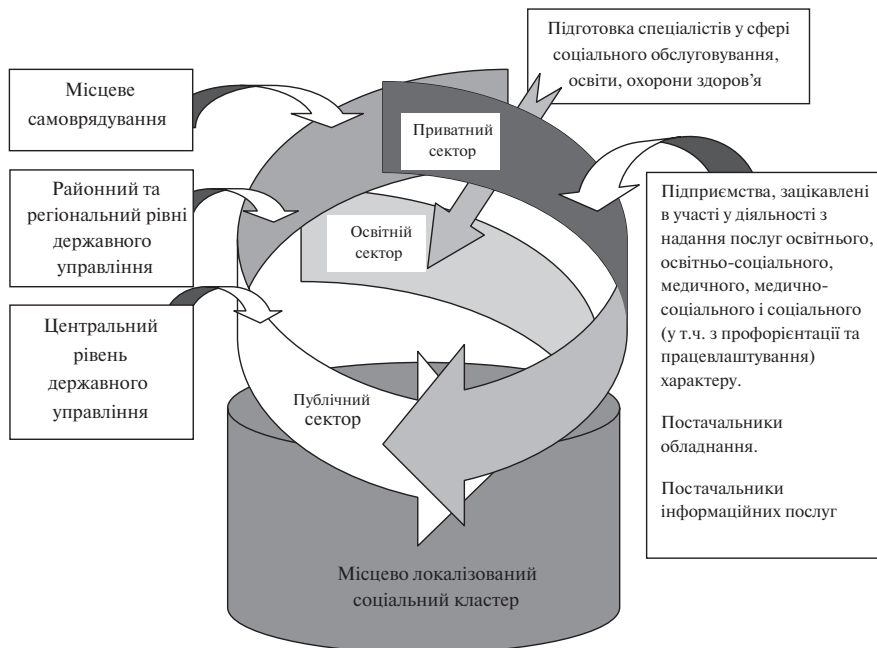
На нашу думку, в ході розгортання кластерної ініціативи щодо створення місцево локалізованого соціального кластера, принцип потрійної спіралі можна реалізувати, об'єднавши зусилля (рис. 1.23): з боку публічного сектору таких інституцій як місцеве самоврядування в якості представників відповідної території, а також представників районного і регіонального рівнів державного управління і опосередковано центрального рівня. Одночасно з боку приватного сектору – це підприємства, зацікавлені в участі у діяльності з надання послуг освітнього, освітньо-соціального, медичного, медично-соціального і соціального (у тому числі з профорієнтації та працевлаштування) характеру. Також до цього переліку доцільно додати постачальників спеціалізованого обладнання та інформаційних послуг. Зоною відповідальності освітнього сектору у цьому випадку є якісна підготовка спеціалістів у сфері соціального обслуговування, освіти, охорони здоров'я.

Рис. 1.22. Логіко-структурна схема формування місцево локалізованого соціального кластера

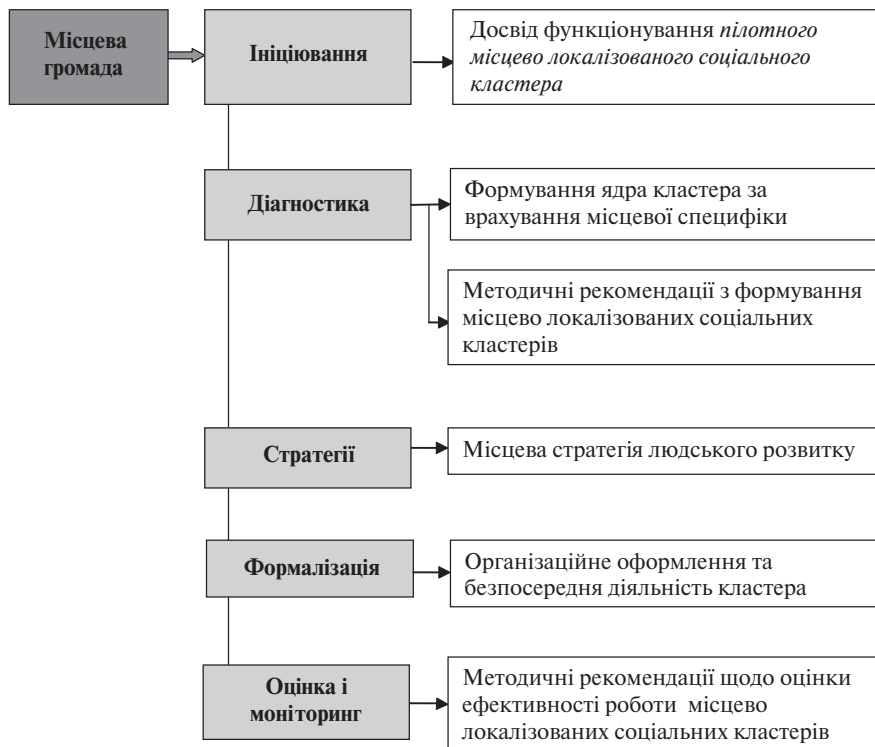
Джерело: авторська розробка Т.М. Калашнікової.

Рис. 1.23. Реалізація принципу «потрійної спіралі» в ході ініціювання місцево локалізованого соціального кластера

Джерело: авторська розробка Т.М. Калашнікової.

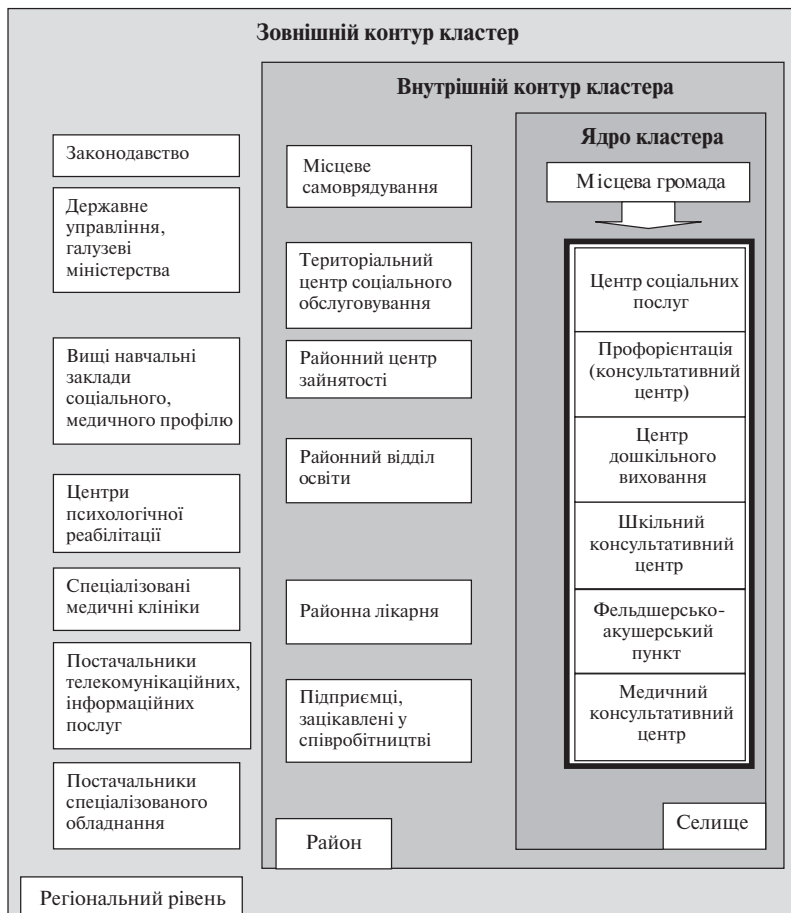
Розбудова засад української кластерної політики, інституційна підтримка створення кластерів є важливим аспектом реалізації концепції місцево локалізованого соціального кластера. Зокрема, створення повноцінного правового поля у сфері кластерної політики, низки методичних рекомендацій щодо формування та оцінки діяльності місцево локалізованих соціальних кластерів (рис. 1.24).

Рис. 1.24. Формування місцево локалізованого соціального кластера, відповідно до досвіду існування пілотного кластера

Джерело: авторська розробка Т.М. Калашнікової.

На рис. 1.25 представлена структурна модель місцево локалізованого соціального кластера.

Рис. 1.25. Модель організаційно-управлінської структури місцево локалізованого соціального кластера

Джерело: авторська розробка Т.М. Калашнікової.

На нашу думку, «осердя» місцево локалізованого соціального кластера може стати територіальний центр соціального обслуговування, оскільки ця інституція має досить розгалужену мережу і, як правило, досвідчених соціальних працівників.

На сьогодні територіальний центр – бюджетна установа, яка здійснює соціальне обслуговування (надання соціальних послуг) осіб літнього віку, інвалідів, одиноких, незапрацездатних громадян та інших соціально

вразливих категорій осіб²⁶. Діяльність територіальних центрів в Україні регламентується «Типовим положення про територіальний центр соціального обслуговування (надання соціальних послуг)»²⁷. Методичне забезпечення діяльності територіального центру здійснює Міністерство соціальної політики України, контроль за забезпеченням його діяльності – в установленому порядку Головне управління праці та соціального захисту населення обласної, Київської міської держадміністрацій, координацію та організаційно-методичне забезпечення – районні, міські, районні в містах управління праці та соціального захисту населення [21].

Основними категоріями, які користуються послугами територіального центру²⁸, є:

- одинокі громадяни, не здатні до самообслуговування у зв'язку з частковою втратою рухової активності (мають III, IV, V групи рухової активності) і потребують сторонньої допомоги, соціального обслуговування (надання соціальних послуг) у домашніх умовах згідно з медичним висновком;
- інваліди, хворі (з числа осіб працездатного віку на період до встановлення їм групи інвалідності, але не більш чотирьох місяців), не здатні до самообслуговування і потребують постійної сторонньої допомоги та визнані такими в порядку, затвердженому Міністерством охорони здоров'я України;
- громадяни, які перебувають у складній життєвій ситуації, якщо середньомісячний сукупний дохід їхніх сімей нижчий, ніж прожитковий мінімум для сім'ї;
- діти-інваліди з дитячим церебральним паралічем, розумово відсталі діти та діти з ураженням центральної нервової системи з порушенням психіки тощо.

²⁶ У сфері діяльності територіального центру такі соціальні послуги: супровід до лікаря; виклик лікаря у разі необхідності; доставка натуральної чи грошової допомоги; оформлення правових документів, юридичне представництво клієнтів у різних організаціях, консультації з питань чинного законодавства; закупівля і доставка їжі, медикаментів, інших продуктів першої необхідності; приготування гарячої їжі; прибирання в оселях клієнтів; проведення бесід з клієнтами, допомога у поліпшенні їхніх взаємин із навколишнім середовищем; проведення сеансів фітотерапії; перукарські послуги; прання білизни; організація гарячого харчування в їдальні Центру; проведення сеансів у кабінеті лікувальної фізкультури; соціально-реабілітаційні послуги для дітей з ураженням центральної нервової системи; психологічні послуги для дітей з ураженням центральної нервової системи; організація гарячого харчування в їдальні Центру для дітей з ураженням центральної нервової системи; ремонт взуття.

²⁷ Зокрема, Положенням визначено основні принципи діяльності територіальних центрів, коло осіб, які мають право на соціальне обслуговування у територіальному центрі, структура територіального центру, обов'язки директора територіального центру та перелік соціальних послуг, які надає центр, умови та порядок їх надання структурними підрозділами.

²⁸ У територіальному центрі не здійснюється соціальне обслуговування громадян, які потребують цілодобового стороннього догляду.

Метою функціонування місцево локалізованих соціальних кластерів є підвищення комфортності проживання населення на відповідній території, закріплення на ній населення через створення сприятливих соціальних умов і, таким чином, формування оптимальної поселенської мережі. Пропонуємо розширити як контингент населення (у порівнянні з контингентом територіального центру надання соціальних послуг), якому надаватиметься право на обслуговування, так і номенклатуру послуг.

У цьому зв'язку виникає питання про фінансування відповідної структури, яке повинно бути гібридним: з державного бюджету для обслуговування категорій населення, які мають на це право за законодавством; з місцевого бюджету для інших категорій, за рахунок оплати (часткової оплати) отриманих послуг населенням, які не входять до пільгового переліку отримувачів або не є місцевими мешканцями. Також передбачається залучення коштів благодійних організацій та спонсорів на реалізацію окремих проектів.

Отже, обґрунтовано концепт місцево локалізованого соціального кластера та запропоновано методичні підходи до його синтезу. При цьому треба наголосити на особливій ролі місцевих громад, які є основними вигодоотримувачами від створення соціального кластера, – на них відповідно покладається роль ініціаторів його створення. З метою спрощення шляху реалізації подібних соціальних ініціатив, пропонуємо розробити і реалізувати програму пілотного місцево локалізованого соціального кластера.

Оцінювання просторової внутрішньообласної диференціації розвитку. Сьогодні в центрі уваги громадськості та державного управління знаходиться як проблематика регіонального розвитку, так і проблеми локального рівня. Спроби дослідження внутрішньорегіонального економічного простору є нечисленними, а стосовно дослідження людського розвитку практично відсутні. Залучення до дослідження методів просторової економіки має збагатити результати наукових досліджень за цим напрямом.

У цьому підрозділі ми досліджуємо просторову взаємодію на внутрішньообласному рівні з метою виявлення просторових кластерів та їхніх характеристик (на основі використання результатів розрахунку глобального і локального індексів Морана).

У роботі Ю.В. Павлова та О.М. Корольової [91] запропоновано алгоритм використання глобального та локального індексів Морана для оцінки сили взаємодії територій та виявлення кластерів (рис. 1.26). Для цього вони аналізують просторову автокореляцію показника чисельності населення, оскільки в кінцевому підсумку саме процеси концентрації населення визначають ступінь розвитку певної території, її потенціал. Подібна думка сформульована й у роботі Е.А. Коломак [47]: «в якості характеристики економічної активності території можна використовувати валовий регіональний продукт, чисельність населення і чисельність зайнятих в економіці регіону».

Рис. 1.26. Алгоритм виявлення просторових взаємозв'язків територій

Джерело: [91, С. 96].

Зауважимо, що матриця ваг формалізує припущення щодо зв'язку сусідніх об'єктів між собою. Існує декілька видів таких матриць: матриця граничних сусідів; матриця k -ближчих сусідів; матриця відстаней; матриця відстаней, що враховує протяжність об'єкта або його міць [59].

Глобальний індекс Морана розраховується за формулою [91, С. 96]:

$$I_G = \frac{N}{\sum_i \sum_j W_{ij}} \cdot \frac{\sum_i \sum_j (x_i - \mu)(x_j - \mu)}{\sum_i (x_i - \mu)^2} \quad (1.3)$$

де: N – кількість регіонів; w_{ij} – елемент матриці просторових ваг для регіонів i та j ; μ – середнє значення показника; x – показник, що аналізується.

У випадку відсутності просторової автокореляції значення коефіцієнта Морана буде близьким до очікуваного значення $E(I)$ [59, С. 24]:

$$E(I) = - \frac{I}{N-1} \quad (1.4)$$

За $IG > E(I)$ наявна позитивна просторова автокореляція, в цілому значення спостережень на сусідніх територіях є подібними. За $IG < E(I)$ наявна негативна автокореляція, тобто в цілому значення спостережень на сусідніх територіях відрізняються. За $IG = E(I)$ значення спостережень на сусідніх територіях є випадковими.

Гіпотеза щодо значущості індексів Морана перевіряється за допомогою використання z -статистики [59, С. 24]:

$$z = \frac{I - E(I)}{\sqrt{E(I^2) - E(I)^2}}, \quad (1.5)$$

де: I – індекс Морана; $E(I)$ – коефіцієнт просторової автокореляції.

Важливим етапом аналізу отриманих даних є побудова просторової діаграми розсіяння Морана. По осі абсцис відкладають стандартизоване z -значення досліджуваного показника, а по осі ординат – значення просторового фактора Wz . На діаграмі відображається лінія регресії Wz на z , нахил якої дорівнює коефіцієнту загальної просторової автокореляції I за стандартизованої матриці ваг. Коефіцієнт просторової автокореляції показує ступінь лінійного взаємозв'язку між вектором z централізованих значень досліджуваного показника і вектором Wz просторово зважених централізованих значень показника, що досліджується, в сусідніх територіях (районах), що називається просторовим лагом [7] (Spatially lagged vector). Вісі просторової діаграми розсіювання Морана²⁹ представлено на рис. 1.27.

²⁹ *Значення квадрантів:* до квадранту *НН* потрапляють території, що мають відносно високі власні значення показника, що аналізується, оточені територіями також з відносно високими значеннями відповідного показника. Автокореляція – позитивна; до квадранту *ЛЛ* потрапляють території, що мають відносно низькі власні значення показника, що аналізується, оточені територіями також з відносно низькими значеннями відповідного показника. Автокореляція – позитивна; до квадранту *НЛ* потрапляють території, що мають відносно високі власні значення показника, що аналізується, оточені територіями з відносно низькими значеннями відповідного показника. Автокореляція – негативна; до квадранту *ЛН*, потрапляють території, що мають відносно низькі власні значення показника, що аналізується, оточені територіями з відносно високими значеннями відповідного показника. Автокореляція – негативна.

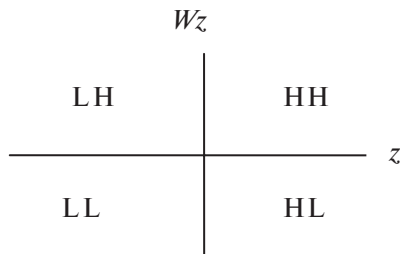

Рис. 1.27. Осі просторової діаграми розсіяння Морана

Джерело: [7].

Локальний індекс Морана (LISA – Lokal Index Spatial Autocorrelation) розраховуються за формулою:

$$I_{Li} = N \cdot \frac{(x_i - \mu) \sum_j W_{ij} (x_j - \mu)}{\sum_i (x_j - \mu)^2} \quad (1.6)$$

За $I_{Li} < 0$ наявна негативна автокореляція для i -тої території (району), тобто відповідна територія за цим значенням істотно вирізняється від сусідніх (outlier). За $I_{Li} > 0$ наявна позитивна автокореляція для i -ої території (району), тобто відповідна територія за цим значенням є подібна до сусідніх (cluster). За $|I_{Li}| > |I_{Lj}|$ подібність (або різниця) i -ої території із сусідніми є більшою, ніж j -ї території зі своїми «сусідками».

Процес дослідження взаємовпливу території, що вивчається, і всіх її ближчих або дальніх сусідів може бути організований:

- 1) для будь-якої території окремо;
- 2) для сукупності територій, об'єднаних за одним критерієм – для територіальних кластерів і всієї сукупності територій (районів);
- 3) сукупності територій, об'єднаних відразу за декількома критеріями.

Для цього необхідно, по-перше, виявити «ядра», по-друге, – визначити силу взаємозв'язку для сукупностей «систем ядер», по-третє, – виявити взаємозалежності вже для найбільш залежних «поясів впливу» тощо.

Послідовність дій при пошуку складових LISA [91]:

1. Стандартизація даних показника, що аналізується, – чисельності населення:

$$z = \frac{(x_i - \mu)}{\text{Error}(x)} \quad (1.7)$$

де: z_i – стандартизоване значення; $\text{Error}(x)$ – стандартизоване відхилення за всіма територіями.

2. Стандартизація дистанції за такими кроками:

2.1. Побудова матриці фактичних відстаней між територіями (x_{ij});

2.2. Побудова відносної матриці дистанцій між територіями V :

$$V_{ij} = \frac{1}{x_{ij}} \quad (1.8)$$

де: V_{ij} – відносна дистанція від однієї території до іншої; x_{ij} – фактичні дані щодо дистанції між двома територіями.

2.3. Обчислення сукупності всіх V_{ij} :

$$V_{sum} = \sum V_{ij} \quad (1.9)$$

2.4. Визначення стандартизованої дистанції W .

У якості об'єкта статистичного аналізу виступає насамперед **Житомирська область**, яка за рівнем людського розвитку в останні три роки посідала найнижчі місця рейтингової таблиці ІРЛР серед інших регіонів України (2004 р. – 21 місце, 2005 – 23; 2007 і 2008 – 24; 2009 – 23; 2006 р. та 2010–2013 рр. – 25 місце) [99]. За ознаками прогресу людського розвитку та відстанню від параметрів «ідеального регіону» Житомирщина має низькі темпи росту та невисокі значення інтегрального ІРЛР (розділ 1.1, рис. 1.6). За типом людського розвитку область віднесено до «стагнаційних» регіонів, а за підтипом – до регіонів з помірно асиметричним розвитком (розділ 1.1, рис. 1.9).

У складі Житомирської області (як об'єкта статистичного аналізу) за одиниці території виділено п'ять міст (Житомир, Бердичів, Коростень, Малин і Новоград-Волинський) та 23 райони (рис. 1.28).

У ході реалізації початкового етапу дослідження – формування матриці просторових ваг, для їх визначення скористаємося географічними відстанями між територіями, обрахованими як довжина шляхів сполучення між їх центрами. Скориставшись формулою 1.8, сформуємо матрицю відносних дистанцій для міст обласного значення та районів Житомирської області, яку потім трансформуємо у матрицю просторових ваг. Варто зазначити, що в цьому випадку здійснюється припущення про наявність суцільства між усіма територіями Житомирської області (додаток 1.3).

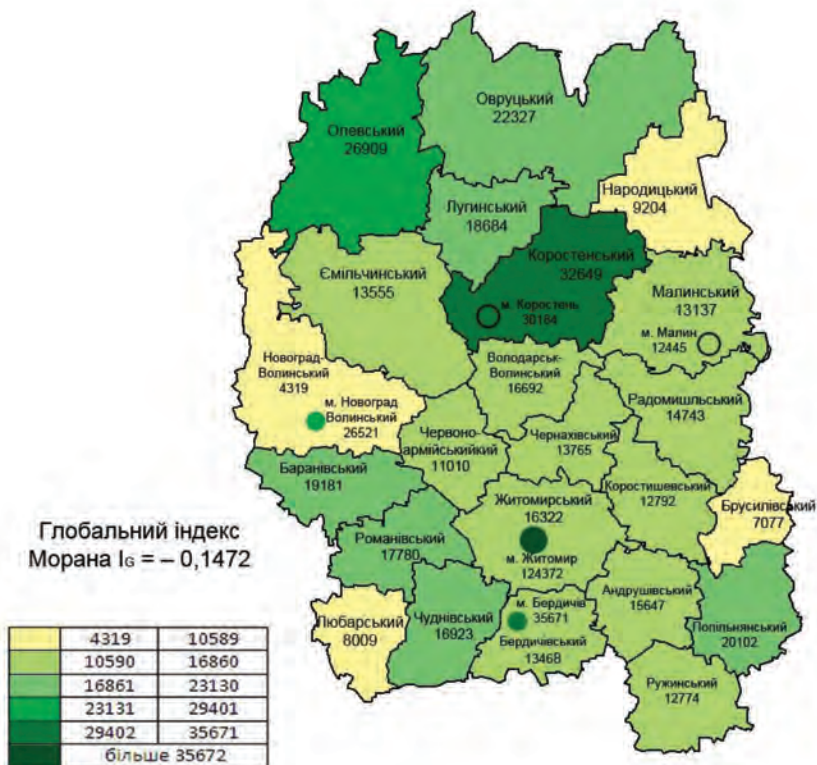

Рис. 1.28. Чисельність населення Житомирської області, 2013 р., осіб

Джерело: побудовано за даними Головного управління статистики у Житомирській області; розрахунок глобального індекса Морана Т.М. Калашнікової.

Гіпотеза щодо значущості індексів Морана була перевірена за допомогою використання z -статистики і була підтверджена. Згідно з результатами розрахунків, нульова гіпотеза про відсутність просторової автокореляції не приймається за 5 % рівня значимості.

Розрахунки виявили негативну автокореляцію за значенням глобального індекса Морана, який для Житомирської області за результатами 2013 р. дорівнює $(-0,1472)$ (табл. 1 додатка 1.3). Негативна просторова автокореляція є свідченням процесів, які за своїм змістом протилежні просторовій кластеризації, та вказує на несхожість сусідніх територій між собою.

Ґрунтуючись на отриманих даних (табл. 1 додатка 1.3), побудуємо просторову діаграму розсіювання (рис. «а» додатка 1.3). Основною метою побудови просторової діаграми є виявлення територіальних класте-

рів. Прийнято вважати, що однозначно як «ядра» можна диференціювати території, що відносяться до квадранту *HL*, тобто такі об'єкти, що мають відносно високі власні значення показника, що аналізується, при цьому оточені територіями з відносно низькими значеннями відповідного показника. Дослідники [91, С. 101] наголошують, що це своєрідні екстремуми підвищеної концентрації населення на карті області, що формують її опорний каркас. На жаль, класифікація показала, що жодну з територій Житомирщини не можна вважати «ядром» у класичному розумінні.

Для того, щоб точніше диференціювати територіальні кластери, ми виконали додаткові розрахунки. У табл. 2 додатка 1.3 наведені результати дослідження території Житомирської області на предмет просторової автокореляції методом граничного сусідства та відповідну діаграму розсіювання (рис. «б» додатка 1.3). Результати розрахунків дають дещо нижчий рівень (за модулем) глобального індекса Морана: $I_G^{MPC} = (-0,13127)$ (табл. 2 додатка 1.3). Проте певні території демонструють вищий рівень взаємодії з сусідами, ніж з областю загалом (табл. 1 додатка 1.3). Зокрема, відрізняються показники: м. Малин і відповідного району – їх $I_{Li}^{MPC} = 0,0073$, а $I_{Li}^{MPC} = 0,0076$; м. Новоград-Волинський – його $I_{Li}^{MPC} = (-0,0104)$, а $I_{Li}^{MPC} = (-0,0108)$; Андрушівського району – відповідно $(-0,0007)$ і $(-0,0011)$; Бердичівського району – $(-0,0135)$ і $(-0,0144)$; Житомирського району – $(-0,0536)$ і $(-0,0541)$ та ін.

Аналізуючи діаграми, наведені у додатку 1.3, можна припустити існування двох кластерів. По-перше, до них можуть належати території, локалізовані в квадранті *HN*, які мають відносно високі власні значення показника, що аналізується (чисельності населення), і оточені територіями також з відносно високими значеннями цього показника. По-друге – території, локалізовані в квадранті *LL*, які мають відносно низькі власні значення показника, що аналізується, оточені територіями з також низьким значенням цього показника.

Проте у нашому випадку, зокрема щодо м. Житомир, складно зробити однозначний висновок, оскільки території, що входять до квадранту *HN*, прийнято відносити до територій, що тяжіють до ядра, тобто є супутниками противагами ядра. Можна припустити, що враховуючи географічне положення області та її адміністративного центру, м. Житомир відчуває на собі значний вплив такого потужного ядра, як м. Київ. Проте м. Житомир, за яким можна було б передбачити роль ядра, має найбільшу чисельність населення серед інших адміністративних одиниць Житомирської області, характеризується негативною автокореляцією з прилеглими територіями – значення I_{Li}^{MPC} є по модулю найбільшим $(-0,0756)$. Тому можна зробити висновок, що для своєї області м. Житомир є центром розвитку.

Житомирський район класифікуємо як зону сильного впливу ядра: $I_{Li}^{MPC} = (-0,0536)$. Граничні з ним Коростишівський і Черняхівський райони – як зони середнього впливу ядра. Граничні з Коростишівським районом – Брусилівський і Радомишльський райони відносимо до периферії.

Місто Бердичів є другим за чисельністю населення в Житомирській області, а також характеризується третім за модулем серед міст, і сьомим серед усіх об'єктів, що досліджуються, значенням локального індекса Морана $(-0,0110)$ за негативної просторової автокореляції. Тому цю територію (м. Бердичів) можна класифікувати як місто-противагу м. Житомир. Бердичівський район також характеризується високою по модулю автокореляцією $(-0,0135)$ з іншими територіями Житомирської області. Враховуючи положення Бердичівського району, можна стверджувати, що він перебуває в зоні сильного впливу як ядра м. Житомир, так і супутника-противаги ядра м. Бердичів. Граничний з ними Андрушівський район можна віднести до периферії, яка відчуває підвищений вплив цих ядер, враховуючи невелику чисельність населення і низьке за модулем значення локального індекса Морана: $I_{Li}^{MPC} = (-0,0007)$; $I_{Li}^{MPC} = (-0,0011)$. Периферійним треба визнати і Чуднівський район, який хоча і має зовсім низьке значення просторової автокореляції, розрахованої за методом повного сусідства – $I_{Li}^{MPC} = (-0,0003)$, активніше взаємодіє з безпосередніми сусідами, про що свідчить дещо вищий показник $I_{Li}^{MPC} = (-0,0007)$.

Місто Новоград-Волинський має велику чисельність населення і високе значення глобального індекса Морана $(-0,0104)$ за негативної просторової автокореляції, тому цю територію можна класифікувати як місто-противагу ядра (м. Житомир). Відповідно, Новоград-Волинський район є його периферією, зважаючи на низьку чисельність населення в районі і високий за модулем $(-0,0112)$ коефіцієнт просторової автокореляції. Щодо граничного між Новоград-Волинським і Житомирським районами – Червоноармійського району, то зважаючи на його параметри – $I_{Li}^{MPC} = (-0,0011)$, цей об'єкт доцільно віднести до периферійної зони.

Місто Коростень є третім за чисельністю населення в Житомирській області, має четверте за модулем значення глобального індекса Морана $(0,0120)$ за позитивної просторової автокореляції, хоча цю територію не можна класифікувати як повноцінне ядро, однак можна охарактеризувати як територію з високими показниками (які не виявляються екстремальними для оточення). Аналогічно, Коростенський район є територією з високою чисельністю населення, що характеризується середнім значенням глобального індекса Морана $(0,0119)$ за позитивної просторової автокореляції, тому цю територію можна також класифікувати як зону середнього впливу ядра. Враховуючи, що сусідні з ними Лугинський,

Народицький, Емільчинський, Володарсько-Волинський райони треба класифікувати як території, що не відчувають впливу ані ядра, ані супутника-протипаги, то утворення м. Коростень – Коростенський район можна визначити як потенційне (таке, що розвивається) ядро на території Житомирської області. При цьому території м. Малин і Малинського району є його периферією. В той же час, характеристики Овруцького району дозволяють віднести його до зони з середнім впливом цього ядра.

Щодо характеристики Олевського, Лугинського, Народицького, Ємільчинського, Попільнянського, Ружинського, Баранівського, Романівського, Любарського та Чуднівського районів, то зважаючи на низькі, близькі до нульового, значення їх просторових автокореляцій з іншими територіями області, ці об'єкти варто віднести до зон, які перебувають поза впливом ядер.

Наведені вище узагальнення графічно представлені на рис. 1.29.

Таким чином, у *Житомирській області виявлено три кластери території*, а саме:

1) Житомирське ядро (м. Житомир), з містом супутником-протипагою ядра – м. Бердичів. До складу кластера також входять: Житомирський і Бердичівський райони, які перебувають у зоні сильного впливу ядра; Черняхівський і Коростишівський – зона середнього впливу ядра; Брусилівський, Андрушівський, Червоноармійський, Радомишльський та Чуднівський райони – периферія;

2) Ядро-протипага – м. Новоград-Волинський, у периферійній зоні якого перебуває Новоград-Волинський район;

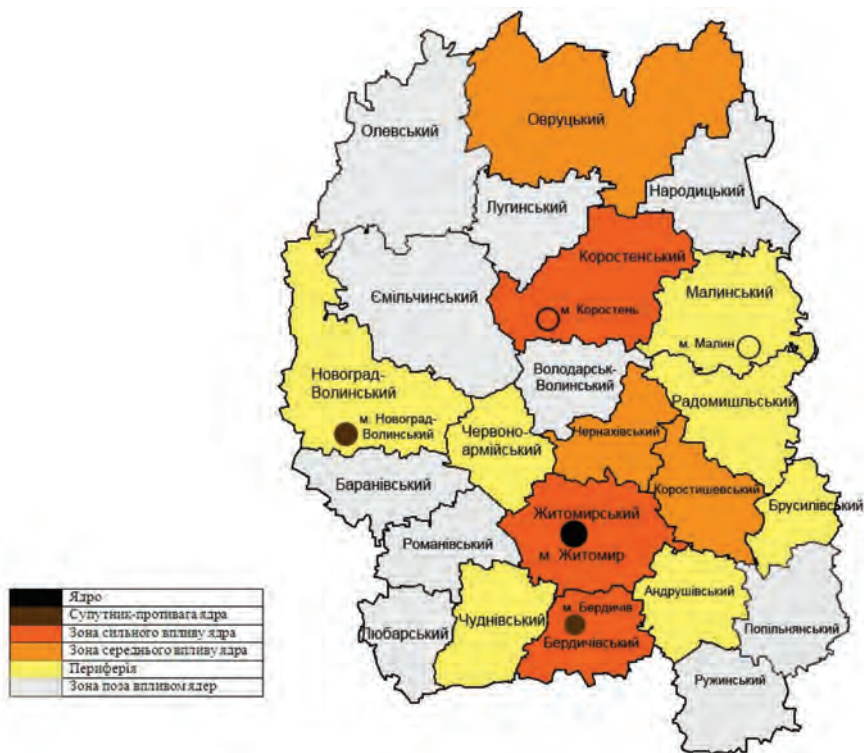
3) ядро, що перебуває в стані формування, – м. Коростень, у зоні впливу якого Коростенський і Овруцький райони, а в якості периферії виступає м. Малин і Малинський район.

Дніпропетровська область обрана другим об'єктом статистичного аналізу. За ознаками прогресу людського розвитку та відстанню від параметрів «ідеального регіону» Дніпропетровщина, як і Житомирщина, має низькі темпи росту та невисокі значення інтегрального ІРЛР (розділ 1.1, рис. 1.6). За типом людського розвитку Дніпропетровщину також віднесено до так званих «стагнаційних» регіонів, проте за підтипом – до регіонів з асиметричним людським розвитком³⁰ (розділ 1.1, рис. 1.9). Треба зауважити, що Дніпропетровська область значною мірою формує бюджет країни. Однак, незважаючи на економічний потенціал Дніпропетровщини (наприклад, у 2013 р. – найвищий обсяг валового регіонального продукту на 1 особу серед інших регіонів України), її значні добутки у сфері

³⁰ Житомирську область віднесено до регіонів з помірно асиметричним людським розвитком (розділ 1.1, рис. 1.9).

освіти (2013 р. – 2 ранг освітнього блоку ІРЛР у загальноукраїнському вимірі), гідної праці (5 ранг відповідно) та добробуту населення (8 ранг), область значно поступається іншим регіонам щодо комфортності життя (17 ранг), відтворення населення (18 ранг) та стану соціального середовища (21 ранг) [99]. За десять років Дніпропетровська область майже удвічі погіршила свій рейтинг за значенням інтегрального ІРЛР (2004–2006 рр. – 8 місце серед інших регіонів; 2007 – 12; 2008 – 9; 2009 – 11; 2010 – 13; 2011 – 15; 2012 – 14; 2013 р. – 15 місце) [99]. Така ситуація зумовлює постановку питання щодо неефективності механізмів перерозподілу у державі та розбалансованість бюджетного процесу, що, однак, виходить за рамки нашого дослідження.

Рис. 1.29. Кластери території Житомирської області, виявлені на основі дослідження просторової автокореляції*

Примітка: * чисельність населення, відстань – дистанція, 2013 р.

Джерело: авторська розробка Т.М. Калашнікової.

Оцінювання просторової внутрішньообласної диференціації розвитку Дніпропетровщини проведемо за аналогічною методикою, що використовувалася для Житомирщини. У складі Дніпропетровської області за одиниці території виділено 35 об'єктів – 13 міст (Дніпропетровськ, Вільногірськ, Дніпродзержинськ, Жовті Води, Кривий Ріг, Марганець, Нікополь, Новомосковськ, Орджонікідзе, Павлоград, Першотравенськ, Синельникове, Тернівка) та 22 райони (рис. 1.30).

Сформуємо матрицю географічних відстаней між цими об'єктами, яку перетворимо на матрицю просторових ваг (припускаючи наявність сусідства між всіма територіями Дніпропетровської області, так зване «повне сусідство», а також додатково здійснимо відповідні розрахунки для випадку «граничного сусідства»). Результати розрахунків наведено у додатку 1.4. Зауважимо, що значущість індексів Морана була перевірена і підтверджена за допомогою використання z -статистики. Згідно з результатами розрахунків, нульова гіпотеза про відсутність просторової автокореляції не приймається за 5 % рівня значимості.

Розрахунки виявили негативну автокореляцію за значенням глобального індекса Морана, який для Дніпропетровської області за результатами 2014 р. дорівнює $(-0,32)$ (табл. 1 додатка 1.4). Негативна просторова автокореляція є свідченням процесів, які за своїм змістом протилежні просторовій кластеризації, та вказує на несхожість сусідніх територій між собою (рис. «а» додатка 1.4). На це вказує також те, що більшість адміністративних одиниць області мають негативну автокореляцію LISA.

Розрахунки показали, що метод граничного сусідства дає дещо вищий (за модулем) рівень глобального індекса Морана: $I_G^{MTC} = (-0,3633)$ (табл. 2 додатка 1.4), що є свідченням тіснішої взаємодії між сусідніми територіями, ніж у межах Дніпропетровської області загалом. Так, більш високий рівень взаємодії з безпосередніми сусідами демонструють (аналізується значення індекса по модулю): м. Дніпродзержинськ – його $I_{Li}^{MTC} = 0,0006$, а $I_{Li}^{MTC} = 0,0024$; м. Кривий Ріг – відповідно $(-0,0347)$ і $(-0,0476)$; м. Нікополь – $(-0,0019)$ і $(-0,0021)$; м. Новомосковськ – $(-0,0020)$ і $(-0,0029)$; м. Павлоград – $(-0,0044)$ і $(-0,0062)$; м. Синельникове – $(-0,1432)$ і $(-0,1972)$; м. Тернівка – $(-0,0022)$ і $(-0,0025)$; Васильківський район – $(-0,0034)$ і $(-0,0041)$; Дніпропетровський район – $(-0,0129)$ і $(-0,0180)$; Криворізький район – $(-0,0314)$ і $(-0,0420)$; Новомосковський район – $(-0,0055)$ і $(-0,0078)$; Павлоградський район – $(-0,0084)$ і $(-0,0108)$; Солонянський район – $(-0,0050)$ і $(-0,0074)$.

Диференціюючи потенційні ядра розвитку території Дніпропетровської області, варто звернути увагу на міста Дніпропетровськ, Кривий Ріг, а також Синельникове. Місто Дніпропетровськ є адміністративним

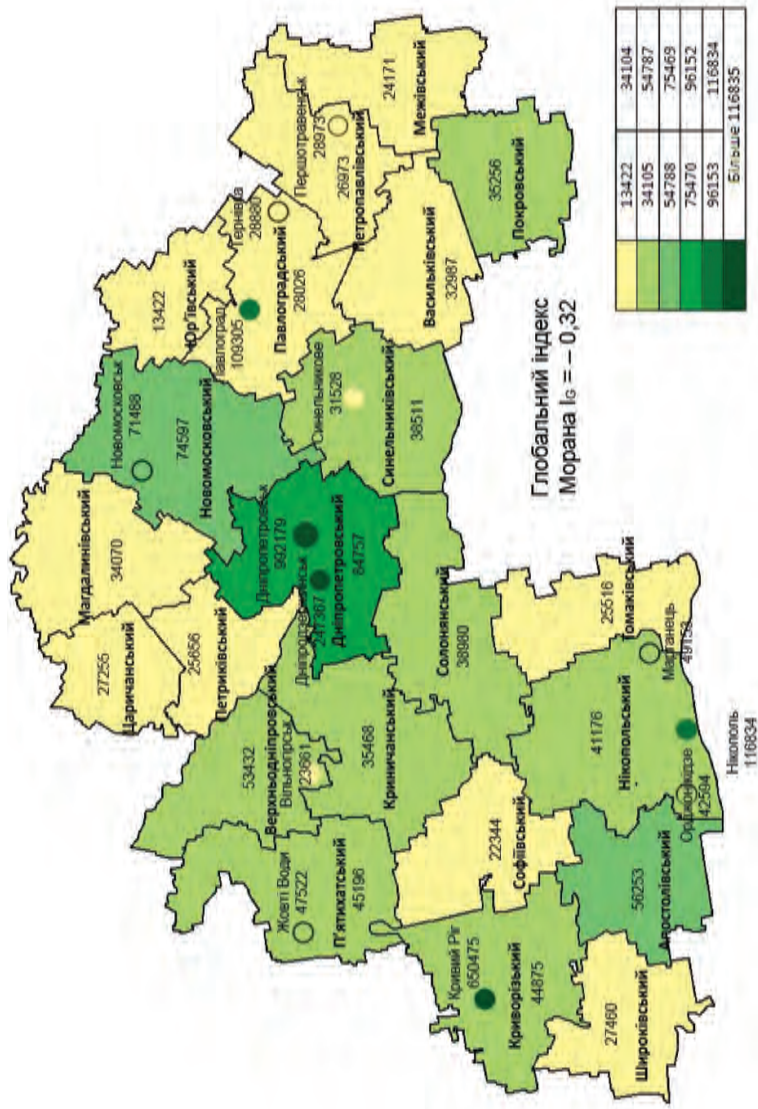

Рис. 1.30. Чисельність населення Дніпропетровської області, 2014 р., осіб

Джерело: побудовано за даними Головного управління статистики у Дніпропетровській області; розрахунок глобального індекса Морана Т.М. Калашнікової.

центром області та у її межах має найбільшу чисельність населення, яка наближається до мільйонної позначки. Щодо просторової автокореляції, то цей об'єкт характеризується негативною автокореляцією з прилеглими територіями, її значення $I_{Li}^{MPC} = (-0,0215)$, при цьому його зв'язок з безпосередніми сусідами є нижчим: $I_{Li}^{MPC} = (-0,0180)$. Це додатково підтверджує висновок, що вплив цього центру (м. Дніпропетровськ) розповсюджується на всю Дніпропетровську область.

Проте найбільш високий рівень просторової автокореляції в Дніпропетровській області демонструє м. Синельникове – його $I_{Li}^{MPC} = (-0,1432)$, а $I_{Li}^{MPC} = (-0,1972)$. Негативний знак автокореляції вказує на високу диференціацію з прилеглими територіями. Проте, через недостатньо високе значення показника, що аналізується (чисельності населення), яке не видається екстремальним для прилеглих територій, цей об'єкт (м. Синельникове) не може виступати в якості ядра, але його можна розглядати як супутник-противагу ядра (у даному випадку – м. Дніпропетровськ).

Також у якості супутника-противаги Дніпропетровського ядра можна визначити і м. Дніпродзержинськ – як територію з відносно високим власним значенням показника, що оточена іншими територіями з відносно високими значеннями показника, який аналізується. На це додатково вказує виявлений більш тісний зв'язок цього об'єкта з безпосередніми сусідами, ніж з Дніпропетровською областю загалом.

Дніпродзержинський район класифікуємо як зону сильного впливу ядра – $I_{Li}^{MPC} = (-0,0180)$, а граничні з ним Криничанський, Солонянський, Синельниківський, Новомосковський, Магдалинівський, Петрівський райони, а також м. Новомосковськ – як зони середнього впливу ядра. Царичанський, Верхньодніпровський, П'ятихатський райони, а також Юр'ївський район віднесемо до периферії.

Місто Кривий Ріг є другим за чисельністю населення в Дніпропетровській області – більше 650 тис. осіб (що є екстремальним значенням у порівнянні з прилеглими територіями), а також характеризується другим за модулем серед усіх об'єктів, що досліджуються, значенням локального індекса Морана – $I_{Li}^{MPC} = (-0,0347)$, $I_{Li}^{MPC} = (-0,0476)$, за негативною просторовою автокореляцією. Тому цю територію (м. Кривий Ріг) можна класифікувати як ще одне ядро. Криворізький район також характеризується високою по модулю просторовою автокореляцією з іншими територіями Дніпропетровської області: $I_{Li}^{MPC} = (-0,0314)$; $I_{Li}^{MPC} = (-0,0420)$. Враховуючи його положення, можна стверджувати, що він перебуває в зоні сильного впливу свого ядра – м. Кривий Ріг. Граничні з ними Широків-

ський і Софіївський райони віднесемо до зони середнього впливу ядра, а Апостолівський і П'ятихатський райони можна віднести до периферії. Периферійним треба визнати і Верхньодніпровський район.

Щодо Нікопольського району варто вказати, що цей середній за величиною об'єкт виявився географічно віддаленим від ядер – міст Дніпропетровськ і Кривий Ріг. Проте коефіцієнт просторової кореляції на рівні $I_{Li}^{MPC} = (-0,0030)$ вказує на середній вплив ядер; непрямим чином це підтверджує удвічі нижчий коефіцієнт взаємодії з безпосереднім оточенням: $I_{Li}^{MTC} = (-0,0013)$. Аналогічного висновку можна дійти щодо граничного з Нікопольським Томаківського району.

Безпосередньо м. Нікополь є четвертим за чисельністю населення об'єктом у Дніпропетровській області – тут проживає близько 117 тис. осіб. Така концентрація населення є екстремальною з математичного погляду по відношенню до сусідів, проте значення просторової автокореляції як з Дніпропетровською областю загалом, так і з безпосередніми сусідами, є невеликим: $I_{Li}^{MPC} = (-0,0019)$; $I_{Li}^{MTC} = (-0,0021)$. Це свідчить про його низьку взаємодію з навколишнім середовищем. Тому ми не можемо диференціювати цей об'єкт (м. Нікополь) як ядро, а скоріше можна говорити про досить великий об'єкт, який перебуває поза впливом ядер. Аналогічного висновку можна дійти в ході класифікації ще двох міст у цьому районі – м. Орджонікідзе (близько 43 тис. осіб населення) і м. Марганець (49 тис. осіб), зважаючи на їх низькі значення коефіцієнтів просторової автокореляції (додаток 1.4).

Ще однією великою адміністративною одиницею в Дніпропетровській області є м. Павлоград, який є п'ятим за чисельністю населення (109 тис. осіб). Його зв'язок з територією області є досить високим, а ще вищим він є з безпосереднім оточенням: $I_{Li}^{MPC} = (-0,0044)$; $I_{Li}^{MTC} = (-0,0062)$. Відповідно, Павлоградський район показує ще більший зв'язок з цим центром: $I_{Li}^{MPC} = (-0,0084)$; $I_{Li}^{MTC} = (-0,0108)$. На нашу думку, в цьому випадку йде мова про формування нового ядра Дніпропетровської області – Павлоградського, в зоні середнього впливу якого перебувають Юр'ївський, Петропавлівський, Васильківський і Покровський райони, а периферією виступає Межівський район та м. Тернівка.

Міста Жовті Води, Вільногірськ, Першотравенськ, зважаючи на їх слабкий просторовий зв'язок, віднесемо до зон, що перебувають поза зонами впливу ядер.

Наведені вище узагальнення графічно представленні на рис. 1.31.

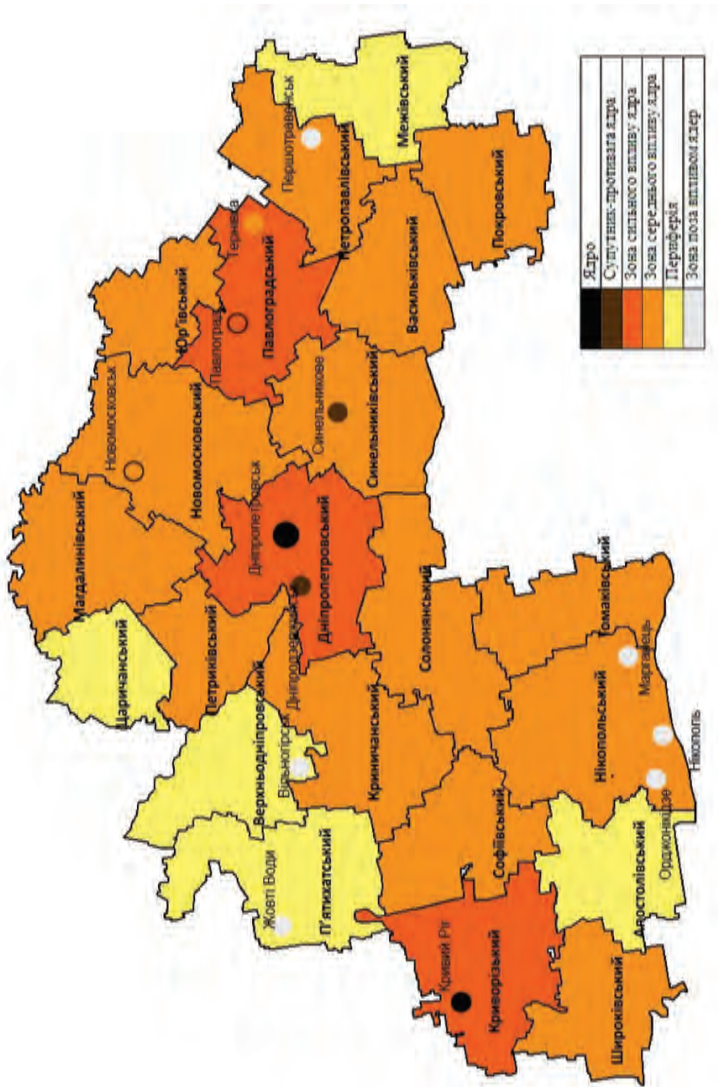

Рис. 1.31. Кластери території Дніпропетровської області, виявлені на основі дослідження просторової автокореляції*

Примітка: * чисельність населення, відстань – дистанція, 2014 р.

Джерело: авторська розробка Т.М. Калашнікової.

Таким чином, у *Дніпропетровській області виявлено три кластери території*, а саме:

1) Дніпропетровське ядро (м. Дніпропетровськ) з двома містами супутниками-противагами ядра – Дніпродзержинськ і Синельникове. До цього кластера також входять: Дніпродзержинський район – зона сильного впливу ядра; Криничанський, Солонянський, Синельниківський, Новомосковський, Магдалинівський, Петриківський райони, а також м. Новомосковськ – як зони середнього впливу ядра; Царичанський, Верхньодніпровський, П’ятихатський, Юр’ївський райони – периферія;

2) Криворізьке ядро (м. Кривий Ріг). До складу цього кластера також входять: Криворізький район – зона сильного впливу ядра; Широківський, Софіївський райони – зона середнього впливу ядра; Апостолівський, П’ятихатський та Верхньодніпровський райони – периферія;

3) ядро, що перебуває в стані формування, – м. Павлоград, в зоні сильного впливу якого Павлоградський район, а Юр’ївський, Петропавлівський, Васильківський і Покровський райони – в зоні середнього впливу; периферією є Межівський район і м. Тернівка.

Зазначимо також, що без додаткових розрахунків важко напевно визначити, під впливом якого ядра (Дніпропетровського або Криворізького) більшою мірою перебувають Нікопольський і Томаківський райони.

Отже, порівняння результатів просторової кластеризації для двох областей – Житомирської та Дніпропетровської – свідчить про значну різницю ступеня згуртованості та консолідації цих територій. Житомирська область перенасичена зонами, що перебувають поза впливом ядер, при цьому самі по собі ці об’єкти доволі слабкі. Можна дійти висновку, що просторова згуртованість території, наявність розвинутих центрів має значний позитивний вплив на економічні і соціальні показники регіонів.

Впорядкованість територіальної структури є запорукою та інструментом людського розвитку. Тому його просторовий аспект пропонуємо розглядати як повноцінний напрям політики, що має формуватися на сучасних теоретичних і методологічних засадах. Запропонований концепт «місцево локалізованого соціального кластера» також покликаний слугувати цій меті. Робота з ліквідації буферних зон, які перебувають поза впливом ядер розвитку, а самі не мають достатнього ресурсу для зростання, має стати одним із пріоритетів регіонального людського розвитку. Отже подальші наукові дослідження з проблематики місцевого (локального) розвитку, виявлення закономірностей розподілу територіально локалізованих благ і ресурсів, особливостей самоорганізації населення на місцевому рівні, забезпечення рівного доступу до суспільних благ, незалежно від місця проживання, є доволі актуальними.

Список використаних джерел до розділу 1

1. *Алаев Э.Б.* Экономико-географическая терминология. – М. : Мысль, 1977. – 199 с.
2. Анализ современного опыта типологизации регионов России (Глава 2) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://geopub.narod.ru/student/jurkina/1/3.htm>
3. Бідність та нерівні можливості дітей в Україні / [Черенько Л.М., Полякова С.В., Реут А.Г. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Український центр соціальних реформ. – К., 2009. – 288 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/public.html>
4. *Боброва В.В.* Типология российских регионов // Вестник Оренбургского государственного университета. – № 8. – 2005. – С. 47–48.
5. Буржуазна регіональна теорія і державно-монополістичне регулювання розміщення виробничих сил (критичний аналіз) / Бурлаков В.А. Геополітика: хрестоматія, 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pidruchnyky.tk/burjuaznaya-regionalnaya-teoriya.html>
6. Бюджет України 2013: Статистичний збірник / Міністерство фінансів України. – К., 2014. – 244 с.
7. *Вакуленко Е.С.* Введение в пространственную эконометрику. – М. : НИУ ВШЭ, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pokrovka11.files.wordpress.com/2013/01/spatial_econometrics.pdf
8. Верховна Рада України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://static.rada.gov.ua/zakon/new/ADM/zmist.html>
9. Вимірювання якості життя в Україні: Аналітична доповідь / Лібанова Е.М., Гладун О.М., Лісогор Л.С. та ін.; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, Програма розвитку ООН, Мін-во економічного розвитку і торгівлі України. – К., 2013. – 48 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/UNDP_QoL_2013_ukr.pdf
10. Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики: Доповідь НАН України. – К., 2015. – 167 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/arhiv/2015_23_09_Donbass.pdf
11. Всеукраїнський перепис населення України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

12. *Гейман О.А.* Аналіз та визначення типологізації регіонів України та показників, що їх характеризують [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/fkd/2009_2/R4/7.pdf

13. *Гейман О.А., Крупа О.М.* Теоретические походы к типологизации внутренних регионов стран мира в аспекте формирования региональной политики их развития // БизнесИнформ. – 2009. – № 10. – С. 12–23.

14. *Герасименко А.* Региональные диспропорции в благосостоянии населения Украины: политика выравнивания и приоритеты социальных инвестиций // Устойчивое развитие. – 2013. – № 13. – С. 62–67.

15. *Герасименко А.В.* Современные демографические вызовы как предпосылки «негативного» человеческого развития // Веснік Брєсцкага ўніверсітэта. Серыя 1. Філасофія, паліталогія, сацыялогія. – 2015. – № 1. – С. 136–141.

16. *Герасименко Г.В.* Організаційні засади та фінансове забезпечення системи соціальної підтримки населення в Україні // Вісник соціально-економічних досліджень. – 2013. – Вип. 1 (48). – С. 339–346.

17. *Герасименко Г.В.* Регіональні особливості реалізації соціальних функцій місцевих бюджетів в Україні // Демографія та соціальна економіка. – 2012. – № 2 (18). – С. 53–62. – doi: 10.15407/dse2012.02.053 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/ahrcive/18/5.pdf>

18. *Годя І.М.* Формування транспортно-логістичного кластера Закарпаття в контексті розвитку транскордонного співробітництва України : автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.05. – Ужгород, 2009. – 20 с.

19. Головне управління статистики у Дніпропетровській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.dneprstat.gov.ua/

20. Головне управління статистики у Житомирській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zt.ukrstat.gov.ua

21. *Горемикіна Ю.В.* Оцінювання соціальних послуг: теорія і практика : автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.07. – К., 2012. – 22 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/svr.html>

22. *Гриценко С.І.* Стратегія розвитку транспортно-логістичних кластерів в Україні : автореф. дис. ... д-ра екон. наук: 08.00.05. – Донецьк, 2011. – 41 с.

23. *Гройсман В.Б.* Першочергові завдання для вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб та відновлення Донбасу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/document/247598840/Donbas%20UKR_rew.ppt

24. Демографічні чинники бідності (колективна монографія) / За ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН Украї-

ни. – К., 2009. – 184 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/public.html>

25. Держава і суспільство в Україні: історія і сучасність / За ред. д.і.н. О.М. Майбороди; ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2013. – 184 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/img/monograph/file/state%20and%20society_site_178.pdf

26. Державна служба статистики України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

27. Державна служба України з надзвичайних ситуацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mns.gov.ua/news/34232.html>

28. Державний бюджет і бюджетна стратегія в умовах економічних реформ: у 4 т. / ДННУ «Акад. фін. управління». – К., 2011. – Т. 4: Державні соціальні видатки: напрями раціоналізації та підвищення ефективності. – 2011. – 608 с.

29. *Дмитрієва І.О.* Кластерний розвиток у туризмі як чинник активізації економіки України // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. – 2013. – № 2. – С. 10–14.

30. Дніпропетровщина у цифрах у 2014 році / Головне управління статистики у Дніпропетровській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dnprstat.gov.ua/news/zbirnik14.htm>

31. Доклад о развитии человека 2010. Реальное богатство народов: пути к развитию человека / Пер. с англ.; ПРООН. – М. : Весь Мир, 2010. – 244 с.

32. Доклад о человеческом развитии 2014. Обеспечение устойчивого прогресса человечества: Уменьшение уязвимости и формирование жизнестойкости / Пер. с англ.; ПРООН. – М. : Весь Мир, 2014. – 236 с.

33. Допоможемо ТВ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dopomozhemo.tv/news/detail/392>

34. *Дружинин А.Г.* Метрополизация как доминантная тенденция территориальной организации общества в постсоветский период: универсальные проявления и южно-российская специфика // Географический вестник: Научный журнал Пермского ун-та. – 2009. – № 3 (11). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.geo-vestnik.psu.ru>

35. *Дуканич Л.В.* Типологизация регионов с учетом динамики классификационных признаков: некоторые методические подходы и решения // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2007. – Т. 5. – № 1. – С. 123–127.

36. *Дьякова О.В.* Механизм сглаживания социально-экономической поляризации регионов : автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05. – Там-

бов, 2003. – 17 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tstu.ru/book/elib/pdf/2003/dyakova.pdf>

37. Европейская региональная политика: источник вдохновения для стран, которые не входят в ЕС? Применение принципов и обмен опытом / European Union, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/presenta/international/external_ru.pdf

38. Економіка України: фактори виробництва, галузева структура, розміщення, тенденції розвитку: Навч. посіб. – Харків : ХНУ, 2007. – 200 с.

39. Економічна активність населення України у 2014 році: Статистичний збірник / Державна служба статистики України. – К., 2015. – 207 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

40. Економічне і соціальне становище Житомирської області за 2013 рік: Статистичний бюлетень / Головне управління статистики у Житомирській області; відп. за вип. І.С. Шапарчук. – Житомир, 2014. – 88 с.

41. Законодавче забезпечення розвитку реального сектору економіки: науково-практичне видання / Заг. ред. В.І. Сергієнка. – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2012. – 201 с.

42. *Ивашиненко Н.Н.* Партиципаторный подход в решении проблем населения // Народонаселение. – 2012. – № 2. – С. 16–22 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.isesp-ras.ru/images/narodonaselenie/2012_2.pdf

43. *Калашнікова Т.М.* Кластерна політика в сфері людського розвитку // Науковий вісник Херсонського державного університету; Сер.: Економічні науки. – 2015. – Вип. 12, Ч. 2. – С. 141–144 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ej.kherson.ua/journal/economic_12/economic_12_2.pdf

44. *Калашнікова Т.М.* Надбання французької школи просторової економіки в контексті людського розвитку // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2015. – № 4. – С. 3–9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://global-national.in.ua/archive/4-2015/02.pdf>

45. *Калашнікова Т.М.* Забезпечення територіально локалізованими благами в контексті людського розвитку // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 1 (23). – С. 102–112. – doi: 10.15407/dse2015.01.102 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/arhcrive/23/9.pdf>

46. *Кальченко О.М.* Кластерізація в туристичній галузі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.esteticamente.ru/portal/Soc_Gum/Vendtu/2009_39/22.htm

47. *Коломак Е.А.* Пространственная концентрация экономической активности в России // Пространственная экономика. – 2014. – № 4. – С. 82–99.

48. *Лаврик Д.А.* Типологізація регіонів як основа формування пріоритетів регіонального розвитку : автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.05. – Уфа, 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/tipologizatsiya-regionov-kak-osnova-formirovaniya-prioritetov-regionalnogo-razvitiya>

49. *Ласуэн Х.Р.* Урбанизация и экономическое развитие: временное взаимодействие между географическими и отраслевыми кластерами / Пер. с англ. В.Н. Украинского // *Пространственная экономика*. – 2009. – № 4; 2010. – № 1.

50. *Лифар В.В.* Організаційно-правові аспекти формування транспортного кластера в регіоні // *Маркетинг і менеджмент інновацій*. – 2014. – № 2. – С. 188–195.

51. *Лібанова Е.М.* Відновлення Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики // *Вісник НАН України*. – 2015. – № 11. – С. 13–25 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.visnyk-nanu.org.ua/archive/2015_11/2

52. *Лібанова Е.М.* Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу: монографія. – К. : КНЕУ, 2008. – 330 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/public.html>

53. *Лібанова Е.М.* Вимушене переселення з Донбасу: масштаби та виклики для України // *Вісник НАН України*. – 2014. – № 12. – С. 15–24. – doi: 10.15407/visn2014.12.015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.visnyk-nanu.org.ua/archive/2014_12/3

54. *Лібанова Е.М.* Гуманізм, суспільна інтеграція та соціальний розвиток // *Демографія та соціальна економіка*. – 2010. – № 2 (14). – С. 3–15. – doi: 10.15407/dse2010.02.003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/arhcive/14/1.pdf>

55. *Лібанова Е.М.* Демографические сдвиги в контексте социального развития // *Демографія та соціальна економіка*. – 2014. – № 1 (21). – С. 9–23. – doi: 10.15407/dse2014.01.009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/arhcive/21/1.pdf>

56. *Лібанова Е.М.* Нерівність в українському суспільстві: витоки та сучасність // *Економіка України*. – 2014. – № 3. – С. 4–19.

57. *Лібанова Е.М.* Соціальні проблеми модернізації української економіки // *Демографія та соціальна економіка*. – 2012. – № 1 (17). – С. 5–22. – doi: 10.15407/dse2012.01.005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/arhcive/17/1.pdf>

58. *Лібанова Е.М.* Теоретико-методологічне забезпечення розвитку трудового потенціалу просторових форм організації українського суспільства // *Регіональна економіка*. – 2013. – № 4. – С. 188–189.

59. *Лободина О.Н., Шмидт Ю.Д.* Оценка влияния пространственных факторов на интенсивность инновационных процессов // Вестник ТГЭУ. – Владивосток : ДВФУ. – 2013. – № 3 (67). – С. 20–30.

60. Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір (колективна монографія) / За ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України. – К., 2008. – 316 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/monografii/innovacii.pdf>

61. Людський розвиток в Україні: історичний вимір трансформації державної соціальної політики (кол. моногр.) / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України. – К., 2014. – 380 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/2014_lyud_rozvitok.pdf

62. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (кол. наук.-аналіт. моногр.) / За ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, Держкомстат України. – К., 2010. – 496 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/Lud_rozvitok_2010.pdf

63. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки (колективна монографія) / [Лібанова Е.М., Макарова О.В., Курило І.О. та ін.]; за заг. ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – К., 2012. – 320 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/Lud_Rozv_2012.pdf

64. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції (кол. моногр.) / відпов. за випуск Л.М. Черенько, О.В. Макарова; за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – У 2-х т. – К., 2012. – 436 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/Lud_rozv_2013.pdf

65. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз (кол. моногр.) / За ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України. – К., 2007. – 328 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/rozvitok_regioniv.pdf

66. *Макарова Е.В.* Образование в модернизированном обществе: цели и приоритеты для Украины // Демографія та соціальна економіка. – 2014. – № 1 (21). – С. 37–47. – doi: 10.15407/dse2014.01.037 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/arhcrive/21/3.pdf>

67. *Макарова Е.В.* Услуги в системе социальной поддержки: проблемы эффективности и информационное обеспечение // Демографія та соціальна економіка. – 2014. – № 2 (22). – С. 11–20. – doi: 10.15407/

dse2014.02.011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/archive/22/1.pdf>

68. *Макарова О.В.* Політика сталого людського розвитку та ризики її реалізації для України // *Spoleczno-kulturowe problemy rozwoju społeczeństw Polski I Ukrainy*. – Warszawa, 2013. – S. 99–106.

69. *Макарова О.В.* Вимірювання людського розвитку в регіонах України: методологічні аспекти та оцінка результатів // *Економіка України*. – 2015. – № 3. – С. 41–53 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economukraine.com.ua/index.php?id=13748&show=news&&newsid=-110217>

70. *Макарова О.В.* Державні соціальні програми: теоретичні аспекти, методика розробки та оцінки: Монографія. – К. : Ліра-К, 2004. – 328 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/public.html>

71. *Макарова О.В.* Житлові умови як ключовий аспект якості життя в Україні // *Вісник НАН України*. – 2015. – № 6. – С. 28–33 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.visnyk-nanu.org.ua/archive/2015_6/5

72. *Макарова О.В.* Програми соціальної підтримки: оцінка результатів та шляхи удосконалення // *Демографія та соціальна економіка*. – 2013. – № 1 (19). – С. 47–56. – doi: 10.15407/dse2013.01.047 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/archive/19/5.pdf>

73. *Макарова О.В.* Реінтеграції внутрішньо переміщених осіб до місцевих ринків праці та запровадження активних програм зайнятості // *Ринок праці та зайнятість населення*. – 2015. – № 1 (42). – С. 7–10.

74. *Макарова О.В.* Соціальна політика в Україні: Монографія / Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – К., 2015. – 244 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/2015_Makarova.pdf

75. *Макарова О.В.* Соціальне відторгнення в Україні: специфіка прояву та методологія оцінювання // *Демографія та соціальна економіка*. – 2011. – № 1 (15). – С. 57–68. – doi: 10.15407/dse2011.01.057 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/archive/15/5.pdf>

76. *Макарова О.В., Гладун О.М.* Регіональний індекс людського розвитку: причини та напрями удосконалення методики розрахунку // *Статистика України*. – 2012. – № 1 (56). – С. 10–15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

77. *Макарова О.В., Хмелевська О.М.* Типологізація регіонального людського розвитку: проблеми та перспективи використання // *Демографія та соціальна економіка*. – 2015. – № 3 (25). – С. 112–125. – doi: 10.15407/

dse2015.03.007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/arhcrive/25/8.pdf>

78. Методика вимірювання регіонального людського розвитку: затверджена рішенням Президії НАН України та колегії Державної служби статистики України від 13.06.2012 р. №123-м) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.idss.org.ua

79. Населення України. Імперативи демографічного старіння. – К. : АДЕФ-Україна, 2014. – 288 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/2014_Naselennya.pdf

80. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села / Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Фонд народонаселення ООН, Держкомстат України. – К., 2007. – 468 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/monografii/Naselennya.pdf>

81. Населення України: демографічні складові людського розвитку / за заг. ред. О.М. Гладуна. – Умань : Видавець «Сочинський», 2015. – 180 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/2015_demog_skladovy.pdf

82. Національна доповідь про людський розвиток 2011. Україна: на шляху до соціального залучення / Програма розвитку ООН в Україні. – К., 2011. – 123 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.undp.org.ua/files/ua_95644NHDR_2011_Ukr.pdf

83. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М. Лібанової; Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – К., 2012. – 404 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/nerivnist_2012.pdf

84. Нижнее Приангарье на новом этапе освоения: возможности формирования промышленных кластеров / В.В. Воробьева, Т.Н. Есикова, В.Д. Ионова, В.Ю. Малов. – Новосибирск : ИЭОПП, 2007. – 81 с.

85. *Ничипоренко С.В.* Особливості соціального середовища в контексті людського розвитку // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 3 (25). – С. 126–137. – doi: 10.15407/dse2015.03.008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/arhcrive/25/9.pdf>

86. *Новак І.М.* Соціальний розвиток регіонів України: оцінка та напрями зменшення диспропорцій: Монографія / НАН України. Ін-т економіки промисловості, Ін-т демографії та соціальних досліджень. – Донецьк-Київ, 2008. – 185 с.

87. *Носков-Дукельский А.И.* Кластерный подход в исследовании систем предприятий в сфере сервиса // Сервис в России и за рубежом. – 2011. – № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.rguts.ru/electronic_journal/number25/contents

88. *Носков-Дукельский А.И.* Развитие территориальных сервисных кластеров как фактор обеспечения конкурентоспособности экономики региона : дисс. ... канд. экон. наук. – СПб., 2011. – 151 с.

89. *Огурцов А.П.* Типология / Новая философская энциклопедия: В 4 т. ; Под редакцией В.С. Стёпина. – М. : Мысль, 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://iph.ras.ru/elib/3019.html>

90. Оперативна інформація щодо ситуації з програмами профілактики та лікування ВІЛ/ТБ/ВГС/ЗПТ у Донецькій та Луганській областях (випуск 5, станом на 01.04.2015) / Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aidsalliance.org.ua/ru/news/pdf/01-12_2015/04/SitRep_01042015_final.pdf

91. *Павлов Ю.В., Королева Е.Н.* Пространственные взаимодействия: оценка на основе глобального и локального индексов Морана // Пространственная экономика. – 2014. – № 3. – С. 95–110.

92. Повестка дня на XXI век. Принята Конференцией ООН по окружающей среде и развитию, Рио-де-Жанейро, 3–14 июня 1992 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21.shtml

93. *Портер М.* Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран / Пер. с англ. – М. : Международные отношения, 1993. – 896 с.

94. *Прибиткова І.М.* Просторова самоорганізація населення: теоретико-методологічні передумови дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 4. – С. 84–98.

95. Проблемы классификации регионов: международный и российский опыт [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://viperson.ru/wind.php?ID=639301>

96. Региональная экономика и пространственное развитие : В 2 т. – Т. 1. Региональная экономика. Теория, модели и методы: учебник для бакалаврата и магистратуры / под общ. ред. Л.Э. Лимонова. – М. : Юрайт, 2014. – 397 с.

97. Региональная экономика и управление: Учебное пособие / Под ред. Е.Г. Коваленко. – СПб. : Питер, 2005. – 288 с.

98. Региональный Доклад о человеческом развитии. От трансформации – к обществу для всех / [Анджелкович Б., Иванов А., Марни Ш. и др.]. – Братислава : Valeur, 2011. – 132 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.idss.org.ua/monografii/Reg_doklad_2011.pdf

99. Регіональний людський розвиток: Статистичний бюлетень / Відп. за вип. О.О. Кармазіна; Державна служба статистики України. – К., 2014. – 62 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

100. *Римашевская Н.М., Мигранова Л.А., Токсанбаева М.С.* Человеческий и трудовой потенциал российских регионов // Народонаселение. – 2014. – № 3. – С. 106–119 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.isesp-ras.ru/images/narodonaselenie/2014_3.pdf

101. Руководство по развитию кластеров: Проект «Развитие кластеров и интернационализация предприятий приграничных регионов России и Эстонии», 2009. – 36 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kohtla-jarve.ee/uploads/documents/valissuhted/projektid/2/cd/ru/guide.pdf>

102. *Салій Т.І.* Управління сталим розвитком регіонів в Україні (у контексті російського та зарубіжного досвіду) // Економіка будівництва і міського господарства. – 2013. – Т. 9. – № 2. – С. 143–148 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://donnasa.edu.ua/publish_house/journals/esgh/2013-2/09_Saleh.pdf

103. Селище міського типу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

104. *Скакун О.Ф.* О терминопонятиях «типология», «типологизация», «тип» в сравнительном правоведении // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Серия «Юридические науки». – Т. 20 (59). – № 2. – 2007. – С. 101–104.

105. Соціальне залучення в Україні: Європейський вибір та інституції соціального сектору. Аналітична доповідь / Програма розвитку ПРООН. – К., 2010. – 84 с.

106. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: Статистичний збірник / відп. за вип. О.О. Кармазіна; Державна служба статистики України. – К., 2014. – 187 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

107. Соціологи повідомили про дефіцит продуктів та води на окупованих територіях Донбасу (30.03.2015) / Інформаційне агентство УНІАН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/society/10-61435-sotsiologi-soobschili-o-defitsite-produktov-i-vodyi-na-okupirovanih-territoriyah-donbassa.html>

108. Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості: Національна доповідь / кер. авт. колективу Е.М. Лібанова; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. – Умань : Візаві, 2012. – 412 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/public.html>

109. Статистичний щорічник Дніпропетровської області за 2014 рік / Головне управління статистики у Дніпропетровській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dneprstat.gov.ua/news/zbirnik1-2013.htm>

110. *Тищенко О.М., Петрова Н.Б.* Особливості туристичних кластерів як синтетичних утворень // Проблеми економіки. – 2009. – № 3. – С. 24–30.

111. Трансформація соціальної інфраструктури в контексті забезпечення гуманітарного розвитку: кол. моногр. / В.М. Новіков, Н.М. Деєва, І.С. Каленюк та ін.; за наук. ред. д. е. н., проф. В.М. Новікова, д. е. н., проф. З.С. Сіройча. – Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2015. – 384 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/2015_transf_soc_infr_1.pdf

112. *Украинский В.Н.* Современная французская пространственная экономика: теория близости и типологизация локализованных экономических систем // Пространственная экономика. – 2011. – № 2. – С. 92–126.

113. *Украинский В.Н.* Французская пространственная экономика: от промышленных округов до полюсов конкурентоспособности // Пространственная экономика. – 2011. – № 3. – С. 71–99.

114. *Украинский В.Н.* Французская школа пространственной экономики: генезис и современные направления развития : автореф. ... канд. экон. наук. – Специальность 08.00.01 «Экономическая теория». – М., 2013. – 24 с.

115. Україна після 2015 року: Майбутнє, якого ми прагнемо. Національна доповідь / [Лібанова Е.М., Балакірева О.М., Єрмолаєв А.В. та ін.]. – К., 2013. – 112 с.

116. Україна. Мультиіндикаторне кластерне обстеження домогосподарств 2012 / Державна служба статистики України. – К. : К.І.С., 2013. – 432 с.

117. Україна: через десять років після Мадриду (стан реалізації Мадридського міжнародного плану дій з питань старіння в Україні у 2007–2012 рр.) / Курило І.О., Макарова О.В., Ткаченко Л.Г., Рингач Н.О., Слюсар Л.І.; Мін-во соціальної політики України, Ін-т демогр. та соц. дослід. НАН України, ФН ООН. – К., 2012. – 132 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/public.html>

118. Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги; Ін-т соціології НАН України. – К., 2013. – 566 с.

119. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / за заг. ред. В. Ворони, М. Шульги; Ін-т соціології НАН України. – Вип. 1 (15). – Т. 2. – К., 2014. – 412 с.

120. Український інститут дослідження екстремізму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uire.org.ua/wp-content/uploads/2015/04/Donbas-doslidzhennya>

121. Фінансова система національної економіки: проблеми розвитку та управління змінами: у 3 т. / за заг. ред. Т.І. Єфименко; ДННУ «Акад. фін. управління». – Т. 3. – К., 2012. – 958 с.

122. *Хмелевська О.М.* Досягнення Україною Цілей Розвитку Тисячоліття у сфері освіти // Демографія та соціальна економіка. – 2013. – № 2 (20). – С. 9–20. – doi: 10.15407/dse2013.02.009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/arkhive/20/1.pdf>

123. *Хмелевська О.М.* Людський розвиток регіонів України: оцінка досягнень у сфері освіти // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки. – 2014. – Вип. 9. – Ч. 7. – С. 170–175 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ej.kherson.ua/index.php/arkhiv-vidannya/2014>

124. *Хмелевська О.М.* Людський розвиток у Херсонській області: сучасні тенденції та перспективи // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки. – 2014. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 155–159 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ej.kherson.ua/index.php/arkhiv-vidannya/2014>

125. *Хмелевська О.М.* Основні трансформаційні зрушення у системі вищої освіти в Україні // Демографія та соціальна економіка. – 2014. – № 2 (22). – С. 21–33. – doi: 10.15407/dse2014.02.021 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/arkhive/22/2.pdf>

126. *Хмелевська О.М.* Сучасні тенденції фінансування системи освіти в Україні // Вісник Хмельницького національного університету. – Економічні науки. – 2013. – № 6. – Т. 1. – С. 126–131 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/VKNU-ES-2013-N6-Volume1_206.pdf

127. Центральна виборча комісія України: офіційна веб-сторінка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/vm_2015/

128. Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна: 2000–2015: Національна доповідь / ПРООН в Україні. – К., 2015. – 124 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/>

129. Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна–2013: Національна доповідь / Мін-во економ. розвитку і торгівлі України, ПРООН. – К., 2013. – 176 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/mdg/_-_-_-_-2013---.html

130. *Шамилев С.Р.* Некоторые вопросы типологизации субъектов СКФО // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.science-education.ru/106-7132>

131. Якість інформаційного забезпечення соціальної політики: Монографія / [Макарова О.В., Саріогло В.Г., Терещенко Г.І. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2010. – 248 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/public.html>

132. Amnesty International Ukraine: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://amnesty.org.ua/nws/za-rik-pislya-okupatsiyi-krim-peretvorivsyua-na-vilnu-vid-inakomislenyya-teritoriyu/>

133. Atlas of the World's Languages in Danger, 3rd edn. / Moseley Ch. (ed.); UNESCO Publishing (Online version). – Paris, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unesco.org/culture/en/endangeredlanguages/atlas/>

134. *Aydalot Ph.* Économie régionale et urbaine. – Paris : Economica, 1985.

135. *Aydalot Ph.* (dir.) Milieux innovateurs en Europe. – Paris : GREMI, 1986.

136. *Bianchi P., Miller L.M.* Innovation, Collective Action and Endogenous Growth: An Essay on Institutional and Structural Change // *Dynamis*. – № 2/94. – Milano : Idse-Cnr, 1994.

137. *Boudeville J.-R.* Les 'espace économique. – Paris : PUF, 1961. – P. 16–37.

138. *Boudeville J.-R.* Problems of Regional Economic Planning. – Edinburg : Edinburgh University Press, 1966. – P. 9–128.

139. *Bramanti A.* From Space to Territory: Relational Development and Territorial Competitiveness / The GREMI Approach within the Contemporary Debate. Paper presented at the conference «SMEs and districts: hybrid governance forms, knowledge creation & technology transfer». – Castellanza, 1998 (5–7 November).

140. *Capello R.* Space and theoretical approaches to regional growth / Modelling Regional Scenarios for the Enlarged Europe: European Competitiveness and Global Strategies [Capello R., Camagni R., Chizzolini B., Fratelli U.]. – Berlin : Springer, 2008. – P. 13–31.

141. *Capello R., Caragliu A., Nijkamp P.* Territorial capital and regional growth: increasing returns in knowledge use // *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*. – 2011. – Vol. 102. – Is. 4. – P. 385–405.

142. *Carrincazeaux Ch., Lung Y., Vicente J.* The scientific trajectory of the French school of proximity: interaction- and institution- based approaches to Regional System of Innovation // *European Planning Studies*. – 2008. – Vol. 16. – N 5. – P. 617–628.

143. *Dahmen E.* Entrepreneurial Activity and the Development of Swedish Industry, 1919–1939. – Stockholm, 1950.

144. DATAR. La France, puissance industrielle. Une nouvelle politique industrielle par les territoires. – Paris, 2003.

145. Democracy Index 2014: Democracy and its discontents. Report / The Economist Intelligence Unit, 2014. – 58 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eiu.com/landing/special_reports

146. *Derycke P.-H., Gilbert G.* Economie Publique Locale. – P. : Economica, 1988. – 190 p.

147. EPI 2014: Environmental performance index. Full Report and Analysis / Yale Center for Environmental Law & Policy, Yale University Center for International Earth Science Information Network, Columbia University, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://epi.yale.edu>

148. Etude relative a l'implication des PME et des SPL dans les Poles de competitivite. Study on the Involvement of SMEs in the SPL and Competitiveness Clusters / Draft report to the DATAR. – Paris : Ernst and Young, 2005. – 44 p.

149. European Union: Regional policy / European Commission [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/regional_policy/policy/object/index_en.htm

150. Eurostat / European Commission [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/overview>

151. *Gerasymenko G.V.* Non-Balanced Human Development: Global Determinants and Challenges for Ukraine // Демографія та соціальна економіка. – 2014. – № 2 (22). – С. 45–56. – doi: 10.15407/dse2014.02.045 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/archive/22/4.pdf>

152. *Gerasymenko G.V.* Social policy in modern social challenges: goals and principles of realization // Демографія та соціальна економіка. – 2013. – № 2 (20). – С. 21–27. – doi: 10.15407/dse2013.02.020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/archive/20/2.pdf>

153. *Gerasymenko G.* Rural Poverty and Social Exclusion: a Case of Ukraine / On-line Proceedings 'Places of Possibility? Rural Societies in a Neoliberal World' of the XXVI European Society for Rural Sociology Congress (18–21 August 2015, Aberdeen, Scotland). – 2015. – P. 55–56.

154. *Gerasymenko G.* Urban-Rural Disparities in the Living Standards in Ukraine: Issues of Methodology and Assessment / Proceedings of the International Conference on Modern Problems of Geography and Anthropology (October 22–24, 2015, Tbilisi, Georgia) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://aljavakhishvili-2015.tsu.ge/en/participants/gerasymenko>

155. *Grossetti M.* Concentration d'entreprises et innovation: esquisse d'une typologie des systemes productifs locaux // Geographie, Economie, Societe. – 2004. – Vol. 6, N 2. – P. 163–177.

156. *Heidenreich M.* The Changing System of European Cities and Regions [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fortunecity.com/victorian/hornton/117/regionew.htm>
157. *Hewitt J., Wilkenfeld J., Gurr T.* Peace and Conflict 2010. – Boulder, CO : Paradigm Publishers, 2010.
158. Human Development Indicators Database [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hdrstats.undp.org/en/tables/default.html>
159. Human Development Report 2014. Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience / UNDP. – NY, 2014. – 225 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/hdr/>
160. Human Development Report 2015. Work for Human Development / UNDP. – NY, 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/hdr/>
161. IPCC. Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability / IPCC Working Group, Switzerland, 2014.
162. ICPD. Beyond 2014 Global Report / UNFPA, New York, 2014.
163. India 2001. National Human Development Report / Planning Commission Government of India, 2002. – 305 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.planningcommission.nic.in
164. *Jackson T.* Prosperity without growth? The transition to a sustainable economy / Sustainable Development Commission, 2009.
165. *Libanova E.* Harmonization of Social and Economic Development and Aging. Which Approaches Work in Ukraine? // Демографія та соціальна економіка. – 2012. – № 2 (18). – С. 5–22. – doi: 10.15407/dse2012.02.005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/archive/18/1.pdf>
166. *Meadows D., Randers J., Meadows D.* Limits to Growth – the 30 year update. – London : Earthscan, 2004.
167. Nomenclature of Territorial Units for Statistics [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Nomenclature_of_Territorial_Units_for_Statistics
168. *Notestein F.* Population – the long view / Food for the World; T.W. Schultz (Ed.). – Chicago : Chicago University Press, 1945. – P. 37–57.
169. Oxfam. Left behind by the G20? How inequality and environmental degradation threaten to exclude poor people from the benefits of economic growth / Oxfam Briefing Paper, 19 January 2012.
170. *Perroux F.* L'economie du XX siecle. – Paris, 1961.
171. *Porter M.* The Competitive Advantage of Nations. – NY : Free Press, 1990.

172. *Pottier P.* Axes de communication et developpement economique // *Revue Economique*. – 1963. – N 1. – P. 12–58.

173. *Rallet A., Torre A.* Proximite et localisation // *Economie rurale*. – 2004. – N 280. – P. 25–41.

174. *Ratti R., D'Ambrogio F.* Processus d'innovation et integration locale dans une zone peripherique / Réseaux d'innovation et milieux innovateurs: un pari pour le developpement regional; Maillat D., Quévit M., Senn L. (eds.). – Neuchâtel : GREMI/EDES, 1993. – P. 167–195.

175. Regulation (EU) No 1303/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 / *Official Journal of the European Union* (20.12.2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013R1303&from=EN>

176. *Samson I.* Territoire et systeme economique / Communication presentee aux «Quatriemes journees de la proximite» organisees par l'IDEP, le LEST, le GREQAM et le groupe «Dynamiques de proximite». – Marseille, 2004 (17–18 Juin). – P. 129–151.

177. *Sierra Ch.* Proximite(s), interactions technologiques et territoriales: une revue // *Revue d'economie industrielle*. – 1997. – Vol. 82.

178. *Solt F.* The Standardized World Income Inequality Database, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hdl.handle.net/1902.1/11992>

179. The Economist Intelligence Unit: Democracy Index 2012. Democracy at a standstill. – 44 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eiu.com/landing/special_reports

180. The Marmot Review: Fair Society, Healthy Lives. – London : Marmot Review, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.institute-ofthequity.org/projects/fair-society-healthy-lives-the-marmot-review>

181. *Tiebout Ch.M.* A Pure Theory of Local Expenditures // *Journal of Political Economy*. – 1956. – N 64 (October). – P. 416–424.

182. UNDP: Human development report 1996. – NY : Oxford University Press [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/hdr/>

183. UNHCR: World at War. Global Trends, Forced Displacement in 2014 / The UN Refugee Agency, 2014. – 56 p.

184. United Nations Development Programme [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/hdr/>

185. WCED: Our Common Future. Report / World Commission on Environment and Development, 1987. – 300 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>

ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Додаток 1.1

Індекси прогресу за окремими аспектами регіонального людського розвитку за період 2004–2013 рр., Україна

Регіон	Відтворення населення	Соціальне середовище	Комфортність проживання	Добробут	Гідна праця	Освіта
АР Крим	101,81	101,58	100,14	105,01	99,56	100,64
Вінницька	100,86	100,06	101,99	102,10	98,93	101,12
Волинська	101,31	99,94	101,86	104,43	99,43	101,37
Дніпропетровська	101,74	101,19	99,58	102,51	98,82	100,88
Донецька	101,27	102,26	100,56	100,83	99,11	100,59
Житомирська	101,26	100,73	101,28	101,37	99,34	100,77
Закарпатська	100,42	98,37	100,08	104,07	100,71	100,47
Запорізька	101,36	101,83	100,34	106,16	98,75	101,18
Івано-Франківська	101,08	99,40	102,83	101,13	99,68	101,00
Київська	102,02	99,21	101,66	102,72	100,01	100,72
Кіровоградська	100,89	99,69	101,22	103,28	100,35	101,14
Луганська	101,66	101,59	101,19	105,34	100,28	100,83
Львівська	101,00	100,34	103,54	102,75	100,07	101,32
Миколаївська	101,50	101,43	101,34	102,23	98,89	100,88
Одеська	101,71	101,42	101,92	103,78	99,92	100,73
Полтавська	101,50	99,76	99,84	102,99	100,10	100,81
Рівненська	101,02	100,24	101,37	103,22	99,84	100,63
Сумська	101,51	100,00	100,51	102,35	101,22	100,98
Тернопільська	101,53	99,51	101,62	103,03	99,20	101,33
Харківська	101,62	105,71	100,08	105,74	100,03	100,62
Херсонська	101,08	102,50	99,53	101,10	100,18	100,78
Хмельницька	101,16	99,96	100,28	103,95	100,11	101,36
Черкаська	101,27	99,64	100,80	103,45	100,20	100,50
Чернівецька	101,17	99,73	102,40	106,90	100,13	101,53
Чернігівська	101,47	100,07	101,40	106,61	99,66	101,48
<i>Максимальне значення</i>	<i>102,02</i>	<i>105,71</i>	<i>103,54</i>	<i>106,9</i>	<i>101,22</i>	<i>101,53</i>
<i>Мінімальне значення</i>	<i>100,42</i>	<i>98,37</i>	<i>99,53</i>	<i>100,83</i>	<i>98,75</i>	<i>100,47</i>
<i>Середнє значення</i>	<i>101,33</i>	<i>100,65</i>	<i>101,09</i>	<i>103,48</i>	<i>99,78</i>	<i>100,95</i>

Джерело: розраховано за даними [99].

Додаток 1.2

Показники людського розвитку для м. Київ та в середньому за регіонами України, 2013 р.

Показник	м. Київ	Середнє за регіонами*
Сумарний коефіцієнт народжуваності	1,36	1,55
Дитяча смертність (смертність дітей у віці до 5 років), ‰	8,99	9,32
Середня очікувана тривалість життя при народженні, роки	74,12	71,28
Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років	0,69	0,60
Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років	0,87	0,84
Коефіцієнт злочинності (кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення)	1659,0	1099,9
Кількість хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу (на 100 тис. населення)	52,3	67,6
Кількість хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин (на 100 тис. населення)	28,6	100,3
Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (на 100 тис. дітей у віці 0–17 років)	500,0	1162,4
Коефіцієнт підліткової народжуваності (кількість дітей, народжених дівчатами у віці 15–17 років, на 10 тис. дівчат відповідного віку)	3,4	12,2
Кількість померлих від навмисного самоушкодження (на 100 тис. населення)	4,4	22,0
Забезпеченість житлом у міських поселеннях (загальна площа на 1 особу), кв. м	15,5	18,1
Питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням (по регіонах – у сільській місцевості), ‰	99,0	23,6
Питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованим газопостачанням або підлоговою електроплитою (по регіонах – у сільській місцевості), ‰	99,5	83,5
Планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів (на 100 тис. населення)	306,8	224,3
Обсяг реалізованих населенню послуг (на 1 особу), грн	12595,0	889,9
Рівень бідності за відносним критерієм (питома вага населення, еквівалентні сукупні витрати якого не перевищують 75 % медіанного рівня), ‰	6,4	26,6
Питома вага домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість, ‰	9,1	21,6
Кількість мінімальних продуктових кошиків, які можна придбати за середньодушовий дохід у регіоні	4,8	3,4

Продовження додатка 1.2

Показник	м. Київ	Середнє за регіонами*
Валовий регіональний продукт (на 1 особу), тис. грн	97429,0	25034,1
Питома вага домогосподарств, які мають усі товари тривалого користування базового набору (телевізор, холодильник, пральна машина), %	82,4	82,7
Рівень зайнятості населення (частка зайнятих серед населення 18–65 років), %	69,11	64,43
Рівень безробіття (частка безробітних серед населення 18–65 років), %	5,26	7,72
Частка працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів, %	24,56	33,41
Частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, %	16,80	24,74
Співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної, одиниць	4,11	2,33
Рівень охоплення соціальним страхуванням (частка застрахованих осіб у зайнятому населенні), %	121,25	60,77
Чистий показник охоплення дошкільними навчальними закладами дітей віком 3–5 років, %	88,5	81,3
Охоплення загальною середньою освітою дітей шкільного віку (6–18 років), %	95,4	99,0
Частка осіб із вищою освітою (повна, базова та незакінчена вища) серед населення 25 років і старше, %	67,8	42,6
Середня тривалість навчання осіб віком 25 років і старше, років	13,5	11,8
Середній бал за результатами Зовнішнього незалежного оцінювання (по всіх предметах)	157,1	150,0

Примітка: * без м. Київ.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України, Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

Результати розрахунків просторової автокореляції для Житомирської області

Таблиця 1. Локальний та глобальний індекс Морана (метод повного сусідства)

Місто, район	Чисельність населення, осіб	Стандартизоване значення чисельності населення, Z	Дистанція – відстань, W_z	Локальний індекс Морана для окремої території i , I_{Li}^{MPC}	Група
м. Житомир	124372	4,7791	0,3573	-0,0756	НН
м. Бердичів	35671	0,6807	0,0475	-0,0110	НН
м. Коростень	30184	0,4272	0,0302	0,0120	НН
м. Малин	12445	-0,3924	-0,0269	0,0073	ЛЛ
м. Новоград-Волинський	26521	0,2579	0,0174	-0,0104	НН
Андрушівський район	15647	-0,2445	-0,0041	-0,0007	ЛЛ
Баранівський	19181	-0,0812	-0,0013	-0,0001	ЛЛ
Бердичівський	13468	-0,3451	-0,0239	-0,0135	ЛЛ
Брусилівський	7077	-0,6404	-0,0098	-0,0006	ЛЛ
Володарськ-Волинський	16692	-0,1962	-0,0040	-0,0002	ЛЛ
Ємільчинський	13555	-0,3411	-0,0048	-0,0001	ЛЛ
Житомирський	16322	-0,2133	-0,0160	-0,0536	ЛЛ
Коростенський	32649	0,5411	0,0383	0,0119	НН
Коростишівський	12792	-0,3764	-0,0075	-0,0017	ЛЛ
Лугинський	18684	-0,1041	-0,0018	-0,0002	ЛЛ
Любарський	8009	-0,5974	-0,0083	-0,0007	ЛЛ
Малинський	13137	-0,3604	-0,0247	0,0073	ЛЛ
Народицький	9204	-0,5422	-0,0078	-0,0004	ЛЛ
Новоград-Волинський	4319	-0,7679	-0,0519	-0,0112	ЛЛ
Овруцький	22327	0,0642	0,0009	-0,0016	НН
Олевський	26909	0,2759	0,0031	-0,0001	НН
Попільнянський	20102	-0,0386	-0,0006	-0,0007	ЛЛ
Радомишльський	14743	-0,2862	-0,0048	0,0001	ЛЛ
Романівський	17780	-0,1459	-0,0026	-0,0001	ЛЛ

Продовження додатка 1.3

Місто, район	Чисельність населення, осіб	Стандартизоване значення чисельності населення, Z	Дистанція – відстань, W_z	Локальний індекс Морана для окремої території i , I_{Li}^{MPC}	Група
Ружинський	12774	-0,3772	-0,0048	-0,0001	LL
Червоноармійський	11010	-0,4587	-0,0095	-0,0005	LL
Черняхівський	13765	-0,3314	-0,0077	-0,0023	LL
Чуднівський	16923	-0,1855	-0,0035	-0,0003	LL
$\Sigma I_{Li} = I_G^{MPC} = -0,1472$					

Джерело: авторські розрахунки Т.М. Калашнікової.

Таблиця 2. Локальний та глобальний індекс Морана
(метод граничного сусідства)

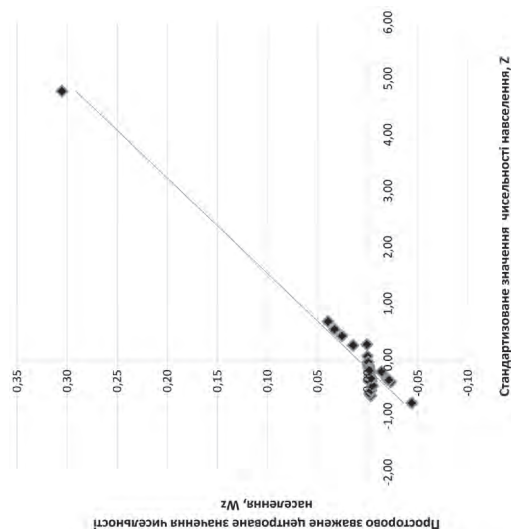
Місто, район	Чисельність населення, осіб	Стандартизоване значення чисельності населення, Z	Дистанція – відстань, W_z	Локальний індекс Морана для окремої території i , I_{Li}^{MPC}	Група
м. Житомир	124372	4,7791	0,3053	-0,0642	НН
м. Бердичів	35671	0,6807	0,0398	-0,0092	НН
м. Коростень	30184	0,4272	0,0259	0,0117	НН
м. Малин	12445	-0,3924	-0,0229	0,0076	ЛЛ
м. Новоград-Волинський	26521	0,2580	0,0148	-0,0108	НН
Андрушівський район	15647	-0,2445	-0,0021	-0,0011	ЛЛ
Баранівський	19181	-0,0812	-0,0004	0,0001	ЛЛ
Бердичівський	13468	-0,3451	-0,0197	-0,0144	ЛЛ
Брусилівський	7077	-0,6404	-0,0029	0,0007	ЛЛ
Володарськ-Волинський	16692	-0,1962	-0,0017	0,0003	ЛЛ
Ємільчинський	13555	-0,3411	-0,0020	0,0001	ЛЛ
Житомирський	16322	-0,2133	-0,0137	-0,0541	ЛЛ
Коростенський	32649	0,5411	0,0332	0,0113	НН
Коростишівський	12792	-0,3764	-0,0034	-0,0023	ЛЛ
Лугинський	18684	-0,1041	-0,0007	-0,0002	ЛЛ
Любарський	8009	-0,5974	-0,0017	0,0003	ЛЛ
Малинський	13137	-0,3604	-0,0210	0,0076	ЛЛ
Народицький	9204	-0,5422	-0,0031	-0,0003	ЛЛ
Новоград-Волинський	4319	-0,7679	-0,0439	-0,0100	ЛЛ
Овруцький	22327	0,0642	0,0004	0,0000	НН
Олевський	26909	0,2759	0,0009	-0,0002	НН
Попільнянський	20102	-0,0386	-0,0002	-0,0003	ЛЛ
Радомишльський	14743	-0,2862	-0,0020	0,0008	ЛЛ
Романівський	17780	-0,1459	-0,0011	-0,0003	ЛЛ

Продовження додатка 1.3

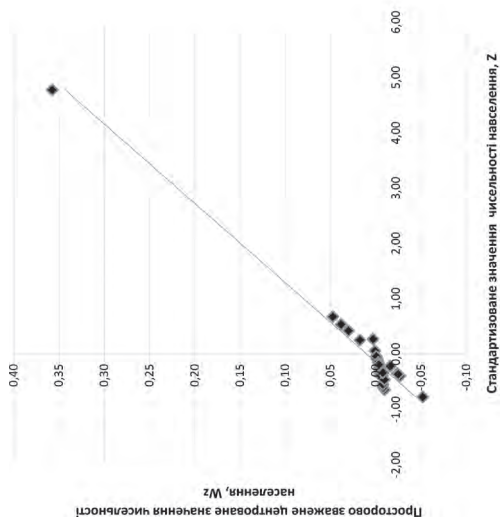
Місто, район	Чисельність населення, осіб	Стандартизоване значення чисельності населення, Z	Дистанція – відстань, W_z	Локальний індекс Морана для окремої території i , I_{Li}^{MPC}	Група
Ружинський	12774	-0,3772	-0,0009	0,0001	LL
Червоноармійський	11010	-0,4587	-0,0050	-0,0011	LL
Черняхівський	13765	-0,3314	-0,0033	-0,0028	LL
Чуднівський	16923	-0,1855	-0,0016	-0,0007	LL
$\Sigma I_{Li} = I_G^{MPC} = -0,13127$					

Джерело: авторські розрахунки Т.М. Калашнікової.

Продовження додатка 1.3

б

а

Просторова діаграма розсіювання за значенням глобального індекса Морана* для території Житомирської області: а — метод повного сусідства, б — метод граничного сусідства

Примітка: * чисельність населення, дистанція — відстань, 2013 р.

Джерело: авторські розрахунки Т.М. Калашнікової.

**Результати розрахунків просторової автокореляції
для Дніпропетровської області**

Таблиця 1. Локальний та глобальний індекс Морана (метод повного сусідства)

Місто, район	Чисельність населення, осіб	Стандартизоване значення чисельності населення, Z	Дистанція – відстань, W_z	Локальний індекс Морана для окремої території i , I_{Li}^{MPC}	Група
м. Дніпропетровськ	992179	4,7046	0,2785	-0,0215	НН
м. Вільногірськ	23661	-0,3662	-0,0051	-0,0002	LL
м. Дніпродзержинськ	247367	0,8050	0,0142	0,0006	НН
м. Жовті Води	47522	-0,2413	-0,0030	-0,0004	LL
м. Кривий Ріг	650475	2,9156	0,1539	-0,0347	НН
м. Марганець	49153	-0,2328	-0,0033	-0,0005	LL
м. Нікополь	116834	0,1216	0,0066	-0,0019	НН
м. Новомосковськ	71488	-0,1158	-0,0068	-0,0019	LL
м. Орджонікідзе	42594	-0,2671	-0,0036	-0,0007	LL
м. Павлоград	109305	0,0822	0,0048	-0,0044	НН
м. Першотравенськ	28973	-0,3384	-0,0048	-0,0010	LL
м. Синельникове	31528	-0,3250	-0,0184	-0,1433	LL
м. Тернівка	28880	-0,3389	-0,0055	-0,0022	LL
Апостолівський район	56253	-0,1956	-0,0024	-0,0010	LL
Васильківський	32987	-0,3174	-0,0046	-0,0034	LL
Верхньодніпровський	53432	-0,2104	-0,0031	-0,0019	LL
Дніпропетровський	84757	-0,0464	-0,0027	-0,0129	LL
Криворізький	44875	-0,2552	-0,0135	-0,0315	LL
Криничанський	35468	-0,3044	-0,0052	-0,0030	LL
Магдалинівський	34070	-0,3117	-0,0045	-0,0027	LL
Межевський	24171	-0,3636	-0,0037	-0,0017	LL
Нікопольський	41176	-0,2745	-0,0148	-0,0030	LL
Новомосковський	74597	-0,0995	-0,0058	-0,0055	LL
Павлоградський	28026	-0,3434	-0,0199	-0,0084	LL

Продовження додатка 1.4

Місто, район	Чисельність населення, осіб	Стандартизоване значення чисельності населення, Z	Дистанція – відстань, W_z	Локальний індекс Морана для окремої території i , I_{Li}^{MPC}	Група
Петриківський	25656	-0,3558	-0,0056	-0,0035	LL
Петропавлівський	26973	-0,3489	-0,0049	-0,0029	LL
Покровський	35256	-0,3055	-0,0035	-0,0037	LL
П'ятихатський	45196	-0,2535	-0,0036	-0,0022	LL
Синельниківський	38511	-0,2885	-0,0163	0,0034	LL
Солонянський	38980	-0,2860	-0,0044	-0,0050	LL
Софіївський	22344	-0,3731	-0,0053	-0,0032	LL
Томаківський	25516	-0,3565	-0,0049	-0,0037	LL
Царичанський	27255	-0,3474	-0,0042	-0,0031	LL
Широківський	27460	-0,3463	-0,0038	-0,0027	LL
Юр'ївський	13422	-0,4198	-0,0061	-0,0062	LL
$\Sigma I_{Li} = I_G^{MPC} = -0,3200$					

Джерело: авторські розрахунки Т.М. Калашнікової.

**Таблиця 2. Локальний та глобальний індекс Морана
(метод граничного сусідства)**

Місто, район	Чисельність населення, осіб	Стандартизоване значення чисельності населення, Z	Дистанція – відстань, W_{ij}	Локальний індекс Морана для окремої території i , I_{Li}^{MPC}	Група
м. Дніпропетровськ	992179	4,7046	0,3219	-0,0180	НН
м. Вільногірськ	23661	-0,3662	-0,0021	0,0005	ЛЛ
м. Дніпродзержинськ	247367	0,8050	0,0096	0,0024	НН
м. Жовті Води	47522	-0,2413	-0,0016	-0,0002	ЛЛ
м. Кривий Ріг	650475	2,9156	0,1839	-0,0476	НН
м. Марганець	49153	-0,2328	-0,0019	0,0004	ЛЛ
м. Нікополь	116834	0,1216	0,0079	-0,0021	НН
м. Новомосковськ	71488	-0,1158	-0,0079	-0,0029	ЛЛ
м. Орджонікідзе	42594	-0,2671	-0,0024	0,0004	ЛЛ
м. Павлоград	109305	0,0822	0,0058	-0,0062	НН
м. Першотравенськ	28973	-0,3384	-0,0034	0,0010	ЛЛ
м. Синельникове	31528	-0,3250	-0,0216	-0,1972	ЛЛ
м. Тернівка	28880	-0,3389	-0,0047	-0,0025	ЛЛ
Апостолівський район	56253	-0,1956	-0,0015	-0,0004	ЛЛ
Васильківський	32987	-0,3174	-0,0033	-0,0041	ЛЛ
Верхньодніпровський	53432	-0,2104	-0,0017	0,0001	ЛЛ
Дніпропетровський	84757	-0,0464	-0,0033	-0,0180	ЛЛ
Криворізький	44875	-0,2552	-0,0161	-0,0420	ЛЛ
Криничанський	35468	-0,3044	-0,0036	-0,0015	ЛЛ
Магдалинівський	34070	-0,3117	-0,0026	-0,0012	ЛЛ
Межевський	24171	-0,3636	-0,0016	0,0005	ЛЛ
Нікопольський	41176	-0,2745	-0,0178	-0,0013	ЛЛ
Ново московський	74597	-0,0995	-0,0069	-0,0078	ЛЛ
Павлоградський	28026	-0,3434	-0,0242	-0,0108	ЛЛ
Петриківський	25656	-0,3558	-0,0036	-0,0017	ЛЛ

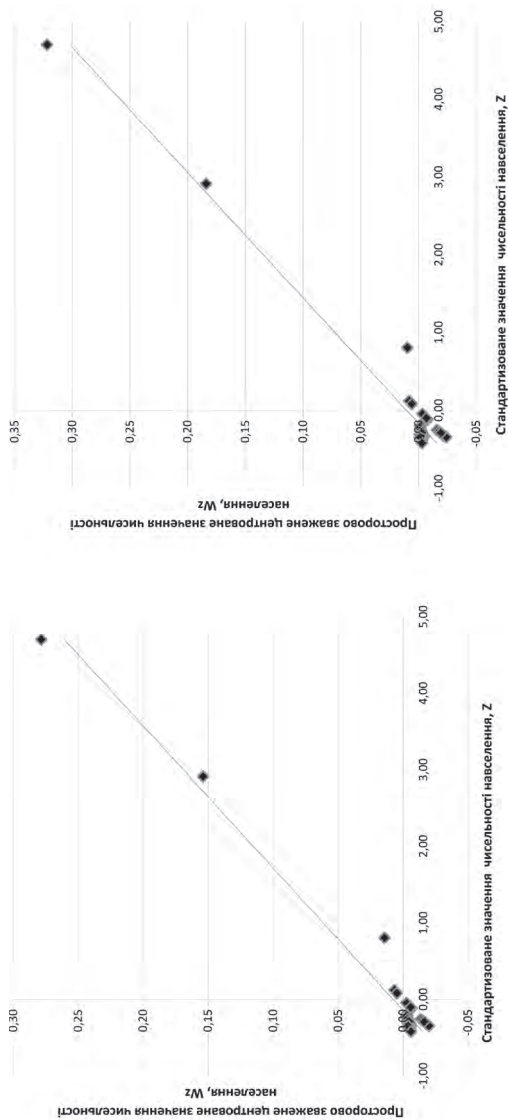

Продовження додатка 1.4

Місто, район	Чисельність населення, осіб	Стандартизоване значення чисельності населення, Z	Дистанція – відстань, W_z	Локальний індекс Морана для окремої території i , I_{Li}^{MTC}	Група
Петропавлівський	26973	-0,3489	-0,0035	0,0010	LL
Покровський	35256	-0,3055	-0,0013	0,0004	LL
П'ятихатський	45196	-0,2535	-0,0023	0,0000	LL
Синельниківський	38511	-0,2885	-0,0196	0,0041	LL
Солонянський	38980	-0,2860	-0,0029	-0,0074	LL
Софіївський	22344	-0,3731	-0,0034	-0,0007	LL
Томаківський	25516	-0,3565	-0,0022	0,0004	LL
Царичанський	27255	-0,3474	-0,0011	0,0004	LL
Широківський	27460	-0,3463	-0,0017	-0,0016	LL
Юр'ївський	13422	-0,4198	-0,0031	0,0005	LL
	$\Sigma I_{Li} = I_G^{MTC} = -0,3633$				

Джерело: авторські розрахунки Т.М. Калашнікової.

Продовження додатка І.4

Просторова діаграма розсіювання за значенням глобального індекса Морана* для території Дніпропетровської області: а — метод повного сусідства, б — метод граничного сусідства

Примітка: * чисельність населення, дистанція — відстань, 2014 р.

Джерело: авторські розрахунки Т.М. Калашнікової.

РОЗДІЛ 2

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ДИСПРОПОРЦІЇ РІВНЯ ТА ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ І МОДЕРНІЗАЦІЙНІ НАПРЯМИ ПОЛІТИКИ ВПЛИВУ

2.1. Підходи до визначення і чинники формування територіальних диспропорцій рівня та якості життя населення

У сучасних реаліях проблеми нерівномірності розвитку окремих територій, формування стійких диспропорцій між ними та їхній вплив на рівень життя населення набувають особливої гостроти, а отже, потребують постійної уваги дослідників. Більшість проблем розвитку окремих територій є наслідком не новітніх, а довготривалих процесів, що відбувались протягом кількох десятиліть. Для пошуку ефективних шляхів їх подолання необхідно насамперед дослідити та чітко окреслити сутність територіальних диспропорцій, виявити чинники, що обумовлюють їх формування, та розробити теоретичне підґрунтя для вивчення їх впливу на рівень життя населення.

У загальнонауковому розумінні термін «диспропорція» трактується як невідповідність між складовими частинами цілого, відсутність пропорційності, непропорційність, тобто є антонімом поняття «пропорційність». Пропорційність, або пропорція, визначається як кількісне співвідношення частин цілого між собою. Сучасні вітчизняні вчені-економісти використовують пропорції / диспропорції для дослідження узгодженості взаємопов'язаних економічних процесів і показників, що характеризують функціонування та розвиток окремих галузей і виробництв, хід стадій відтворювального циклу (наприклад, відповідність між зростанням випуску засобів виробництва та споживчих товарів і послуг; між обсягами виробництва певних товарів та їх споживання тощо).

Так, пропорційність визначається як властивість незмінності (інваріантності) деяких сторін, відношення процесів чи об'єктів щодо деяких перетворень, а диспропорційність трактується як відсутність пропорційності, співмірності, невідповідності між частинами цілого. На думку вітчизняних дослідників, вивчення саме диспропорційності (а не асиметрії, нерівності) дає змогу отримати інформацію не просто про нерівномірність, як позитивну, так і негативну, а й про стійкий її прояв у часі і просторі, про концентрацію ресурсів тощо [17, С. 46].

Узагальнюючи наведені визначення, *диспропорційність у загально-науковому розумінні – це несумісність, невідповідність частин чого-небудь, відсутність пропорційності.*

У соціально-економічних дослідженнях одним із важливих моментів є окреслення меж цілого, всередині та ззовні якого і будуть вивчатись певні співвідношення: від того, де проведено межу, що перебуває до та після зазначеної межі, і залежатимуть результати.

У межах системного підходу до вивчення соціально-економічних явищ та процесів *диспропорційність можна трактувати як порушення усталених зв'язків у системі, що стримує подальший розвиток всієї системи, загрожує її подальшому функціонуванню та може призвести до незворотних змін або навіть розпаду.*

Виходячи із теми та поставленої мети, необхідно визначитись, що буде вкладено в поняття «територія» та «територіальний». У суто географічному визначенні поняття «територія» трактується як частина географічного простору, що характеризується політико-адміністративною, економічною, природно-географічною єдністю, має визначені позиційні властивості – компактність, конфігурацію, форму, орієнтацію, диференційованість тощо; вони є результатом взаємодії її підсистем чи відношення до інших територій, до територіальної суперсистеми. Відповідно, термін «територіальний» живають: 1) для позначення того, що стосується певної території; 2) як синонім термінів «просторовий» (для позначення динамічних явищ і процесів) та «регіональний» (при вивченні структурності). Фактично всі наведені трактування можуть бути застосовані у поєднанні із поняттям «диспропорційності».

Таким чином, *під територіальною диспропорційністю треба розуміти порушення стійких у просторі та часі структурних співвідношень і взаємодії між підсистемами окремої території як цілісного об'єкта, і між однаковими підсистемами різних територій.*

У процесі дослідження проблем територіальної диспропорційності різних підсистем важливо враховувати, що для будь-якого оцінювання (кількісного чи якісного), необхідно, щоб для кожної території можна було отримати рівноправні репрезентативні сукупності відомостей про об'єкти, явища та процеси, що в цілому характеризують ту чи іншу підсистему. Таке твердження є справедливим і для досліджень рівня та якості життя населення.

Рівень та якість життя є характеристиками, що стосуються всіх членів суспільства взагалі та населення окремих територій зокрема; його не можна вивчати без врахування процесів та явищ, що відбуваються на відповідній території. Диспропорційність розвитку будь-якої підсистеми неминуче призведе до змін у рівні та якості життя населення як всередині

території, так і за її межами. Таким чином, *територіальна диспропорційність рівня та якості життя населення – надмірна диференціація у визначальних стандартах життя на різних територіях, що негативно впливає на почуття соціальної справедливості, призводить до невдоволення населення та посилення соціальної напруги у суспільстві.*

Як зазначено вище, виокремлюючи території, на яких будуть досліджені проблеми диспропорційності рівня та якості життя населення, необхідно враховувати можливість отримання репрезентативних та порівнянних даних щодо складових рівня життя. Важливо не стільки визначити ступінь диспропорційності на певній території, скільки порівняти його зі значенням на інших територіях. Залежно від мети, завдань дослідження та наявної інформаційної бази можна використовувати територіальний поділ, що вже існує (наприклад, на адміністративно-територіальні одиниці: економічні райони, області, населені пункти тощо), або створювати новий шляхом поділу або об'єднання територій за певними ознаками.

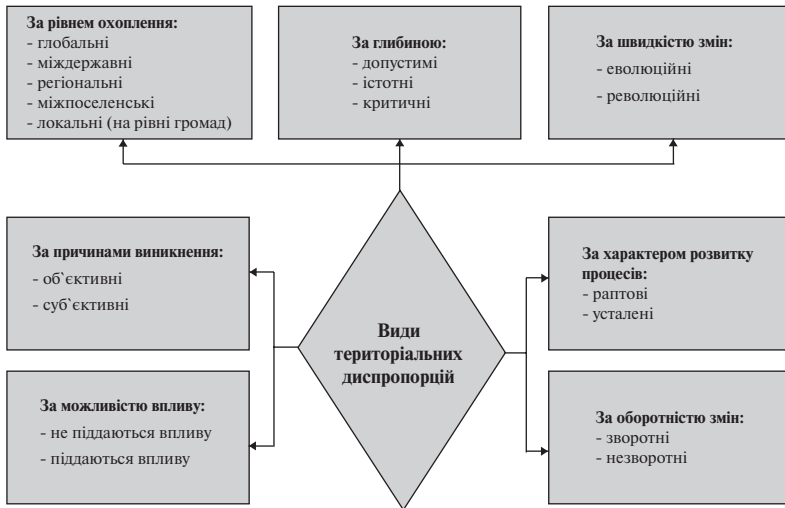

Рис. 2.1. Види територіальних диспропорцій

Джерело: авторська розробка відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

Територіальні диспропорції класифікуються за низкою ознак, найбільш вагомими з яких можуть бути такі: *за причинами виникнення:* об'єктивні (природно-географічні, суспільно-історичні) та суб'єктивні (економічні, екологічні, суспільно-політичні); *за рівнем охоплення:* глобальні, міждер-

жавні, регіональні, міжпоселенські, локальні (на рівні громад); *за глибиною: допустимі*, істотні, критичні; *за можливістю впливу*: такі, що піддаються або не піддаються впливу; *за швидкістю змін*: еволюційні, революційні; *за характером розвитку процесів*: раптові, усталені; *за оборотністю змін*: зворотні, незворотні (рис. 2.1). Можливі й інші групування диспропорцій за видами, проте наведене охоплює більшість із них та є достатнім для оцінювання їхнього впливу на рівень та якість життя населення.

Об'єктивні та суб'єктивні диспропорції. Зазвичай філософські вчення під поняттям «об'єктивний» розуміють природу, а під суб'єктом – людину або суспільство, тобто ці поняття показують співвідношення між свідомою діяльністю людини і обставинами, в яких вона діє. Об'єктивні диспропорції (інакше кажучи, спричинені дією об'єктивних чинників) – ті, що виникають, існують та діють незалежно від того, якими ризиками наділені суб'єкти, і вони не залежать від того, усвідомлюють їх члени території або ні, враховують їх у діяльності особи, які мешкають на певній території, чи ні (наприклад, географічне положення, кліматичні умови, мінерально-сировинний потенціал, земельно-водні ресурси, народонаселення тощо). Об'єктивні диспропорції є визначальними щодо діяльності людини, тобто суб'єкта. Суб'єктивні ж диспропорції (або диспропорції, спричинені дією суб'єктивних чинників) у розвитку територій є продуктом людської свідомості, яка вплинула на об'єктивні умови, тобто вплив людини на розвиток природи.

Об'єктивні та суб'єктивні чинники діють разом, і здебільшого неможливо виокремити, які з них і якою мірою вплинули на те чи інше явище життя. Взаємодія людини (тобто суб'єктивного) і природи (тобто об'єктивного) відбувається у процесі праці, зростанні виробництва та виробничих сил. Відсутність негативних наслідків цієї взаємодії є критерієм досягнення єдності їх розвитку.

Територіальні диспропорції за рівнем охоплення. Залежно від рівня охоплення, територіальні диспропорції можна поділити на глобальні, міждержавні, регіональні, міжпоселенські та локальні (на рівні громад).

Глобальні територіальні диспропорції охоплюють нерівномірність у рівні та якості життя як цілих материків, так і великих регіонів світу. Глобальні територіальні диспропорції виникли як результат відмінностей природного середовища, проте із зародженням перших держав акцент змістився у бік географічної ізоляваності регіонів світу від центрів економічного і культурного прогресу. Загалом найбільші зміни в рівні життя країн та регіонів світу з'явилися тільки в XIX ст. під час науково-технічної революції.

Радикально характер глобальних диспропорцій у рівні та якості життя світу змінився наприкінці XX ст., тобто на початку «третьої науково-технічної революції» і формування світової постіндустріальної цивілізації.

Відбувалися істотні зміни у структурі національних господарств, системі управління на макро- і мікрорівні, в соціальній структурі суспільства, якості, стилі життя людей тощо.

Міждержавні територіальні диспропорції є таким же об'єктивним явищем, як і глобальні. Аналізуючи даний вид територіальних диспропорцій, доцільно зауважити, що в даному випадку на рівень і якість життя населення впливає не тільки забезпеченість природними ресурсами чи належність країни до економічно і культурно розвиненого регіону світу, а й менталітет населення, система управління країною, а також екологія. Як показує практика, дві країни з приблизно однаковими природними ресурсами і подібною щільністю населення можуть розвиватися абсолютно по-різному.

Міжпоселенські територіальні диспропорції – це відмінності в рівні та якості життя різних типів населених пунктів. Їх можна поділити на диспропорції між містом і селом, малим містом і великим містом, малим містом і селом, а також між різними функціональними типами міст.

Локальні територіальні диспропорції (на рівні громад) – надмірна диференціація рівня та якості життя членів окремих громад. Із всіх видів диспропорцій в Україні вони є найменш дослідженими, оскільки процес об'єднання у громади тільки починається, немає ані статистичної бази, на основі якої можуть бути досліджені диспропорції, ані теоретико-методологічного забезпечення таких досліджень. Проте, з огляду на реформи, що нині тривають у країні, вивчення саме локальних диспропорцій на рівні громад є найбільш актуальним та потребує уваги з боку теоретиків і фахівців-практиків.

Територіальні диспропорції за глибиною. З точки зору глибини територіальні диспропорції доцільно поділяти на три рівні: допустимі, істотні та критичні.

Допустимі – такі диспропорції, що не призводять до відчутних відмінностей між територіями. Як правило, зумовлені певними об'єктивними чинниками та не потребують обов'язкового втручання для їх подолання.

Істотні – диспропорції, за яких кількісні відмінності між територіями набувають ознак якісного характеру. Потребують стимулюючого стороннього втручання, яке через непрямі дії протягом тривалого періоду сприятиме скороченню диспропорцій до рівня допустимих.

Критичні – диспропорції, що носять украй небезпечний (аномальний, кризовий) характер. Потребують заходів прямого впливу, з метою недопущення їх закріплення на постійній основі та набуття ознак необоротності. Критична диспропорційність розвитку територій може проявлятися в тому, що в одних регіонах певні показники мають позитивну

спрямованість змін, а в інших – негативну. Так, природний приріст населення в останні роки є позитивним в частині західних областей України та від’ємним – у решті.

Територіальні диспропорції за швидкістю змін. Територіальні диспропорції рівня та якості життя населення можуть бути революційні та еволюційні, їхня взаємодія утворює певну суперечливу єдність. У їх науковому визначенні треба спиратись на загальнонаукове розуміння природи революційних та еволюційних зрушень у будь-яких елементах соціальних систем.

Територіальні диспропорції, що виникають під впливом *революційних змін*, характеризуються радикальними змінами у внутрішній структурі та системній організації тих чи інших явищ; вони являють собою докорінні якісні зрушення, своєрідний стрибок, що об’єднує різні еволюційні етапи розвитку системи. Таке трактування цілком відповідає загальноновизнаному визначенню революції (від пізньої латинської – переворот, розрив поступовості).

На відміну від революційних, *еволюційні зрушення* передбачають лише поступові кількісні та якісні зміни, що виникають протягом певного терміну під впливом свідомої діяльності (чи стихійно) і характеризуються відсутністю різких чи непередбачуваних змін. Еволюційний шлях розвитку, як правило, обумовлює підвищення загального рівня розвитку елементів соціальної системи, ускладнення її структури внаслідок диференціації чи конвергенції. У зв’язку з цим у наукових дослідженнях нерідко доводять переваги еволюційних змін над революційними. Диспропорції, що виникають під впливом еволюційних змін, як правило, не мають конфліктного характеру і не суперечать загальним напрямам, конкретним шляхам чи визнаній логіці суспільного розвитку. Тому такі структурні чи функціональні диспропорції легше долати в економічній та соціальній практиці. Відповідно, процес формування диспропорцій здебільшого еволюційним шляхом треба розглядати в часовій нерозривності як повільне нагромадження певних невідповідностей, що модифікують ту чи іншу систему протягом тривалого періоду.

Територіальні диспропорції за оборотністю змін. Будь-які економічні та соціальні диспропорції можуть мати оборотний чи необоротний характер. Диспропорційність, яка за характером змін є *зворотною*, передбачає можливість повернення до стану пропорційності та збалансованості соціально-економічного розвитку території на основі зміни засобів регулювання впливу державної політики. Зміни, пов’язані зі зниженням рівня життя населення внаслідок кризових явищ в економіці (інфляція, «замороження» мінімальних соціально-трудових стандартів, скорочення державних видатків), як правило, мають оборотний характер у зв’язку з циклічністю економічного розвитку. *Незворотність* соціальних змін, як правило, пов’язана зі стихійним лихом, потужними техногенними аваріями та катастрофами.

Територіальні диспропорції за можливістю впливу. Розробка системних заходів щодо подолання проявів та наслідків наявних територіальних диспропорцій у рівні та якості життя населення дає підстави розділити їх на ті, що можуть бути змінені (тобто піддаються впливу ззовні), і ті, що не можуть бути змінені (ті, що не піддаються впливу).

Отже, *диспропорційність, на яку можна впливати*, – та, що пов’язана із діяльністю людини, тобто носить суб’єктивний характер. Так, наприклад, зміна суспільно-політичного устрою та зосередження уваги на розвитку інфраструктури шляхом створення в регіоні робочих місць та отримання доходу населення від праці, скоріш за все, сприятиме економічному зростанню цієї території.

Відповідно, *диспропорційність, що не піддається впливу*, – така, що носить об’єктивний (природний) характер, тобто не залежить від будь-яких дій людини та суспільства. Наприклад, неможливо змінити вплив кліматичних умов, відсутність водних ресурсів чи мінерально-сировинного потенціалу.

Територіальна диспропорційність за характером розвитку процесів. Залежно від характеру розвитку процесів, диспропорції у рівні та якості життя населення можуть бути: *раптовими*, які виникли унаслідок дії конкретного чинника чи груп чинників, не були прогнозовані та очікувані, проте мають істотний (часто катастрофічний) вплив на складові рівня та якості життя населення; *усталеними*, що виникли у процесі історичного розвитку територій, існують тривалий час, з переважанням тенденції до посилення проявів, вони зумовлені асиметріями природного та соціально-економічного потенціалу розвитку окремих територій, а також недостатнім або неефективним застосуванням державних механізмів вирівнювання.

Для вивчення раптової диспропорційності доцільно використовувати методи аналізу динаміки, усталеної – статички. Дослідження статичної диспропорційності дає змогу оцінити значущість та рівень впливу факторів у певний момент часу. Результати оцінки можуть бути використані як важлива інформація підґрунтя для формування регіональної політики держави.

Чинники формування територіальної диспропорційності рівня та якості життя сучасної України. Україна має відмінності у рівні та якості життя не лише порівняно з іншими країнами. У державі спостерігається значна диференціація між регіонами, між містом та селом, а також на локальному рівні (на рівні територіальних громад). Вона є результатом дії низки факторів: політичного, екологічного, інформаційного, споживчого, інвестиційного, банківсько-кредитного, інфляційного, валютного, соціального, психологічного, ідеологічного тощо. Їх комплексний вплив формує не тільки особливості соціально-економічного розвитку територій, а й ви-

значає ризики цих територій до виникнення та формування диспропорційності між ними.

Україна, як будь-яка інша країна світу, може розділити свої адміністративні регіони, принаймні, на дві діаметрально протилежні групи. Одну групу складатимуть території, які за показниками, що характеризують їхнє соціально-економічне становище, будуть у кращому положенні. Такі регіони прийнято називати лідерами або регіонами-локомотивами, оскільки вони сприяють зростанню економіки усєї країни. Зазвичай до регіонів-лідерів прийнято відносити м. Київ, Дніпропетровську, Донецьку, Полтавську, Запорізьку, Харківську та Київську області.

Противагу таким регіонам складають аутсайтери. Вони, відповідно, характеризуються низькими показниками розвитку економіки та соціальної сфери, низькою конкурентоспроможністю, непривабливістю як для проживання в них, так і для ведення бізнесу, а значить їхній розвиток перебуває під загрозою або взагалі відсутній. Ця група впродовж багатьох років представлена Волинською, Закарпатською, Рівненською, Тернопільською, Хмельницькою та Чернівецькою областями.

Тут і постають запитання: що сприяло формуванню наявних значних розбіжностей у рівні та якості життя населення регіонів України? Упродовж якого часу вони сформувалися? Завдяки чому змінюються? Чи має процес формування територіальної диспропорційності в Україні відмінності або особливості у порівнянні з іншими країнами, насамперед європейськими?

В Україні на початку 1990-х років спостерігалось розбалансування розвитку регіонів через втрату пропорційності між об'єктивними (насамперед, економічним, екологічним, демографічним, людським потенціалами) та суб'єктивними факторами (реалізація державної регіональної політики, вибір стратегії управління регіоном, інтенсивність використання ресурсів тощо). Наслідки цього процесу позначили як на країні в цілому, так і на кожній регіональній системі. Відтак, втрата внутрішнього оптимуму стала причиною неможливості забезпечити сталість та соціальну орієнтацію розвитку територій, призвела до негативних наслідків, передусім економічних і соціальних.

Розбіжності у розвитку територій сучасної України на момент здобуття нею незалежності вже існували, проте їх негативний вплив вдавалось багато років камуфлювати завдяки суспільно-політичному устрою. Здавалось би, що підґрунтя нерівності регіонів вже давно закладено, проте за більш ретельного розгляду виявляється, що для України розпочався новий цикл дії чинників диспропорційності. А наступну чверть століття регіональна диференціація за рівнем та якістю життя під їх впливом тільки продовжувала посилюватися.

Незважаючи на те, що Україна мала вже певну інституційну організацію, суспільно-політичний устрій, сталий етнічний склад населен-

ня, незмінними залишилися географічне положення, кліматичні умови, природні ресурси та інше, території (регіони, області) в нових умовах почали проявляти свої нові характеристики. Неможна не погодитися з багатьма міжнародними та вітчизняними вченими, що основою для виникнення диспропорцій між будь-якими територіями є різні стартові умови, що лежать у площині об'єктивних факторів. Важливим аспектом оцінки стартових можливостей територій є визначення їх природно-ресурсного потенціалу. Такі характеристики, як мінерально-сировинний потенціал регіонів, виробнича спрямованість, географічне положення, наявність шкідливих виробництв, забруднених територій, земельних, водних ресурсів чи рекреаційного потенціалу та інші, тобто усього того, що не можливо обрати, дуже важко змінити і здебільшого варто сприймати як константу під час ухвалення управлінських рішень.

Отже, на весь спектр природно-географічних факторів, які можна вважати ядром нерівності, нашаровувалися інші. В умовах незалежної України наступний «шар» формування диспропорційності між розвитком регіонів склав блок суспільно-політичних чинників, який став основою для нашарування економічних факторів.

У нових умовах серйозною вадою для побудови збалансованого розвитку регіонів виявилось одержавлення економіки, адже промисловість в СРСР була на 80 % представлена підприємствами-монополістами. Разом з тим, отримана у спадок структурна диспропорційність економіки та порушення балансу у розміщенні виробничих сил також відігравали негативну роль у частині посилення розриву між територіями України. Наприклад, рівень економічного розвитку центру та заходу країни був нижчим, ніж Донбасу та Подніпров'я. А оскільки отримана в спадщину система управління економікою шляхом директивного планування була зруйнована разом із адміністративно-командною системою, то Україна постала перед необхідністю переходу до ринкової економіки, побудови нової соціальної, житлово-комунальної, податкової, грошово-кредитної та судово-процесуальної систем. Відповідно, на перші позиції вийшла організація суспільно-політичного життя: інституційна організація, суспільно-політичний та адміністративний устрій, розподіл функцій між законодавчою, виконавчою та судовою гілками, становлення та розвиток ЗМІ як четвертої гілки влади.

Але постійні протиріччя між законодавчою та виконавчою владою, нестабільна загальнополітична та соціальна ситуація в країні, що спостерігалася впродовж останніх двадцяти п'яти років, зважала побудові послідовної національної та регіональної економіки. Зосередження уваги на загальнодержавних і макроекономічних проблемах у перші роки незалежності ніби передбачало автоматичне відновлення пропорцій у розвитку між регіонами. Неконтрольованість регіональних ринків сприяла не просто посиленню наявних відмінностей у рівні життя регіонів, а обумо-

вила аномальні порушення балансу між ними, що доводить або відсутність, або неефективність регіональної політики.

Фактом залишається те, що успадкована з радянських часів економічна політика, спрямована на «вирівнювання розвитку» регіонів-республік, дозволяла підвищувати рівень життя одних за рахунок інших. Але в нових реаліях цей метод управління виявився неприйнятним. Узгодженість радянської ідеології з економічною політикою через застосування адміністративних заходів (таких як планово-розподільча система використання ресурсів, у тому числі й людських – направлення на роботу молодих спеціалістів; механізм «прописки», який обмежував вільне пересування; відсутність ринку житла та ін.) та кооперацію декількох республік задля виробництва кінцевої продукції, поставила під загрозу можливість самостійно будувати зовнішньо економічні зв'язки новоутвореним державам, у тому числі й Україні. Українські виробники, навіть враховуючи значний виробничий та ресурсний потенціал країни, тільки згодом змогли увійти до світових ринків лише як постачальники сировини і напівфабрикатів (металургія, деревообробна та хімічна промисловість, сільське господарство).

З цієї точки зору, об'єктивний фактор «наявність мінерально-сировинного потенціалу» (Донецька, Дніпропетровська та Запорізька області) чи «земельні ресурси» для вирощування сільськогосподарської продукції (Полтавська та Херсонська області) став перевагою на шляху до економічного зростання власників ресурсів, а для інших перетворився на ризик опинитися серед аутсайдерів через відсутність цих ознак.

Отже, в Україні нерівномірність участі регіонів у внутрішньо- та зовнішньоекономічній діяльності стала фактором-руйнівником пропорційності їхнього розвитку.

«Нашарування» на регіональні особливості загальнонаціональної політики в економічній, соціальній, фінансовій та інших сферах суспільного життя тільки продовжили загострювати ситуацію між територіями. Змінити економічну ситуацію в країні, створити простір для бізнесу, зародження та становлення середнього класу, залучення іноземних інвестицій, новітніх технологій та призвести до автоматичного якісного розвитку народного господарства в країні мав сам факт переходу державної власності у приватну. Але на фоні зростання безробіття та роздрібних цін, інфляції, падіння обсягів виробництва та купівельної спроможності населення (через заборгованість із виплат усіх соціальних трансфертів чи взагалі втрату доходу та заощаджень), його нездатності пристосуватися до нових ринкових умов, приватизація була несправедливою. Так, особи, які знаходилися при владі, збагатилися не в законний спосіб (наприклад, через підприємницьку діяльність), а завдяки маніпулюванню державною

власністю та іншими ресурсами, доступ до яких вони мали завдяки тому, що обіймали високі посади. В результаті економічна ситуація на одних територіях стабілізувалася та намітилася тенденція до розвитку (наприклад, Донецька, Одеська чи Дніпропетровська області), тоді як деградація інших продовжилася (Закарпатська чи Тернопільська області). Це дозволяло встановлювати контроль кримінальних елементів над рентабельними підприємствами, сприяло поширенню корупції, тінізації економіки, вивезенню капіталу за кордон, породило явище олігархізації.

Суттєві регіональні диспропорції в ресурсах стали запорукою диференційованого підходу до розподілу іноземних інвестицій. Інвестиції, які в такому випадку відіграють роль додаткового ресурсу, є фактором формування розбіжностей у регіональному розвитку. Вкладання коштів у розвиток території супроводжується формуванням ринку товарів та послуг, утворенням нових робочих місць, створеннями транспортної, комунікаційної чи інформаційної інфраструктури, що з рештою сприяє підвищенню доходів населення та робить регіон як привабливим для нових інвестицій, так і соціально привабливим (особиста та суспільна безпека, екологічна безпека, розвиток інфраструктури проживання, освіти, охорони здоров'я та ін.), в першу чергу, для притоку нової робочої сили з числа молоді.

В Україні тривалий час інвестиційно привабливою була лише п'ята частина регіонів завдяки їх ресурсному потенціалу. Провідну позицію в цьому питанні завжди посідала столиця, на яку припадало близько третини загального обсягу інвестованих коштів, ще майже половина розподілялася між регіонами-локомотивами: Дніпропетровською, Одеською, Донецькою та Харківською областями. Решта областей не були такими привабливими для вкладання коштів в їхній розвиток, отже шанси підвищити тут рівень життя шляхом залучення інвестицій були нижчими.

Розвиток регіональної економіки виявляється дуже чутливим до стану інфраструктури. З одного боку, розвинена соціальна інфраструктура є результатом високого рівня життя територій, з іншого – своєю позицією у рейтингу регіони завдячують облаштуванню виробничої інфраструктури. Вона пов'язана зі станом продуктивних сил, територіальним поділом праці і впливає через участь у виробничих та соціальних послугах на ефективність функціонування виробництва регіону, а значить його розвиток.

Інфраструктура в кожному регіоні України перебуває в незадовільному стані через проблеми з її складовими. Так, наприклад, незадовільний стан доріг Миколаївської та Одеської областей, недостатній рівень покриття мережею мобільного зв'язку та Інтернету в гірських районах Закарпаття, Івано-Франківщини, чи віддалених сільських районах (навіть Київщини та ін.) унеможливають їх нормальний розвиток, запобігають

вільному доступу населення до товарів та послуг, насамперед освітніх, медичних, житлово-комунальних, соціальних.

Розвиненість сектору послуг є позитивним чинником для економічного розвитку територій, оскільки завдяки зв'язку між ними полегшується рух товарів, послуг, різноманітних ресурсів, людей. Послуги є тією матеріальною основою, що здатна привабити інвестиції, стимулювати міжрегіональну кооперацію та розвиток соціально-економічної сфери. В останнє десятиліття відбулася зміна у рейтингу регіонів, які за цим показником були у лідерах. Основною причиною цього стали процеси інформатизації усіх сфер життя та локалізації центрів економічного розвитку, зростання депресивних тенденцій у старопромислових регіонах. Так, створення транспортно-логістичних центрів на територіях поблизу великих міст, державних кордонів, мережі транспортно-транзитного сполучення сприяють розбудові економіки регіону. Спостерігалось будівництво та реконструкція автодоріг, залізничних колій тощо, розвиток супутніх сфер та об'єктів (кемпінги, заклади харчування, автосервіс, розвантажувальні склади тощо), що забезпечують нові пропозиції для ринку праці. В Україні у більш вирашньому положенні знаходяться великі міста, особливо Київ, Дніпропетровськ, Одеса, Львів, Запоріжжя та Харків. Зосереджені в них промислові підприємства, транспорт, торговельні, культурні, наукові та інші об'єкти сприяють їх розвитку, про що свідчать найвищі показники капітальних інвестицій, обсягу спожитих послуг та товарообігу.

З іншого боку, вплив ресурсного потенціалу на формування диспропорційності між рівнем та якістю життя регіонів може бути знівельовано дією інших факторів. Наприклад, моноструктурна спеціалізація району, така як видобуток хімічної сировини у Прикарпатті чи використання рекреаційних ресурсів у Криму, загрожує порушенню балансу регіонального розвитку не тільки через трансформовану структуру регіональної економіки, а також як фактор-порушник екологічного балансу.

На початку 1990-х років в Україні наявність та доступність рекреаційного комплексу територій, не зважаючи на його очевидну економічну доцільність та гостру соціальну потребу, мала негативне значення для їх економічного розвитку. Регіони у таких рекреаційних зонах, як Закарпаття, Прикарпаття, у Криму та інших приморських територіях, на Поліссі (Київська, Житомирська і Чернігівська області), зазнали глибокого падіння рівня розвитку економіки через їхню виробничу спрямованість, ніж ті, економіка яких будувалася на промисловості. Також поглибленню диференціації між промисловими та рекреаційними регіонами сприяли такі соціально-економічні процеси:

- по-перше, скоротилися можливості населення в країні отримувати курортні та туристичні послуги через загальну політико-економічну кризу та падіння загального життєвого рівня;

- по-друге, внаслідок руйнації механізмів реалізації політики вирівнювання у розвитку регіонів відбувся перехід на самозабезпечення та зростання вартості надаваних послуг;
- по-третє, було припинено або обмежено бюджетне фінансове забезпечення закладів соціальної сфери, в тому числі й профілакторіїв, санаторно-курортних установ, туристичних баз, музеїв та ін., що призвело до їхньої збитковості, зниження якості послуг, неспроможності конкурувати, зрештою, змушувало скорочувати їхню кількість та штат працівників.

Отже, чутливість таких факторів як «наявність і доступність рекреаційних послуг» та «виробнича спрямованість регіону» до дії інших причин, негативно позначилися на рівні розвитку територій та порушили пропорційність між ними. Дисбаланс у економічній та соціальній сферах регіонального розвитку не міг не позначитися на рівні та якості їхнього життя. Насамперед, і сьогодні відчувається втрата рекреаційних територій, висококваліфікованого персоналу, низький рівень сервісного обслуговування тих закладів, що залишилися. Разом із високим ступенем забруднення довкілля територій це призводить до зростання захворюваності серед населення, особливо на соціально небезпечні хвороби. Економічну та соціальну стабільність держави, її розвиток, зростання добробуту громадян, підвищення якості життя неможна уявити без забезпечення фізичного та духовного здоров'я населення. У тих регіонах, де є в наявності рекреаційні зони (території) та забезпечено доступ до них широких верств населення, цей фактор повинен працювати на підвищення рівня життя, навіть за умови впливу інших характеристик територій.

Екстенсивний тип господарювання, який обрала Україна у другий половині 1990-х років за тотальної корупції та тінізації економіки слугували стійким фундаментом для зростання навантаження на навколишнє природне середовище та підвищення ризиків екологічних катастроф. Тому останнім шаром формування диспропорційності розвитку українських регіонів став екологічний блок чинників.

На відміну від розвинених країн, які через високий рівень розвитку промисловості та високої концентрації виробництва постали перед проблемою забруднення повітря, ґрунтів, водоймищ, втратою населенням здоров'я і працездатності та необхідністю держави виконувати свої соціальні зобов'язання з підтримки вразливих верств, насамперед медичного обслуговування, Україна зіштовхнулася з іншою дією екологічного аспекту.

Цей блок факторів на тлі політичних, економічних, фінансових, соціальних та інших проблем, здавалось би, не має такого важливого впливу. Проте важка екологічна ситуація в країні та її окремих регіонах стала

чи не найскладнішою через брак уваги з боку керівництва держави, слабку базу охорони природи, недофінансування природоохоронних заходів, відсутності соціальної відповідальності й громадянської свідомості.

Криза в суспільно-політичному та економічному житті мала б сприяти стабілізації екологічної ситуації в країні через масове закриття виробництв, але навпаки – це тільки спровокувало посилення нераціонального використання природних ресурсів у застарілий спосіб, що в подальшому посилило забруднення територій, води та повітря шкідливими відходами відсталих виробництв. Водночас відсутність моральних принципів при побудові бізнесу, бажання серед економічної еліти отримати не просто прибуток, а надприбуток за будь-яку ціну, зростання створення та застосування синтетичних матеріалів у повсякденному житті без належної переробки відходів тощо призвело до посилення ризиків диспропорційності розвитку територій за екологічною характеристикою.

Зазвичай населення, яке проживає безпосередньо в індустріальних зонах чи поблизу них, має вищий рівень доходу завдяки розвитку промисловості. Але дохід, хоча й забезпечує більші споживчі можливості населення, не може «витягнути» регіон із аутсайдерів у разі порушення в ньому екологічного балансу (чи навіть катастрофи) або нанесення шкоди здоров'ю. Екологічна ситуація значно впливає на привабливість території для працевлаштування чи проживання в її межах. Потребує додаткових витрат не тільки на рівні індивідів чи домогосподарств, й на рівні території, оскільки змінена структура витрат обумовлює гальмування темпів зростання економіки. Наприклад, території, постраждалі внаслідок Чорнобильської катастрофи (окремі райони Житомирської, Київської та Чернігівської областей), хоча й є придатними для життя, проте характеризуються низькою привабливістю для проживання насамперед через загрозу стану здоров'я.

Одним із головних надбань соціалістичної епохи стало досягнення високих показників стану здоров'я населення. Але в останні двадцять п'ять років в Україні на тлі зниження державних витрат на фінансування усієї соціальної сфери, загального зниження рівня доходів населення, трансформаціями у сфері послуг (насамперед переходом до надання медичних послуг на платній основі) та загальної загрозливої екологічної ситуації, стан здоров'я населення тільки погіршувався, особливо серед жителів індустріальних регіонів – Дніпропетровської, Донецької, Луганської та Запорізької областей. Отже, ризик порушення екологічної ситуації чи незадовільний стан екології регіону формують відмінність територій, гальмують її соціально-економічних розвиток.

Але не тільки індустріально розвинуті регіони підпадають під ризик дії екологічного фактору стосовно виникнення територіальної диспро-

порційності у рівні життя. Численні природні катаклізми, що стали наслідком недбалого використання природних ресурсів, обумовили падіння рівня життя населення в окремих регіонах. Так, наприклад, вирубка лісів на Закарпатті стала причиною повіней 1998–1999 років, внаслідок яких було пошкоджено чи зруйновано не лише будівлі, дороги чи мости, а й загинули люди. Населення раптово опинилося серед вразливих верств через повну або часткову втрату майна. І хоча держава частково відшкодувала збитки населенню і регіону, замість того, щоб використати ці кошти на розвиток, їх спрямували на відновлювальні роботи. Так стихійні лиха, спровоковані порушенням екологічного балансу, можуть зіграти негативну роль для території, відкинувши її на крок назад у розвитку, тобто утворити нерівність між територіями, однаковими за іншими характеристиками.

Таким чином, Україна з набуттям незалежності отримала в спадок разом із глибокою економічною кризою ще й екологічну. Надмірне техногенне навантаження на навколишнє середовище через неефективне та варварське використання багатого природньо-ресурсного потенціалу було викликано деформацією структури економіки країни. Перенасичення окремих територій країни хімічними, металургійними, гірничодобувними виробництвами із застарілими технологіями та низькою продуктивністю праці створили в цілому одну з найбільш брудних (в екологічному сенсі) економік в Європі. З іншого боку, постачання на експорт низькоякісної продукції та товарів у вигляді сировини не сприяли формуванню в країні високого рівня оплати праці, а значить і рівня життя людей. Крім того, найменші ризики порушення пропорційності у розвитку між територіями через екологічні фактори притаманні і регіонам, розташованим поза промисловими зонами. Отже, диспропорційність у регіональному розвитку та посилення відстані між рівнем та якістю життя територій внаслідок екологічних проблем сформувалося історично. Першопричина полягає у спрямованості регіонального виробництва та структури регіональної економіки.

Екологічний блок чинників є чутливим до суб'єктивних причин, зокрема: обраного курсу регіональної політики, в тому числі щодо підтримки екологічної рівноваги та запобігання екологічних катастроф, свідомого ставлення до навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів, рівня фінансування системи захисту природного середовища тощо.

Не остання роль у формуванні регіональних розбіжностей у рівні та якості життя належить рівню урбанізації території, яка тісно пов'язана із ефектом «територіальної концентрації виробництва» (концентрація економічної активності та економічної діяльності). Як доводить статистика, найбільше відставання у розвитку регіонів спостерігається там, де рівень

урбанізації є нижчим, а значить основу промисловості складає аграрний сектор. В Україні у різні роки до регіонів-аутсайдерів належали Закарпатська, Тернопільська та Чернівецька області, частка сільського населення в яких становила 70–80 % (без урахування жителів обласних центрів).

Разом з тим, із проголошенням незалежності припинилися дотації з бюджету на сільськогосподарське виробництво, що також негативно вплинуло на розвиток регіонів. Зменшення наслідків цього процесу вдалося пом'якшити за рахунок проведення земельної реформи, яка дозволила приватизувати землю, розподіляти угіддя на паї та утворювати фермерські господарства. Так, впродовж 1994–2002 рр. близько 7 млн осіб отримали земельні паї, середній розмір яких становив 4,2 га. У такий спосіб володіння земельними наділами, особливо поблизу рекреаційних чи індустріальних зон, або поблизу великих міст стало тим ресурсом, який дозволяє підвищити рівень доходу його власника.

Але земля як ресурс на вищому рівні економіки не здатна вплинути «самостійно» на порушення оптимального співвідношення у розвитку регіонів. Так, землекористування є вирішальним у формуванні регіональної диспропорційності розвитку. Використання земельних наділів несільськогосподарського призначення у великих містах та поблизу них (Київ, Львів, Дніпропетровськ та ін.) для житлової та громадської забудови приносить більшу користь території, ніж землі, які використовуються для вирощування сільськогосподарської продукції (наприклад, Чернігівщини чи Херсонщини). Звісно, землі природно-заповідного фонду будуть відігравати позитивну роль у визначенні екологічної ситуації в регіоні, проте для економічного розвитку території вони будуть деструктивним чинником і визначатимуть потрапляння регіону до аутсайдерів.

За відсутності чи низької ефективності державного регулювання розвитку регіонів, населення, яке проживає на територіях, що характеризуються низьким економічним та соціальним розвитком, часто вдається до самостійного пошуку шляхів покращення власного добробуту. Одним із таких кроків є міграція до «ареалів розвитку» – промислових та інших центрів, що знаходяться у більш вирашному положенні. Так, в Україні краще положення за рівнем та якістю життя займають транспортні (Одеса, Миколаїв, Львів та ін.), багатогалузеві й інші промислові (Запоріжжя, Маріуполь, Кривий Ріг, Луганськ та ін.), курортно-оздоровчі (Трускавець, Миргород, Євпаторія та ін.) наукові та культурні центри.

Через вищі показники доходу в цих осередках, більшу кількість пропозицій на ринку праці й можливості реалізувати свій трудовий потенціал, розвиненість інфраструктури, кращі умови проживання, більшу кількість пропозицій на ринку житла, рівень та якість життя в містах (особливо великих) будуть вищими ніж у сільській місцевості. Тому для

економічно відсталих територій міграційні процеси (як до великих міст, так і закордон) набувають негативних рис, оскільки обумовлюють відтік трудового, наукового, виробничого та іншого потенціалу, що гальмує темпи розвитку регіону.

Отже, в Україні формування територіальної диспропорційності тісно пов'язане із процесами урбанізації та міграції, зростанням ролі міст, розвиненістю соціальної інфраструктури, екологією міських та приміських зон, налагодженню зв'язків між ними.

Таким чином, в Україні територіальна диспропорційність сформувалася еволюційним шляхом, але у дуже стислі строки. Поступовий та усталений розвиток регіонів за інших однакових суб'єктивних чинників сприяв порушенню балансу їхнього розвитку через посилення або втрату ваги кожного з факторів диспропорційності. Зважаючи на рухливий характер суб'єктивних чинників, більшість із них піддаються впливу і є зворотними.

Досягнення однаковості двох об'єктів за багатьма параметрами – це завдання, що дуже важко виконати, і не завжди воно має сенс. Тому існування нерівномірності в допустимих межах може бути фактором-стимулятором розвитку тих територій, що мають гірші показники. Але в Україні майже відсутня увага з боку уряду до вивчення диспропорційності між регіонами при зосередженості на пошуку шляхів мінімізації негативних наслідків територіальних нерівномірностей розвитку, на розробці ефективної регіональної політики (яка насправді виявилася єдиною). Це спричинило суттєві, а подекуди, критичні відмінності у рівні життя регіонів. І якщо перші (суттєві відмінності) викликають екологічну, соціальну та політичну нестабільність, то інші (критичні) провокують протистояння між територіями. В результаті наявна впродовж останніх двадцяти років різниця у рівні та якості життя між Сходом та Заходом України знайшла своє відображення не тільки у напруженості між ними, а й призвела до втрати політичної стабільності та збройного протистояння. На сьогодні диспропорційність між рівнем та якістю життя регіонів досягла істотних та критичних значень і стала загрозою подальшого розвитку країни в цілому.

Визначальним блоком порушення пропорційності у розвитку між українськими регіонами залишається економічна складова. Але не завжди поліпшення економічної ситуації може позитивно вплинути на збереження чи покращення регіону в загальному рейтингу. Поліпшення економічних показників посилює ризик порушити баланс інших індикаторів, які характеризують соціальний, екологічний, демографічний стан регіону. Отже ті регіони, що можуть бути локомотивами за економічними показниками, опиняться в групі аутсайдерів за іншими показниками. Подолати надмірну диференціацію рівня та якості життя і віднайти баланс їхнього розвитку можливо лише шляхом запровадження механізму

збалансованого функціонування соціального, економічного, ресурсного та екологічного потенціалів регіональних систем. Першим кроком на цьому шляху є виявлення критичних рівнів диспропорційності розвитку та моніторинг цього явища.

2.2. Основні тенденції у регіональній і міжпоселенській диференціації рівня життя населення України

Від здобуття незалежності в тенденціях рівня життя населення України відбувалися різнонаправлені процеси – від етапу глибокої кризи до зростання, і до перетікання в наступну кризово-стагнаційну фазу. Сьогодні за основними показниками рівня життя населення України так і не повернулося до відмітки початку останньої економічної кризи (2008–2009 рр.), оскільки на зміну періоду стагнації 2010–2013 рр. прийшла нова хвиля кризи.

Об'єктивна оцінка міжпоселенської та регіональної диференціації рівня життя населення повинна враховуватись у державній соціальній політиці як орієнтир для визначення її основних інструментів, необхідних для досягнення цілей людського розвитку. Надмірна диференціація створює бар'єри на шляху досягнення необхідного рівня життя та формування його високої якості.

Матеріальне становище населення може бути охарактеризоване за допомогою різних показників, ключовим з яких є доходи, отримувані домогосподарством із різних джерел. Отже, дослідження тенденцій зміни розмірів основних джерел доходів різних типів домогосподарств та їх співвідношення дозволяє оцінити стан та розвиток матеріального добробуту населення країни.

Доходи населення. Економічне зростання, що спостерігалось в Україні починаючи з 2000 р., безпосередньо вплинуло на процес поліпшення матеріального становища переважної більшості населення країни, а саме, на рівень доходів та витрат населення, їхню структуру, сприяло зменшенню рівня заборгованості з виплат заробітної плати, пенсій, стипендій та інших державних соціальних стандартів і гарантій.

За даними Державної служби статистики України [15], середньомісячна заробітна плата, нарахована на одного штатного працівника у 2013 р. порівняно з 2000 р. зросла у 14,2 рази і склала 3265 грн, чим значно перевищила розміри соціальних стандартів і гарантій, які були встановлені на 2013 р., а саме: у 2,8 рази розмір мінімальної заробітної плати (табл. 2.1).

Таблиця 2.1. Середньомісячна заробітна плата і пенсія та їх співвідношення з державними соціальними гарантіями, Україна

Роки	Середньо-місячна заробітна плата, грн	Середній розмір місячної пенсії (на кінець року), грн	Мінімальна заробітна плата*, грн	Мінімальна пенсія*, грн	Співвідношення середньої та мінімальної заробітної плати, разів	Співвідношення середньої та мінімальної пенсії, разів
2000	230	83,7	100,08	46,75	2,30	1,79
2001	311	122,5	118	63,6	2,64	1,93
2002	376	136,6	152,5	84,9	2,47	1,61
2003	462	182,2	186,7	89,35	2,47	2,04
2004	590	316,2	210,3	156,53	2,81	2,02
2005	806	406,8	300,3	332	2,68	1,23
2006	1041	478,4	364,58	358,5	2,86	1,33
2007	1351	751,4	430	403,75	3,14	1,86
2008	1806	898,4	532,5	482,75	3,39	1,86
2009	1906	999,0	629,08	544	3,03	1,84
2010	2239	1151,9	894,0	558,5	2,50	2,06
2011	2633	1253,3	972,5	774,5	2,71	1,62
2012	3025	1470,7	1104,2	848,8	2,74	1,73
2013	3265	1526,1	1182,5	921,5	2,76	1,66

Примітка: * середньорічні значення.

Джерело: складено за даними [15].

Середній розмір місячної пенсії за цей же період часу зріс у 18,2 рази, що пов'язане насамперед зі значним збільшенням розмірів пенсійних виплат, що мало місце в деякі роки. Співвідношення середньої та мінімальної заробітної плати з року в рік дещо коливалось, однак спостерігалася загальна тенденція до більш швидкого зростання середньої заробітної плати порівняно з мінімальною. Що стосується співвідношення середньої та мінімальної пенсії, то такої чіткої тенденції не прослідковується, оскільки річні темпи їх зростання відрізнялись значними коливаннями.

Варто відмітити, що протягом 2000–2013 рр. мінімальна пенсія зростала, як зазначено вище, в 18,2 рази, а розмір мінімальної заробітної плати – лише у 14,2 рази, що свідчить про певне розбалансування залежності між головними показниками рівня життя населення України. Така нерівномірність динаміки пропорцій основних державних соціальних гарантій

для працездатного та непрацездатного населення є ознакою підвищення ролі соціального забезпечення окремої категорії населення України (осіб пенсійного віку). Відповідні тенденції перерозподілу матеріальних ресурсів на користь осіб похилого віку підтверджуються динамікою співвідношення середньої заробітної плати та середнього розміру пенсії, аналіз якої свідчить про зменшення розриву між показниками матеріального добробуту найманих працівників та осіб пенсійного віку.

Номінальна заробітна плата протягом аналізованого періоду зростала різними темпами – від 5,5 % у 2009 р. до 36,6 % у 2005 р. (рис. 2.2). Реальна заробітна плата почала збільшуватись з 2001 р., сягнувши найвищого темпу приросту у 2004 р. (23,8 %), після чого темп приросту невпинно зменшувався. У 2009 р. зафіксовано скорочення розміру реальної заробітної плати, при цьому достатньо значне – на 9,2 % порівняно із попереднім роком. Це було зумовлене не стільки високим рівнем інфляції, скільки майже відсутнім збільшенням номінальної заробітної плати внаслідок впливу на українську економіку світової економічної кризи 2008–2009 рр.

Рис. 2.2. Темпи приросту номінальної та реальної заробітної плати в Україні, % до попереднього року

Джерело: побудовано за даними [15].

Сукупні доходи населення України в цілому та на регіональному рівні в інтегрованому вигляді відображають результати господарської діяльності, а їх динаміка – макро- та мезоекономічні зрушення, обумовлені трансформацією відносин власності, структурною модернізацією економіки, розвитком продуктивних сил регіональних соціально-економічних систем. Підвищення номінальних і реальних доходів населення України є основою переходу до більш розвинутих форм суспільної організації ви-

робництва, прискореного нагромадження і збільшення поточного споживання населення країни, а також зростання інвестиційних можливостей регіонів.

Регіональні умови формування сукупних доходів населення є принципово різними внаслідок нерівномірності розміщення продуктивних сил на території України, відмінностей у виробничому, науковому, соціальному потенціалі територій. Комплексний розвиток будь-якої території, збалансованість структури її економіки, розгалуженість інфраструктури сприяють утворенню регіонального простору з новими можливостями для формування трудових доходів населення. Зміни у динаміці і структурі сукупних доходів населення та особливостях їх формування є реальним відображенням досконалості використовуваних економічних інструментів державної соціальної політики.

Як свідчить висхідна динаміка номінальних доходів населення України за 2000–2013 рр., вони зросли у 12 разів і становили 1548,7 млрд грн. У їх регіональній структурі найвища частка припадала на м. Київ (14,1 % або 218,7 млрд грн), Донецьку та Дніпропетровську області (відповідно 10,7 % або 166,4 млрд грн, 8,0 % або 124,6 млрд грн) (табл. 1 додатка 2.1).

За показником середньодушових доходів населення, найвищі значення досягнуто в регіонах з високим економічним потенціалом – Донецькій, Луганській, Одеській, Полтавській, Дніпропетровській, Харківській областях та м. Київ. Найнижчі доходи має населення Рівненської, Тернопільської, Херсонської, Івано-Франківської та Закарпатської областей (табл. 2 додатка 2.1).

Суттєво змінилось співвідношення розмірів сукупних еквівалентних доходів у населення, яке проживає в різних типах населених пунктів. За результатами обстеження, у 2000 р. у сільських мешканців еквівалентні доходи були більшими, ніж у міських і перевищували середній у країні рівень на 5,3 %, тоді як у малих містах вони були нижчими на 4,4 %, а у великих містах – на 1,3 %. Протягом 2000-х років ситуація докорінно змінилась – доходи міських мешканців зростали більш швидкими темпами, ніж сільських, і станом на 2013 р. вже у великих містах еквівалентні доходи перевищували середній у країні рівень на 12,0 %, а у сільській місцевості стали меншими на 11,3 %. Отже, за аналізований період не тільки змінилось співвідношення розмірів еквівалентних доходів між містом і селом на протилежне, а й збільшилась диференціація в залежності від місця проживання: якщо у 1999 р. різниця між еквівалентними доходами сільських мешканців та мешканців великих міст складала 7 %, то у 2013 р. – вже 26,2 %.

Важливим також є співвідношення еквівалентних доходів та витрат населення. У 2013 р. лише в Черкаській області еквівалентні витрати пе-

ревищували еквівалентні доходи на 2 %; співвідношення цих показників у різних типах населених пунктів майже зрівнялося (табл. 3 додатка 2.1; табл. 1 додатка 2.2).

Аналіз динаміки структури сукупних доходів населення України та її регіонів за 2000–2013 рр. показав, що значно за цей період зростали заробітна плата та соціальні трансферти як їх домінантна складова (табл. 4 додатка 2.1). Структура загальних доходів населення за типом місцевості показана у табл. 2 додатка 2.2.

Залежно від характеру зрушень у структурних компонентах сукупних доходів населення регіонів України, що відбулися протягом 2000–2013 рр., вони можуть бути класифіковані таким чином: складові сукупних доходів населення, питома вага яких має усталену тенденцію до стабільного зростання (висхідна динаміка) – оплата праці, доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості, соціальні трансферти; складові сукупних доходів населення, частка яких має усталену тенденцію до зниження (спадна динаміка) – доходи від продажу сільськогосподарської продукції, доходи від продажу особистого і домашнього майна, нерухомості; відносно стабільні структурні складові сукупних доходів населення – доходи від власності, грошова допомога від родичів.

У 2013 р. частка оплати праці становила 52,3 % у сукупних доходах населення України. Значення оплати праці у формуванні доходів домогосподарств значно посилилось у сільській місцевості – з 22,2 % до 41,5 %, тобто майже удвічі. Якщо у 2000 р. для сільських мешканців головним джерелом доходів було особисте підсобне домогосподарство, натуральні надходження від якого забезпечували майже половину їхніх доходів, то у 2013 р. їх частка скоротилась у 3,5 раза – до 10,6 %. У містах зміни у структурі доходів відбувались з дещо меншою інтенсивністю, але також у напрямку її покращення та посилення значимості грошових доходів.

Значною є територіально-галузева диференціація номінальної заробітної плати, що призводить до істотної нерівномірності приросту трудових доходів працівників і значної поляризації галузей і територій. У 2013 р. співвідношення між максимальною середньомісячною заробітною платою (фінансова та страхова діяльність) і мінімальною (поштова та кур'єрська діяльність) становило 3,3 раза.

Серед регіонів України групу із українською низькою середньомісячною номінальною заробітною платою зайнятих у галузях економіки, яка істотно поступається середньому рівню в цілому у країні, складають Тернопільська, Херсонська, Чернівецька, Закарпатська, Житомирська, Волинська і Кіровоградська області. Разом з тим, у регіонах з високою зайнятістю в базових галузях промисловості (Донецька, Дніпропетровська, Луганська області та м. Київ) спостерігається значне перевищення середніх показників. Надмірна регіональна диференціація абсолютного розміру серед-

ньомісячної заробітної плати (від 72,2 % середньоукраїнського рівня в Тернопільській області до 153,4 % у Києві, тобто майже у 2,1 раза), посилена відмінностями у споживчих цінах, а отже і реальній зарплаті, звужує можливості нормалізації в територіальному аспекті основних параметрів оплати праці (табл. 1 додатка 2.1).

В умовах високого впливу цінових деформацій на фонд оплати праці, використання суб'єктами господарювання численних систем оплати праці і джерел виплати коштів значно послабився зв'язок між основними залежними величинами: грошовими виплатами, з одного боку, й обсягами виробництва, продуктивністю праці та чисельністю зайнятих працівників – з іншого.

Заборгованість із заробітної плати нерідко використовується як елемент стратегії виживання підприємствами, що знаходяться на межі банкрутства. Фактично працівники, які вчасно не отримують винагороду за трудову діяльність на робочому місці, надають своїм роботодавцям безвідсотковий кредит на суму фонду оплати праці. Вдаючись до таких методів, підприємства уникають звільнення надлишкових працівників.

Аналіз регіональних тенденцій заборгованості із заробітної плати показав, що найбільша сума боргу з оплати праці спостерігається в Київській (147,8 млн грн), Донецькій (115,4 млн грн) та Харківській (74,3 млн грн) областях. Найвищими темпами сума боргу зростала в Київській та Миколаївській областях. Найбільші темпи росту заборгованості у 2013 р.: Рівненська область – 111,5 %, Волинська – 111,0, Вінницька область та АР Крим – по 110,0 %.

Надзвичайно важливим є зростання за 2000–2013 рр. у структурі сукупних доходів населення України частки надходжень від підприємницької діяльності та самозайнятості населення – з 2,6 до 4,2 % завдяки створенню належних умов щодо цього, зокрема спрощення процедури відкриття та ведення бізнесу, насамперед малими підприємницькими структурами. У структурі доходів населення поступово підвищувалася питома вага пенсійних виплат та інших соціальних трансфертів – допомог, пільг, субсидій і компенсаційних виплат у системі забезпечення соціального захисту найбільш вразливих верств населення.

У структурі сукупних доходів домогосподарств регіонів України переважають грошові (93,9 %) з тенденцією до зростання. У промислово розвинених регіонах із розгалуженими економічними зв'язками, територіально мобільною робочою силою частка грошових доходів є найвищою. Зокрема, у Запорізькій області грошові доходи досягають 95,8 % сукупних доходів населення, Дніпропетровській – 95,8, Луганській – 96,1, Донецькій області – 97,3, АР Крим – 97,9, м. Київ – 97,7, м. Севастополь – 99,1 % (табл. 3 додатка 2.1).

Регіональні умови формування, абсолютні значення та основні структурні параметри грошових і негрошових доходів населення мають значні відмінності у міських і сільських поселеннях України (табл. 1 додатка 2.2). Їх аналіз дає підстави зробити такі висновки: за грошовими доходами в розрахунку на одне домогосподарство сільські поселення значно відстають від міст, причому це відставання зростає. Спільним є те, що доходи від оплати праці і пенсії домінують у структурі грошових доходів міського і сільського населення – у містах вагомою є частка доходу від підприємницької діяльності, у селах – від продажу сільськогосподарської продукції. Виходячи з оцінки структури негрошових доходів населення, можна зробити висновок, що сільське населення менше, ніж міське, користується пільгами та субсидіями на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії та палива, санаторно-курортних путівок, лікування, пільгами на оплату послуг транспорту і зв'язку. На основі порівняння абсолютних розмірів відповідних складових грошових доходів у міських і сільських поселеннях виявлено перевищення у містах таких показників: оплати праці та доходів від підприємницької діяльності – у 1,7 раза, доходів від продажу особистого і домашнього майна – 1,6 раза. Населення міст має також більше можливостей для заощаджень, використання банківських позик, хоча за останні роки відмінності за цим показником між містом і селом зменшилися.

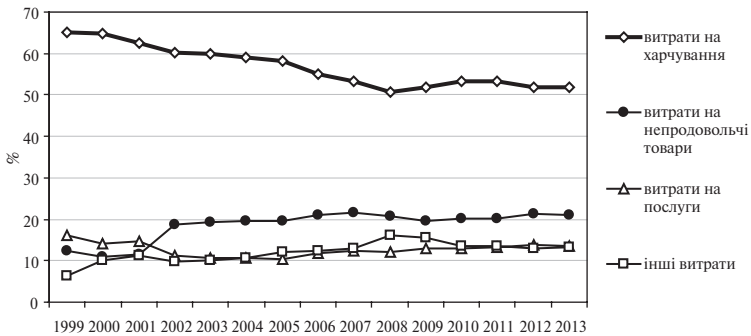
У контексті міжпоселенської диференціації доходів населення на особливу увагу заслуговують категорії населення з мінімальними доходами, насамперед ті, які перебувають на межі бідності. Зменшення цього прошарку населення варто розглядати як реальну можливість упередження соціальної напруги в регіоні, пом'якшення соціально-економічних диспропорцій, забезпечення стабільного відтворення людського потенціалу регіону.

В Україні за офіційними даними частка осіб, які отримують середньодушовий дохід нижче прожиткового мінімуму, у 2013 р. складала 21,9 % (у міських поселеннях – 18,6 %, у сільській місцевості – 28,9 %); частка населення з щомісячними грошовими доходами на одну особу, нижчими за прожитковий мінімум, становить 29,2 % (у міських та сільських поселеннях відповідно 22,9 та 42,7 %) (табл. 3–4 додатка 2.2).

У регіональному розрізі найвищою є питома вага таких домогосподарств у Рівненській області (40,4 % за середньодушовими доходами і 50,1 % – за грошовими), Херсонській (відповідно 37,6 і 41,7 %), Тернопільській (36,6 і 52,9 %) (табл. 2 додатка 2.1). У процесі оцінки за грошовими доходами перелік областей із високою часткою найбідніших домогосподарств значно розширюється за рахунок Івано-Франківської, Закарпатської, Волинської, Чернівецької, Хмельницької, Сумської та Вінницької областей.

Споживчі характеристики. Споживання є невід’ємною складовою життєдіяльності людини, однією з необхідних умов її відтворення. Процеси, які відбуваються в сфері споживання, співвідносяться з процесами в інших сферах суспільного життя – соціальній, економічній, культурній, екологічній.

Протягом 2000–2013 рр. у структурі споживчих витрат домогосподарств України понад половина припадає на витрати на продукти харчування. У 2013 р. на придбання продуктів харчування витрачалось 52,0 % коштів, спрямованих на споживання. Так, якщо упродовж 1980-х років витрати населення на продовольчі товари були у межах 40 %, то вже у 1990-ті та 2000-і роки – в межах 60 % із несуттєвим відхиленням у той чи інший бік на 3–5 % (рис. 2.3).

Рис. 2.3. Динаміка структури сукупних витрат домогосподарств України, %

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД¹ за 2013 р.

Перехід України до ринкової економіки та різке зuboжіння широких верств спонукало населення переглянути свої можливості щодо задоволення потреб на користь забезпечення належного харчування, відмовившись від цілої низки послуг (звісно окрім найнеобхідніших, таких як житлово-комунальні) та економити на непродовольчих товарах.

Найбільші витрати на харчування впродовж 2000–2013 рр. в основному спостерігалися серед регіонів, де основу промисловості складає аграрний сектор, і у складі населення домінує частка жителів сільської місцевості (табл. 5 додатка 2.1; табл. 5 додатка 2.2). Так, до регіонів-аут-

³¹ Тут і далі: ОУЖД – Обстеження умов життя домогосподарств, яке проводиться Державною службою статистики України на постійній основі з 1999 р.

сайдерів за показником споживання продовольчих товарів у 1999 р. належало сім областей: Волинська, Закарпатська, Миколаївська, Рівненська, Сумська, Чернівецька та Чернігівська. Низький рівень життя в регіонах змушує їх населення самостійно забезпечувати себе продуктами харчування. Тому частка продуктів, отриманих з особистого підсобного господарства, у період економічної кризи складала понад третину усіх витрат домогосподарств. Сьогодні незначний відсоток продуктів, отриманих у переважній більшості регіонів з особистого підсобного господарства, скоріше свідчить про бажання в дачний період виростити городину самостійно чи про прагнення іноді вживати в їжу екологічно чисті продукти, ніж через нестачу коштів на забезпечення власних потреб у харчуванні і прагнення скоротити грошові витрати на необхідні продукти.

Покращення економічної ситуації в країні в цілому та в регіонах сприяло підвищенню споживчих можливостей населення. За загально-го скорочення витрат на харчування у всіх регіонах України скоротилася частка самостійно вирощених продуктів, одночасно зросла частка витрат на харчування поза домом та купівлю харчів. Також варто відмітити, що загальне покращення споживчих можливостей населення простежується і у скороченні розривів між регіонами в частині забезпечення продуктами харчування.

Такий розподіл «постачання» продуктів харчування позначається і на щоденному раціоні, кількості та якості спожитих продуктів. Для усіх без винятку регіонів понад два десятиліття залишається характерним формування раціону за рахунок більш дешевих та калорійних груп продуктів, насамперед хліба та хлібопродуктів, картоплі та молока. Натомість корисніші, але й дорожчі групи продуктів харчування — м'ясо та м'ясопродукти, фрукти та овочі, споживають у недостатній кількості.

Звісно, споживання тих чи інших груп продуктів залежить не тільки від рівня добробуту в регіоні. Вагомий вплив мають індивідуальні смаки, традиційна культура харчування, сучасні та модні тенденції (наприклад, дотримання дієти для схуднення, поширення східної кухні, основу якої складають морські продукти тощо). Так, у раціоні жителів Чернівецької, Волинської, Вінницької, Житомирської, Рівненської, Хмельницької, Тернопільської, Київської та Черкаської областей основу складає картопля та молочні продукти, тоді як овочі є звичайним продуктом на столі у центральних та південних регіонах (табл. 6 додатка 2.1).

Споживання основних продуктів харчування населенням України має певну регіональну специфіку, яка залежить від природно-кліматичних умов окремих регіонів. Так, найбільше риби споживають в Черкаській, Одеській, Херсонській і Миколаївській областях (близько 2,3 кг на особу на місяць), де добре розвинуте рибальство, вдвічі менше — у західних регіонах (Львівській, Івано-Франківській, Закарпатській і Тернопільській).

За споживанням м'яса серед регіонів України немає такої суттєвої диференціації. На загальному фоні помітно вирізняються міста Севастополь та Київ, а також Донецька область (відповідно 5,97; 5,78 та 5,89 кг на особу в місяць проти 4,67 кг в середньому по країні). Безумовним лідером за споживанням фруктів, ягід, горіхів та баштанних культур є м. Київ (8,88 кг на особу на місяць проти 5,45 кг в середньому по країні), найменше споживають в Сумській та Рівненській областях (відповідно 3,65 та 3,8 кг на особу на місяць) (табл. 6 додатка 2.1).

У 2013 р. за споживанням по багатьох основних групах продуктів (окрім картоплі та картоплепродуктів, хліба та хлібопродуктів, овочів) місто випереджало село. Навіть за споживанням яєць, які є відносно доступним продуктом, сільські домогосподарства поступались міським. У раціоні сільських домогосподарств переважають хліб та хлібопродукти (10,7 проти 8,3 кг у містах), картопля та картоплепродукти (9,21 проти 6,06), овочів (9,6 порівняно з 9,0 кг). М'яса споживається менше на 24 %, ніж у містах (табл. 6 додатка 2.2).

Відмінності в кількісному задоволенні потреб у харчуванні, обмеженість населення, яке проживає на певних територіях, у доступі до певних груп продуктів харчування, а також якісні характеристики спожитих харчів, формують відмінності в енергетичній цінності та поживних речовинах щоденного раціону, його баланс / дисбаланс та раціональність / ірраціональність.

Одразу зазначимо, що сьогодні питання норм мінімального харчування, недостатньої чи надмірної енергетичної наповнюваності щоденного раціону та дефіциту в ньому конкретних поживних речовин (насамперед білку) були витіснені на другорядні позиції питанням дотримання збалансованості щоденного раціону харчування. Існує ряд методик визначення балансу між складовими щоденного раціону, одна з яких базується на рекомендаціях Європейського органу з безпеки харчових продуктів (European Food Safety Authority, EFSA) [8] щодо норм споживання білку в розрахунку 0,83 г на 1 кг маси тіла дорослої людини (включно з особами похилого віку), його вмісту в щоденному раціоні в межах 10 % добової енергетичної цінності спожитих харчів і, виходячи з цього, загальної калорійності їжі.

Інший підхід, застосований відділом досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, бере за відправну точку саме енергетичну цінність спожитих харчів та на основі цього, застосовувавши пропорційне співвідношення якісних складових (20 білку : 30 жирів : 50 вуглеводів), відповідає на питання: чи є харчування збалансованим і за рахунок яких складових порушено необхідний баланс. Але незалежно від того, яку методику застосовувати з року в рік, українці через те, що надмірно споживають одні

продукти, витіснивши інші, мають високу середню калорійність добового раціону (в середньому 3300 ккал), який не характеризується балансом поживних речовин. Так, зазвичай українцям бракує понад 30 % білків, в той час як жирів та вуглеводів споживають надмірно на 20 %.

У 2013 р. енергетична цінність добового раціону у розрахунку на одну особу дорівнювала 3298,8 ккал. При цьому добовий раціон включає 92,4 г білків, 150,1 г жирів та 401,2 г вуглеводів. Харчовий раціон українців характеризується високою калорійністю, що обумовлено традиційними уподобаннями.

За вмістом поживних речовин та енергетичною цінністю харчового раціону міські домогосподарства поступаються сільським. Так, середньодобова калорійність раціону по місту порівняно із сільською місцевістю є нижчою на 312,5 ккал (табл. 7 додатка 2.2).

У регіональному розрізі найвища енергетична цінність добового раціону домогосподарств спостерігається у Чернігівській області (3832 ккал), за вмістом поживних речовин у спожитих у домогосподарствах продуктах харчування вирізняються Полтавська (102,7 г білків), Вінницька (178,1 г жирів) та Чернігівська (493,8 г вуглеводів) області (табл. 7 додатка 2.1).

Не менш інформативними показниками в частині оцінки добробуту та рівня життя населення є витрати на непродовольчі товари та послуги, в тому числі неспоживчого характеру (заощадження, придбання нерухомості, страхування, інвестування тощо).

У 2013 р. витрати домогосподарств на непродовольчі товари становили 21,0 % споживчих витрат, на послуги – 13,6 %, інші витрати – 13,4 %. У структурі витрат на непродовольчі товари та послуги 8,6 % від коштів, спрямованих на споживання, витрачено на житлово-комунальні послуги; 5,9 % – на придбання одягу та взуття; 4,1 % – на особистий та громадський транспорт; 4,0 % – на утримання житла в належному стані. Найменшими у структурі є витрати на освіту, а також відпочинок і дозвілля (1,2 %) (табл. 8 додатка 2.1).

В українських реаліях через кліматичні умови витрати на житлово-комунальні послуги та товари є невід'ємною складовою бюджету будь-якого домогосподарства.

За регіонами України найбільша частка витрат на житлово-комунальні послуги спостерігається в Одеській та Харківській областях (10,9 та 10,6 % відповідно); на придбання одягу та взуття – у західних регіонах, а саме Івано-Франківській, Закарпатській і Рівненській областях (9,8; 8,4 та 8,3 % відповідно); на особистий та громадський транспорт – у Львівській області (6,2 %); витрати на утримання житла в належному стані – у Волинській та Івано-Франківській областях (5,5 та 5,4 % відповідно) (табл. 8 додатка 2.1).

Така регіональна розбіжність у витратах на житлово-комунальні послуги пояснюється дією низки чинників: донедавна в кожному регіоні країни самостійно встановлювалися тарифи на постачання та відведення води, тепло, утримання будинків та прибудинкових територій, газ. Держава регулювала лише максимальні межі зростання тарифів, покладаючи в основу своїх розрахунків інформацію щодо економічної обґрунтованості відповідних витрат тих підприємств, що надають ці послуги. Тому різниця у вартості опалення, водопостачання та квартплати по різних регіонах могла сягати 5,5 разів (за даними Національної комісії, що здійснює регулювання у сфері комунальних послуг) [82].

Розмір витрат на охорону здоров'я залежить не тільки від рівня доходів населення, а й ряду характеристик, що впливають на захворюваність (розвиток промисловості в регіоні, наявність забруднюючих виробництв, загальний стан довкілля, індивідуальні особливості, ритм і спосіб життя, клімат, тип поселення тощо). Чіткого розподілу регіонів України по витратах на медичні товари та послуги залежно від розміщення промислових об'єктів чи географічного положення не простежується. Проте нині сформувалася значна диференціація між ними по витратах: якщо у Тернопільській області було витрачено у 2013 р. 4,2 % загальних витрат, то в Рівненській – удвічі менше (табл. 8 додатка 2.1).

Доволі низькі значення показника витрат на охорону здоров'я в Україні, на жаль, не є свідченням відмінного стану здоров'я українців. Тут набувають ваги інші чинники: з одного боку, в країні функціонує система соціального забезпечення, яка в межах пом'якшення (усунення) наслідків таких соціальних ризиків, як хвороба, інвалідність, втрата працездатності тощо, передбачає кілька видів обов'язкового загальнодержавного соціального страхування та гарантує особі впродовж періоду її непрацездатності (наприклад, у період вагітності чи внаслідок нещасного випадку на виробництві) отримання доходу в певному розмірі, а з іншого – принцип безкоштовності в наданні населенню медичних послуг державними та муніципальними закладами, принаймні, в частині первинної допомоги. Разом ці фактори забезпечують населенню, незалежно від його статків чи регіону проживання, доступність базових медичних послуг, особливо для соціально вразливих верств населення.

Варто наголосити, що більш глибокі дослідження стану здоров'я населення України по регіонах засвідчують відсутність вагомих відмінностей щодо стану самопочуття. Відмінності спостерігаються хіба що стосовно випадків хронічних захворювань, показник є дещо вищим у Дніпропетровській, Донецькій, Луганській та Запорізькій областях. Але це не можна сприймати однозначно, оскільки низький відсоток по інших регіонах осіб із хронічними захворюваннями свідчить радше про брак інформації у людей щодо хронічного перебігу їх захворювання, нехтування

та недбайливе ставлення до власного самопочуття і здоров'я, або ж про недоступність медичних послуг, які б могли своєчасно виявити хворобу.

Статистична база не дозволяє простежити, як кожен регіон проводить дозвілля. Висновок про більшу доступність для більш економічно розвинених територій туристичних, спортивних послуг і відпочинку можна зробити, виходячи хіба що із законів споживання, доведених Енгелем. Загалом в Україні частка витрат на придбання книг, відвідування театрів, музеїв, інших закладів культури та мистецтва є мізерною – лише 1,2 %, включно з туризмом, спортом і відпочинком на відкритому повітрі. Це зумовлено не тільки фінансовими можливостями населення, а й ставленням до проведення дозвілля в період переходу до «суспільства споживання». Поширення торговельних центрів, де під одним дахом розміщені продовольчі, непродовольчі магазини, кінотеатри, боулінги, кафе, салони краси, спортивні клуби, ігрові майданчики для дітей тощо, заміщують поняття справжнього відпочинку.

Так, у Сумській, Дніпропетровській, Донецькій, Полтавській, Черкаській областях та м. Київ витрати на дозвілля були дещо вищими за 1,5 %, тоді як витрати населення Херсонської та Хмельницької областей ледве перебільшили 0,5 %. Відтак, переважання в чотири рази витрат на забезпечення проведення культурного дозвілля свідчить про значну диференціацію між ними. Але не варто зосереджуватися в даному випадку на матеріальних причинах, оскільки розвиток інфраструктури регіону, наявність на його територіях рекреаційних та туристичних зон і навіть склад населення можуть бути визначальними факторами затребуваності цих товарів та послуг (табл. 8 додатка 2.1). Структура витрат населення на непродовольчі товари та послуги за типом місцевості наведена у табл. 8 додатка 2.2.

Таким чином, споживання населення України, незалежно від регіону проживання, все ще залишається на досить низькому рівні: окрім забезпечення харчування в достатній кількості більшість непродовольчих товарів та послуг є для населення важкодоступними. Про низький рівень споживання свідчить показник частки витрат, які домогосподарство може спрямувати на власні потреби після сплати за так званими «обов'язковими статтями витрат» (харчування та оплату житлово-комунальних послуг). При цьому не менш важливі статті витрат на придбання непродовольчих товарів (зокрема одягу, взуття, товарів особистого догляду, побутової техніки) та інші послуги (охорона здоров'я, освіта, культурне дозвілля тощо) є малодоступними для більшої частини населення по всіх регіонах.

Отже, структура споживання населення в регіонах України є нерациональною – вона характеризується незбалансованістю харчового ра-

ціону, надмірним споживанням окремих груп товарів і браком інших. Регіональна диференціація щодо споживання обумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. Населення України, на відміну від європейських країн, надзвичайно мало коштів витрачає на дозвілля та відпочинок.

Майнове забезпечення домогосподарств. Майнове забезпечення домогосподарств України є важливою характеристикою життєвого рівня населення. Загальний рівень забезпеченості домогосподарств України окремими товарами тривалого користування за період 2002–2014 рр. суттєво збільшився. Значними темпами зросла забезпеченість базовими товарами, що формують мінімальний майновий набір (холодильник, телевізор, пральна машина). За даними ОУЖД у 2014 р., лише 2,3 % сімей не мали холодильника, 4,4 % – телевізора, 12,3 % – пральної машини.

У регіональному розрізі різниця в забезпеченості домогосподарств базовими товарами є незначною. У 2014 р. холодильниками були забезпечені від 89,0 % домогосподарств у м. Київ до 99,9 % у Київській області; пральною машиною – від 77,5 % у Івано-Франківській до 94,6 % у Донецькій області; телевізором кольоровим – від 84,6 % домогосподарств у м. Київ до 99,5 % у Івано-Франківській області (табл. 9 додатка 2.1). Забезпеченість товарами тривалого користування за типом місцевості наведено у табл. 9 додатка 2.2.

Зростання рівня забезпеченості мінімальним майновим набором за 2002–2014 рр. становило 24,7 в. п. (із 60,2 % у 2002 р. до 84,9 % у 2014 р.) (табл. 10 додатка 2.1). У розрізі типів населених пунктів відбулися значні зміни. За останні 10 років майже нівелювалася розбіжність за цим критерієм між домогосподарствами. Розбіжність між містом та селом скоротилася протягом 2002–2014 рр. із 30,0 в. п. до 6,8 в. п. У 2014 р. рівень забезпеченості домогосподарств мінімальним набором становив: місто – 87,2 %, село – 80,4 % (табл. 10 додатка 2.2). На особливу увагу заслуговує зростання забезпеченості базовими товарами сільських населених пунктів (удвічі за цей період).

У регіонах України різниця становила 17,3 в. п. (від 75,7 % у Волинській області до 93,0 % у Донецькій області). Протягом досліджуваного періоду частка домогосподарств, які не мають у користуванні найнеобхідніших товарів, суттєво скоротилася (табл. 10 додатка 2.1).

У сучасних соціально-економічних умовах важливою частиною дослідження майнової бідності є оцінка землезабезпеченості населення. В Україні триває земельна реформа, незавершений характер якої створює невизначеність із багатьох проблем щодо використання земельного фонду країни в інтересах жителів.

За 2000–2013 рр. частка домогосподарств, що проживають у містах і у володінні яких є земельна ділянка до 10 соток, підвищилась на 0,1 в. п. (з 72,7 до 72,8 %), з ділянками 10–100 соток – скоротилась на 5,4 в. п. (з 27,1 до 21,7 %), з ділянками понад 100 соток – зросла на 5,3 в. п. (з 0,2 до 5,5 %). У сільській місцевості частка домогосподарств із ділянкою до 10 соток зменшилася на 3,8 в. п. (з 9,7 до 5,9 %), з ділянками 10–100 соток – на 33,3 в. п. (з 82,8 до 49,5 %), з ділянками понад 100 соток зросла на 37,1 в. п. (з 7,5 до 44,6 %), що обумовлено розпаюванням колгоспних земель (табл. 11 додатка 2.2).

Реформування сільського господарства, посилення дії ринкових важелів на ринку землі поштовхнули структурні зрушення у розподілі домогосподарств за розміром земельних ділянок. Найбільш істотні зрушення відбулися серед домогосподарств, у розпорядженні яких знаходиться понад 100 соток. За період 2000–2013 рр. питома вага зазначених домогосподарств зросла в Одеській області на 41,7 в. п., у Тернопільській – на 41,6, Хмельницькій області – на 40,0 в. п. У 2013 р. до домогосподарств, що займали провідні позиції за розміром земельної ділянки, належали: у групі «більше 100 соток» – Хмельницька (53,9 %) і Тернопільська (46,8) області; «від 10 до 100 соток» – Львівська (64,8) та Рівненська (62,7) області; «до 10 соток» – міста Севастополь (92,6) та Київ (93,5 %) (табл. 11 додатка 2.1).

Розподіл домогосподарств України за типом власності на житло у розрізі місто – село за період 2000–2013 рр. характеризується значними змінами. Суттєво скоротилась питома вага домогосподарств, житло яких перебувало у державній власності (на 16,2 в. п. в Україні та на 21,8 і 4,0 в. п., відповідно, у містах і селах за досліджуваний період). На увагу заслуговує подальше зростання (на 15,7 в. п.) питомої ваги домогосподарств з приватною формою власності на житло: в тому числі у містах – на 20,1 і у селах – на 6,4 в. п. (табл. 12 додатка 2.2).

Регіональна диференціація домогосподарств за типом власності житла є істотною. Найвищий рівень таких домогосподарств із приватною власністю на житло у 2013 р. у Рівненській (99,8 %), Закарпатській (98,6), Черкаській (98,1 %) областях. У Луганській та Донецькій областях спостерігається найвища частка домогосподарств, що володіють житлом державної форми власності. Активно наймають житло домогосподарства у Одеській (7,2 %), Херсонській (6,8) областях та м. Київ (6,2 %) (табл. 12 додатка 2.1).

У ринкових умовах доступність фінансово-економічних ресурсів є важливою характеристикою, яка відображає диференціацію населення за можливістю формувати, зберігати та ефективно використовувати власні й запозичені фінансово-економічні ресурси. Власні фінансово-економічні ресурси – це ті грошові кошти та активи, які перебувають у

власності населення, формуються з власних джерел (доходи від оплати праці, грошові кошти, які громадянин отримує від здійснення підприємницької діяльності, доходи від власності на майно, надходження від інвестиційної діяльності; соціальні виплати, інші доходи) і використовуються на власний розсуд, виходячи з поточних потреб. Запозичені фінансово-економічні ресурси – це ті кошти, які громадяни отримують від фінансово-кредитних установ за умов повернення та які нерідко мають чітко визначене цільове призначення (кредити, одержані у фінансових установах, товарно-матеріальні цінності, одержані на умовах кредиту або відстрочення платежу, інші кошти, які одержані на умовах позики).

Диференціація за доступністю фінансово-економічних ресурсів залежить від багатьох чинників: здійснюваної політики доходів та оплати праці, рівня економічної активності населення та суб'єктів фінансового ринку, розвитку фінансової інфраструктури та довіри до неї з боку населення. Значення фінансово-економічних ресурсів для зменшення проявів нерівності у суспільстві неможливо переоцінити, оскільки їх відсутність або нестача є основною перешкодою для людського розвитку. Для населення України доступність залучених фінансово-економічних ресурсів визначається насамперед привабливістю інвестиційного клімату в країні, довірою населення до банківських структур, конкурентністю страхового ринку, а головне – рівнем трудових доходів населення та ситуацією на споживчому ринку. Доступність чи недоступність фінансово-економічних ресурсів для населення залежить від здійснюваної в державі грошово-кредитної та податкової політики, політики доходів – її пріоритетів, засобів реалізації та очікуваних наслідків. У структурі фінансово-економічних ресурсів населення відносно стабільним елементом є та частка заощаджень, що формується на основі трудових доходів. Майновий статус домогосподарств країни значною мірою залежить від обсягів заощаджень, які слугують важливим джерелом забезпечення їх стабільного розвитку.

Житлові умови. Незважаючи на те, що стандарти житла стрімко поліпшувалися практично у всіх країнах світу, в Україні вони залишаються на досить низькому рівні. Така ситуація пов'язана насамперед з тим, що має місце значна диференціація житлових умов за типом місцевості та регіонами.

Відсутність кардинальних змін у стандартах житла можна підтвердити, оцінивши динамічні зміни такої важливої характеристики житлових умов населення, як розмір загальної площі житла на одну особу (табл. 13 додатка 2.1).

Середній розмір загальної площі житла дає базову характеристику кількісного забезпечення населення України житлом без врахування

складу домогосподарства. Для зручності аналізу загальна площа житла розраховувалася окремо по квартирах та будинках, оскільки площа будинків перевищує площу квартир.

Середній розмір квартир у міських поселеннях у 2000 р. становив 59,0 м², у сільській місцевості квартири мали практично таку саму площу, в той час як площа будинків у сільській місцевості була суттєво більше (71,4 проти 66,5 м² у містах). Співвідношення площ квартир та будинків становило відповідно 1,13 та 1,24 на користь будинків. У 2013 р. найбільш суттєві зміни відбулися у середньому розмірі квартир та співвідношенні площ квартир та будинків (табл. 2.2).

Таблиця 2.2. Середній розмір загальної площі житла у розрахунку на одне домогосподарство України, м²

Тип житла	2000		2013	
	місто	село	місто	село
Квартира	59,0	57,6	51,2	52,3
Будинок	66,5	71,4	71,6	70,3
Співвідношення площ квартири / будинок	1 : 1,13	1 : 1,24	1 : 1,40	1 : 1,34

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 р. та 2013 р.

Забезпеченість домогосподарств країни загальною площею житла необхідно доповнювати показником забезпечення населення України корисною площею, що дасть змогу комплексно оцінити житлові умови населення.

У 2013 р. середній розмір житлової площі квартир у міській поселеннях становив 33,4 м², будинків 49,0 м², що є дуже низьким показником. У сільській місцевості розмір житлової площі квартир і будинків був трохи менше, ніж у містах. Житлова площа будинків була майже у півтора рази більше житлової площі квартир міських домогосподарств, відповідний показник для сільської місцевості становив 1,4 (табл. 2.3).

За даними 2013 р., найкраще були забезпечені окремим житлом домогосподарства Чернівецької (лише 1,4 % не мали окремого житла), Рівненської, Донецької (по 2,5 %) та Львівської (2,9 %) областей. Загалом 14 з 27 регіонів мали рівень забезпечення окремим житлом краще, ніж в Україні в цілому. На протилежному боці шкали знаходяться Харківська (10,4 %), Київська (10,0) області та м. Севастополь (10,3 %) (табл. 14 додатка 2.1).

Таблиця 2.3. Середній розмір житлової площі помешкань у розрахунку на одне домогосподарство України, м²

Тип житла	2000		2013	
	місто	село	місто	село
Квартира	35,1	40,7	33,4	33,9
Будинок	45,9	49,8	49,0	47,2
Співвідношення площі квартири / будинку	1 : 1,31	1 : 1,22	1 : 1,47	1 : 1,39

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 р. та 2013 р.

Важливою характеристикою житлових умов населення є розподіл наявного житлового фонду за часом побудови, оскільки це є побічною характеристикою рівня комфортності житла. До того ж час побудови дає змогу оцінити частку населення, яке мешкає у житлі, що потребує модернізації для зменшення витрат на їх утримання. Наряду з проблемою забезпеченості населення країни житлом, існує проблема з якості наявного на сьогодні житла. Більшість наявного житлового фонду домогосподарств України було побудовано до 1980-х років, а саме: за даними 2013 р. 58,9 % міських квартир та 80,2 % міських будинків. У сільській місцевості ці показники відповідно 55,5 та 73,2 %. Упродовж останніх двадцяти років було побудовано менше 10 % житлового фонду країни (табл. 2.4).

Майже чверть житла сільських домогосподарств та п'ята частина міського житла були побудовані у період до 1960 р. Тобто значна частина житлового фонду країни може потребувати капітального ремонту.

Незважаючи на те, що значна частка житлового фонду збудована досить давно, охоплення житлового фонду капітальним ремонтом залишається на досить низькому рівні. Так, у 2013 р. у житлі 50,1 % домогосподарств країни взагалі не проводився капітальний ремонт. Якщо проаналізувати час проведення капітального ремонту за типом місцевості, то ми отримуємо таку картину. В міських поселеннях, за даними 2013 р., капітальний ремонт не проводився у 58,6 % домогосподарств, у сільській місцевості – лише у 30,8 % домогосподарств (табл. 13 додатка 2.2).

Переважна більшість житлового фонду країни, в якому проводився капітальний ремонт, було відремонтовано після 1991 р. Але необхідно зауважити, що у великій кількості помешкань капітальний ремонт не проводився взагалі. Так, у 2013 р. у міській місцевості капітальний ремонт не проводився у 69,8 % квартир та 31,7 % будинків. Відповідні показники по сільській місцевості: 54,0 та 62,5 %. Зрозуміло, що не всі вони потребу-

вали капітального ремонту, але попередній аналіз періоду забудови житлового фонду країни дозволяє стверджувати, що значна частка серед них його вимагали (табл. 2.5).

Таблиця 2.4. Розподіл домогосподарств України за періодом побудови житла, %

Період	2000		2013	
	квартира	будинок	квартира	будинок
Міські поселення				
1940-ві роки і раніше	7,2	20,9	5,1	11,2
1950–1959	6,4	26,6	6,1	22,5
1960–1969	17,0	25,1	19,4	26,7
1970–1980	28,5	14,1	28,3	19,8
1981–1990	28,0	8,8	29,8	11,7
1991 р. і пізніше	9,1	2,8	11,2	8,1
Невідомо	3,8	1,7	...	...
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0
Сільська місцевість				
1940-ві роки і раніше	7,0	16,7	4,2	10,1
1950–1959	8,0	18,9	7,1	15,6
1960–1969	15,3	25,1	16,7	26,0
1970–1980	27,7	20,2	27,5	21,5
1981–1990	36,0	12,1	35,5	17,8
1991 р. і пізніше	4,4	5,1	8,9	9,1
Невідомо	1,7	1,9	...	...
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 р. та 2013 р.

Таблиця 2.5. Розподіл домогосподарств України за періодом останнього капітального ремонту житла, %

Період	2000		2013	
	квартира	будинок	квартира	будинок
Міські поселення				
До 1970 р.	2,3	6,6	0,8	0,6
1971–1980	3,6	14,2	0,7	2,3
1981–1990	4,2	17,6	2,7	7,2
1991 р. і пізніше	85,3	59,4	26,0	58,1
Капітальний ремонт не проводився	...	...	69,8	31,7
Невідомо	4,6	2,1	...	...
Сільська місцевість				
До 1970 р.	0,4	4,7	0,0	1,0
1971–1980	2,3	12,4	0,0	1,4
1981–1990	4,2	18,4	4,4	4,8
1991 р. і пізніше	91,0	62,9	54,0	62,5
Капітальний ремонт не проводився	...	...	41,6	30,2
Невідомо	2,0	1,5	...	...

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 р. та 2013 р.

Для того, щоб оцінити частку житлового фонду, що потребує капітального ремонту, необхідно дослідити його розподіл за роком введення в експлуатацію та роком останнього капітального ремонту.

У 2000 р. серед міських домогосподарств країни, що мешкали у житлі, збудованому у 1940-х роках, у 23,6 % квартир капітальний ремонт проводився ще до 1970 р., у 14,9 % таких домогосподарств – у період 1971–1980 рр., у 9,9 % – 1981–1990 рр. Серед домогосподарств, які мешкали у будинках, побудованих у 1940-х роках і раніше, капітальний ремонт проводився до 1970 р. у 17,2 % домогосподарств, у 22,8 % – у період 1971–1980 рр., у 15,5 % – 1981–1990 рр. (табл. 2.6).

Таблиця 2.6. Розподіл міських домогосподарств України за часом побудови та часом останнього капітального ремонту житла, 2000 р., %

Період	Період, коли проводився останній капітальний ремонт						
	До 1970 р.	1971–1980	1981–1990	1991–1995	1996 р. і пізніше	Невідомо	Усього
Квартира							
1940-ві роки і раніше	23,6	14,9	9,9	1,0	43,9	6,7	100,0
1950–1959	6,1	10,2	8,8	2,2	67,0	5,7	100,0
1960–1969	0,9	5,0	5,2	1,6	83,7	3,6	100,0
1970–1980	0,0	2,9	4,0	2,0	87,2	3,9	100,0
1981–1990	0,0	0,4	2,3	2,0	93,3	2,0	100,0
1991 р. і пізніше	0,0	0,0	0,0	0,6	98,1	1,3	100,0
Невідомо	1,9	1,7	4,5	0,0	55,3	36,6	100,0
Будинок							
1940-ві роки і раніше	17,2	22,8	15,5	3,8	37,6	3,1	100,0
1950–1959	8,5	17,8	16,7	5,4	49,0	2,6	100,0
1960–1969	2,5	15,1	21,4	8,1	51,5	1,5	100,0
1970–1980	0,0	4,6	24,3	8,6	61,5	1,0	100,0
1981–1990	0,0	0,6	8,4	6,5	84,5	0,0	100,0
1991 р. і пізніше	0,0	0,0	2,4	2,5	95,1	0,0	100,0
Невідомо	6,9	7,1	12,2	13,1	45,8	14,8	100,0

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 р.

У 2013 р. серед міських домогосподарств країни, що мешкають у квартирах, які було збудовано у 1940-х роках та раніше, у 9,3 % квартир капітальний ремонт проводився ще до 1970 р., у 9,0 % таких домогосподарств у період 1971–1980 рр., у 15,0 % – 1981–1990 рр. Майже у чверті капітальний ремонт не проводився. У половини міських домогосподарств, що мешкають у квартирах, побудованих у 1950–1959 рр., капітальний ремонт взагалі не проводився; серед тих, що мешкають у квартирах, побудованих у 1960-ті роки, таких 65,9 %.

Серед міських домогосподарств, які мешкали у будинках, побудованих у 1940-х роках і раніше, капітальний ремонт проводився до 1970 р. у 3,3 % домогосподарств, у 7,4 % – у період 1971–1980 рр., у 16,1 % – 1981–1990 рр., у п'ятій частині таких будинків капітальний ремонт взагалі не проводився. У міських домогосподарствах, чії будинки збудовані у 1950-х роках, капітальний ремонт не проводився у 22,5 %, серед тих, що було збудовано у 1960-ті роки, таких 25,8 % (табл. 2.7).

Таблиця 2.7. Розподіл міських домогосподарств України за часом побудови та часом останнього капітального ремонту житла, 2013 р., %

Період	Період, коли проводився останній капітальний ремонт						Усього
	До 1970 р.	1971–1980	1981–1990	1991–2000	2001 р. і пізніше	Капітальний ремонт не проводився	
Квартира							
1940-ві роки і раніше	9,3	9,0	15,0	17,6	24,4	24,7	100,0
1950–1959	3,3	2,6	9,7	9,5	23,9	51,1	100,0
1960–1969	0,5	0,6	5,3	9,6	18,1	65,9	100,0
1970–1980	0,0	0,0	0,5	8,0	20,4	71,1	100,0
1981–1990	0,0	0,0	0,3	3,3	18,9	77,5	100,0
1991 р. і пізніше	0,0	0,0	0,0	0,7	13,6	85,6	100,0
Будинок							
1940-ві роки і раніше	3,3	7,4	16,1	21,3	31,4	20,5	100,0
1950–1959	1,0	4,9	8,5	20,2	43,2	22,2	100,0
1960–1969	0,1	1,4	9,7	22,1	40,9	25,8	100,0
1970–1980	0,0	0,0	3,6	13,7	43,0	39,7	100,0
1981–1990	0,0	0,0	0,4	11,8	44,7	43,1	100,0
1991 р. і пізніше	0,0	0,0	0,0	2,9	32,6	64,5	100,0

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2013 р.

У 2000 р. серед сільських домогосподарств країни, що мешкають у житлі, збудованому у 1940-х роках, у 5,6 % квартир капітальний ремонт проводився ще до 1970 р., у 19,4 % таких домогосподарств у період 1971–

1980 рр., у 5,2 % – 1981–1990 рр. Більшість квартирного житлового фонду була відремонтована після 1996 р. – 56,4 %. Така ж ситуація спостерігається і з квартирами, які були побудовані пізніше. Серед сільських домогосподарств, які мешкали у житлі, побудованому у 1940-х роках, капітальний ремонт проводився до 1970 р. у 15,3 % домогосподарств, у 25,9 % – у період 1971–1980 рр., у 16,6 % – 1981–1990 рр. Тут спостерігається досить дивна картина: чим пізніше житло збудовано, тим більша кількість будинків отримала капітальний ремонт у 1996 р. та пізніше (табл. 2.8).

Таблиця 2.8. Розподіл сільських домогосподарств України за часом побудови та часом останнього капітального ремонту житла, 2000 р., %

Період	Період, коли проводився останній капітальний ремонт						
	До 1970 р.	1971–1980	1981–1990	1991–1995	1996 р. і пізніше	Невідомо	Усього
Квартира							
1940-ві роки і раніше	5,6	19,4	5,2	6,2	56,4	7,1	100,0
1950–1959	0,0	11,7	7,6	4,2	62,8	13,7	100,0
1960–1969	0,0	0,0	4,2	4,9	90,8	0,0	100,0
1970–1980	0,0	0,0	6,5	8,2	85,3	0,0	100,0
1981–1990	0,0	0,0	1,1	2,4	96,5	0,0	100,0
1991 р. і пізніше	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	0,0	100,0
Невідомо	0,0	0,0	23,6	0,0	51,3	25,1	100,0
Будинок							
1940-ві роки і раніше	15,3	25,9	16,6	6,2	33,1	2,8	100,0
1950–1959	7,2	19,1	21,7	6,7	44,7	0,6	100,0
1960–1969	2,6	12,6	24,7	8,6	50,8	0,7	100,0
1970–1980	0,0	4,7	18,1	9,6	66,8	0,8	100,0
1981–1990	0,0	1,0	9,1	7,0	81,4	1,5	100,0
1991 р. і пізніше	0,0	0,0	1,2	4,4	94,4	0,0	100,0
Невідомо	4,9	4,3	15,2	15,2	38,0	22,4	100,0

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 р.

У 2013 р. серед сільських домогосподарств країни, які мешкають у квартирах, збудованих у 1940-х роках, капітальний ремонт взагалі не проводився (тобто більше 11 тис. сільських домогосподарств мешкають у аварійному житлі). У сільських домогосподарствах, чії квартири було побудовано у 1950-ті роки, у 70,4 % капітальний ремонт відбувся менше ніж 10 років тому. У домогосподарствах, які мешкали у квартирах, збудованих у 1960-ті роки, таких було 52,4 %.

Серед сільських домогосподарств, які мешкали у приватних будинках, побудованих у 1940-х роках і раніше, капітальний ремонт проводився до 1970 р. у 8,0 % домогосподарств, у 8,6 % – у період 1971–1980 рр. у 16,0 % – 1981–1990 рр., а у 15,2 % капітальний ремонт не проводився. З будинків, збудованих у 1950-х роках, понад п'ята частина не мала капітального ремонту; серед будинків, збудованих у 1960-х роках, таких було 27,5 %. У 2013 р. частка сільських домогосподарств, чії будинки були капітально відремонтовані у 2001 р. та пізніше, перевищила 40 % (табл. 2.9).

Таблиця 2.9. Розподіл сільських домогосподарств України за часом побудови та часом останнього капітального ремонту житла, 2013 р., %

Період	Період, коли проводився останній капітальний ремонт						Усього
	До 1970 р.	1971–1980	1981–1990	1991–2000	2001 р. і пізніше	Капітальний ремонт не проводився	
Квартира							
1940-ві роки і раніше	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	100,0
1950–1959	0,0	0,0	0,0	3,1	70,4	26,5	100,0
1960–1969	0,0	0,0	16,4	12,3	52,4	18,9	100,0
1970–1980	0,0	0,0	5,3	9,3	43,5	42,0	100,0
1981–1990	0,0	0,0	0,0	7,0	44,8	48,2	100,0
1991 р. і пізніше	0,0	0,0	0,0	0,0	59,4	40,6	100,0
Будинок							
1940-ві роки і раніше	8,0	8,6	16,0	25,7	26,6	15,2	100,0
1950–1959	0,6	2,2	8,1	25,0	41,8	22,3	100,0
1960–1969	0,4	0,5	4,7	21,2	45,7	27,5	100,0
1970–1980	0,0	0,2	2,4	20,1	47,8	29,5	100,0
1981–1990	0,0	0,0	0,4	10,3	48,8	40,5	100,0
1991 р. і пізніше	0,0	0,0	0,0	4,7	40,1	55,3	100,0

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2013 р.

Ще більша диференціація спостерігається у регіональному розрізі. Так, у містах Київ та Севастополь частка житла, в якому капітальний ремонт не проводився взагалі, перевищує 90 % загального житлового фонду, тоді як у Івано-Франківській та Чернівецькій областях ця частка не перевищує 15 %. Проте таке порівняння не зовсім коректно, оскільки є значна диференціація між регіонами у часі зведення основного масиву житлового фонду. У зазначених вище областях частка житла, збудованого до 1980 р., перевищує 70 %. В той же час є регіони, де велика частка застарілого житла та велика частка житла, в якому капітальний ремонт не проводився. Це, зокрема, Херсонська область, де 73,7 % житлового фонду побудовано до 1980 р., а капітальний ремонт не проводився у 49,4 % житлових приміщень, Донецька (77,9 та 60,1 відповідно) і Луганська (75,4 та 61,2) області, м. Севастополь (71,5 та 90,6 %). Тут можна впевнено стверджувати, що стан житлового фонду вкрай поганий (табл. 14 додатка 2.1).

Для комфортного проживання важливо, щоб кожен із членів сім'ї мав окрему кімнату, тобто важливим є рівень навантаження особами на кімнату. Так, у 36,2 % домогосподарств на одну кімнату припадає менше однієї особи, а у 19,5 % домогосподарств — одна—дві особи (табл. 15 додатка 2.1).

В Україні спостерігається значна регіональна варіація рівня комфортності житла, особливо відчутною вона є для сільської місцевості. За даними 2013 р., найвищі рівні комфортності житла у сільській місцевості спостерігалися у Закарпатській (50,3 %), Київській (48,1), Луганській (46,8) та Харківській (45,9 %) областях. При цьому рівень комфортності житла сільських домогосподарств у Хмельницькій області становив 7,7 %, тобто у 6,5 разів був гіршим за регіон-лідер рейтингу. Ще у двох регіонах цей показник не перевищував 10 %: Кіровоградська (9,8) та Вінницька (9,7) області (табл. 16 додатка 2.1).

На відміну від більшості інших показників житлових умов, рівень комфортності житла не має чіткої географічної прив'язки — і в групі лідерів, і в групі аутсайдерів є області з різних географічних частин України.

Характеризуючи житлові умови населення, окремо треба зупинитися на обладнанні сучасного житлового фонду (дані показника за регіонами наведені в табл. 17 додатка 2.1). Отже, у 2000 р. 91,1 % міських квартир був обладнаний центральним опаленням, ще 7,2 % — індивідуальною системою опалення. Централізованим газопостачанням обладнані 86,7 % міських квартир, а дві третини цих домогосподарств мають у своєму житлі гаряче водопостачання (табл. 2.10).

Таблиця 2.10. Опалення житла та його газифікація, Україна, %

Тип житла	Наявність у житлі					
	центрального опалення	індивідуальної системи опалення	гарячого водопостачання	газової колонки	централізованого газопостачання	балонного газу
Міські поселення, 2000 р.						
Квартира	91,1	7,2	66,7	18,3	86,7	3,2
Будинок	2,5	78,6	1,2	19,1	52,5	30,2
Сільська місцевість, 2000 р.						
Квартира	39,4	39,2	15,5	12,7	45,4	38,7
Будинок	0,5	51,7	0,6	3,8	30,4	56,2
Міські поселення, 2013 р.						
Квартира	75,5	20,3	54,4	18,2	88,2	1,4
Будинок	0,5	77,6	9,1	25,9	78,4	12,8
Сільська місцевість, 2013 р.						
Квартира	9,6	69,1	17,9	19,1	74,6	17,0
Будинок	0,0	53,0	7,3	9,3	55,5	36,0

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 р. та 2013 р.

У 2013 р. частка квартир міських домогосподарств, обладнаних центральним опаленням, становила 75,5 %, що на 15,6 в. п. менше ніж у 2000 р. Таке скорочення відбулося за рахунок переходу на індивідуальну систему опалення. Міські домогосподарства, що мали у своїх будинках централізовану систему опалення, становили лише 0,5 %.

У 2013 р. частка квартир сільських домогосподарств, що були обладнані центральним опаленням, становила 9,6 %, що на 29,8 в. п. менше ніж у 2000 р. Крім вищезгаданого, необхідно відмітити, що протягом 2000–2013 рр. рівень облаштування житла домогосподарств країни зручностями зазнав як позитивних, так і негативних змін. До позитивних можна віднести зростання питомої ваги домогосподарств, які мають у своєму помешканні централізоване газопостачання, до негативних змін – зниження питомої ваги домогосподарств, що мають гаряче водопостачання.

Загалом у міських поселеннях України за даними 2013 р. рівень забезпечення житла водою становив 92,0 %, у сільській місцевості – лише у 40,6; каналізацією – 91,3 та 38,2 відповідно; центральним опа-

ленням – 55,1 та 0,6; централізованим газопостачанням – 84,5 та 56,5 %. Незважаючи на значний рівень та темпи зростання якісного обладнання житла у сільській місцевості, рівень забезпеченості житла зручностями тут залишається на дуже низькому рівні.

Очевидним є те, що мешканцю сільської місцевості або невеликих міст необхідно витратити на поліпшення житлових умов набагато більше ресурсів, ніж мешканцям великих міст, до того ж у них часто немає такої можливості. Досі є велика кількість територій, що позбавлені вільного доступу до води, і навіть наявність значних фінансових ресурсів не дає змоги вирішити цю проблему. Мешканці багатоквартирних будинків у обласних центрах країни нерідко отримують воду не на постійній основі, а лише кілька годин на добу, а вирішити цю проблему – поза межами можливостей мешканців житлових приміщень. Відповідно, ще більш проблемним є питання забезпечення гарячою водою. Маючи значну диференціацію у житлових умовах та значні території, де стандарти житла знаходяться на рівні минулого століття, неможливо сформувати нові стандарти та зробити так, щоб вони запрацювали. Навіть будинки, які нещодавно введено в експлуатацію, не мають усіх важливих зручностей.

2.3. Оцінка територіальної диспропорційності за індексом рівня та якості життя населення

Для оцінки територіальної диспропорційності рівня та якості життя населення доцільно побудувати таку теоретичну схему, яка б охоплювала визначальні складові досліджуваного об'єкта і базувалася на об'єктивних даних. Дефініція «рівень та якість життя населення» є складною економічною категорією, яка може бути оцінена за допомогою системи первинних показників. Традиційно застосовують просту або ієрархічну систему показників, яка охоплює від трьох до 12 аспектів, що формують рівень життя населення, які, в свою чергу, описуються двадцятьма і більше показниками.

Порівняння значної кількості територіальних одиниць, наприклад, 440 адміністративних районів України, за таким численним переліком показників перетворюється на складне завдання, яке, до того ж, має мало сенсу, оскільки варіація показників за різними районами не дозволить точно визначити, в якому із них рівень та якість життя вище. Іншою специфікою оцінки рівня та якості життя є необхідність отримати рейтинг – від району з найвищим рівнем життя до району, де рівень та якість життя населення найгірший. Побудова такого рейтингу можлива лише за допомогою інтегральної оцінки.

Інтегральна оцінка вирішує також й інші проблеми, що виникають у процесі дослідження відмінностей рівня та якості життя населення. По-перше, можна застосувати майже будь-яку, у межах практичної необхідності, кількість первинних показників, щоб оцінити всі основні аспекти рівня та якості життя населення адміністративних районів України. По-друге, побудувати ієрархічну систему показників, яка чітко дасть відповідь, за рахунок яких аспектів той чи інший район має високий чи низький рівень життя населення. По-третє, використання інтегрального показника може забезпечити динамічну порівнянність, тобто дозволити визначити динаміку змін показника, що характеризує рівень життя населення.

Комплексна характеристика рівня та якості життя передбачає використання системи показників, якій притаманні дві особливості:

- всебічність комплексного відображення явища;
- органічний взаємозв'язок окремих показників, причому саме вони перетворюють групу на єдиний комплекс характеристик складного явища чи процесу.

Коло властивостей, що вивчаються, а отже, і показників системи залежить від мети дослідження. У кожній системі можна виділити певні множини показників, які більш детально описують той чи інший бік явища. Систему показників визначають як ієрархічну структуру, на нижньому щаблі якої – узагальнювальний інтегральний показник, який є конче необхідним для дослідження багатьох явищ в цілому, на верхньому – рівноважні ознаки, які безпосередньо вимірюють. Кожний показник системи має самостійне значення і водночас є складовою сукупної властивості. Тобто інтегральну оцінку отримують шляхом агрегування множини різнобічних показників в один.

Надмірна складність окремих суспільних явищ (наприклад, життєвий рівень населення) зумовлює необхідність застосування інтегральних комплексних оцінок, які обчислюються шляхом комбінування показників верхніх щаблів. Інтегральна оцінка інтерпретується як точка в багатовимірному просторі, координати якої вказують на масштаб або позицію j -го об'єкта. Основне призначення такої оцінки – ранжування, типологія об'єктів. Проте, як і будь-який статистичний показник, узагальнювальна оцінка має певний соціально-економічний зміст, варіацію, тенденцію.

Конструювання узагальнювальної оцінки передбачає чотири етапи:

- формування множини показників;
- вибір способу стандартизації показників, тобто зведення їх до одного виду;
- обґрунтування функцій вагових коефіцієнтів;
- визначення процедури агрегування показників.

Аналіз явища за допомогою інтегрального показника дає змогу поглибити уявлення про об'єкт дослідження і властиві йому закономірності. Замість ізольованих характеристик окремих сторін об'єкта ми можемо отримати картину в цілому за допомогою лише одного інтегрального показника, в чому і полягає його беззаперечна перевага.

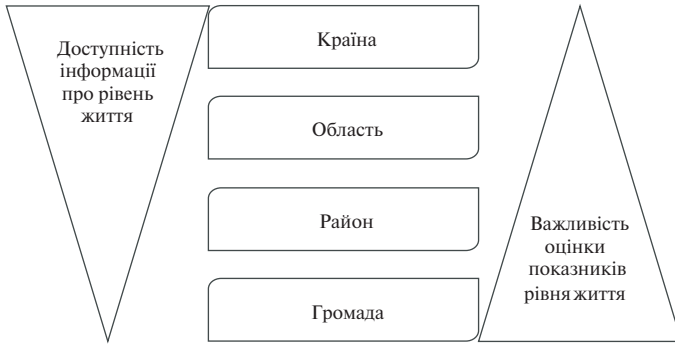
Формування ознакового простору оцінки рівня та якості життя на рівні адміністративних районів. Відповідно до концепції рівня життя, викладеній у монографії «Рівень життя населення України» (2006) Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, «багатоаспектність поняття та результати попередніх досліджень призводять до необхідності застосування ієрархічної системи показників, об'єднаних у три блоки, що визначають матеріальне становище населення, умови проживання та стан соціального середовища» [60]. Для того, щоб отримати цілісне та достовірне розуміння становища із рівнем життя населення та виявити регіональні особливості, необхідно використовувати системний підхід до проблеми.

Традиційно в Україні досліджують територіальні відмінності між макрорегіонами (Західна, Центральна Україна тощо) та між адміністративними регіонами (області та АР Крим). Варто, однак, зазначити, що розбіжності у рівні життя, і подекуди достатньо істотні, можуть існувати також у межах області й навіть адміністративного району, та між окремими громадами. Наприклад, мешканці населених пунктів, що знаходяться поблизу обласного центра, можуть там працювати і отримувати більшу заробітну плату, в той час як мешканці віддалених населених пунктів такої можливості позбавлені. В середині району мешканці районного центру мають більший доступ до об'єктів соціальної інфраструктури порівняно з сільськими жителями, особливо з віддалених сіл, тощо.

Тому комплексна оцінка ступеня територіальної диспропорційності у рівні та якості життя мала би базуватися на дослідженні відмінностей між окремими громадами. Однак сучасна адміністративна статистика України не збирає інформацію на такому низькому рівні. Найменша територія, щодо якої в принципі існує загальнодоступна інформація – це адміністративний район. На жаль, і на цьому рівні існують істотні обмеження щодо можливості отримання статистичних даних (рис. 2.4). Дані вибіркового обстежень³² взагалі можуть бути репрезентативні тільки на регіональному рівні, але ніяк не нижче. Відповідно, відсутня можливість оцінити такі важливі індикатори рівня життя, як рівень та структура проживання населення, рівень та джерела доходів, майнові характеристики, традиційні показники рівня бідності та розшарування населення, а також показники економічної активності в адміністративних районах.

³² Маємо на увазі Обстеження умов життя домогосподарств та Обстеження населення з питань економічної активності, що здійснюються Державною службою статистики України.

Рис. 2.4. Інформаційні обмеження оцінки рівня життя на місцевому рівні, Україна

Джерело: авторська розробка відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

Враховуючи важливість комплексного вивчення рівня та якості життя на найнижчому адміністративному рівні, а також з огляду на можливі перспективи покращення й поглиблення системи збору статистичної інформації про усі аспекти життя, було розроблено «ідеальну» систему відповідних показників. Ця система базується на блочному принципі, що передбачає виокремлення різноманітних сторін досліджуваного явища. Кожен блок включає низку показників, не всі з них на сьогодні є доступними на рівні адміністративних районів, однак насправді вони можуть збиратися. Важливим, однак, обмеженням при цьому є необхідність їх репрезентативності та стабільності, тобто не варто оперувати показниками, що можуть піддаватися істотним коливанням з року в рік через ті чи інші обставини. Саме тому, наприклад, некоректно на рівні районів розглядати такий важливий показник охорони здоров'я, як кількість померлих дітей у віці до 1 року – це явище достатньо рідкісне, однак у межах району з року в рік може коливатися досить істотно через випадкові причини, що не піддаються регулюванню; відповідно, цей показник є показовим лише на рівні територій із великою чисельністю населення. Також низьку репрезентативність та надійність на рівні районів мають такі індикатори, як кількість хворих на ВІЛ / СНІД та кількість взятих на облік хворих внаслідок вживання наркотичних речовин, тому вони не можуть використовуватися для оцінки рівня соціального відторгнення на цьому адміністративному рівні. В результаті було сформовано принципову систему з семи блоків, що містить 71 показник (додаток 2.3).

Наведена система показників спрямована у майбутнє, коли адміністративна реформа цілком завершиться і буде налагоджена система збирання та акумуляції статистичної інформації. На поточний же момент

значна більшість наведених показників відсутня у відкритому доступі на рівні адміністративних районів. Тому під час побудови системи показників на основі наявної інформації довелося відмовитись від блочної системи через невелику кількість показників та, відповідно, низьку наповненість блоків. У результаті було відібрано 11 показників (додаток 2.4).

Інформаційними джерелами для формування бази даних обраних показників на рівні адміністративних районів слугували такі статистичні довідники та звітність:

- Статистичний бюлетень Державної служби статистики України «Економічне і соціальне становище області»;
- Статистичний бюлетень Державної служби статистики України «Соціально-економічне становище сільських населених пунктів області»;
- Звітність Міністерства соціальної політики України «Звіт про організацію соціального обслуговування (надання соціальних послуг) територіальними центрами соціального обслуговування (надання соціальних послуг) по областях»;
- Звітність Міністерства соціальної політики України «Звіт про надання допомог згідно з Законом України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» по областях (Форма 2СД);
- Інтернет-джерело «Статистика населення України» [73].

Єдиний доступний на районному рівні показник доходів населення – середньомісячна заробітна плата працівників. Тим не менше, цей індикатор достатньо адекватно характеризує рівень доходів, оскільки в цілому в Україні він є основним джерелом доходів і формує більше половини їх загальної величини.

Малозабезпечені сім'ї належать до найменш забезпечених верств населення, що об'єктивно потребують державної підтримки. Хоча їх кількість порівняно невелика, однак саме за допомогою цього показника можна оцінити рівень крайньої бідності на низовому рівні, в умовах, коли більш традиційні індикатори використати не представляється можливим.

Для повнішої оцінки рівня зайнятості населення кількість штатних працівників була доповнена кількістю платників єдиного соціального внеску, тобто фізичних осіб-підприємців та самозайнятих. Такий підхід тим більш обґрунтований, оскільки статистичні служби в ході обрахунку середньооблікової кількості працівників враховують лише підприємства, установи, організації та їхні відокремлені підрозділи із кількістю найманих працівників 10 і більше осіб.

Оскільки дані вибіркового обстеження економічної активності нерепрезентативні на районному рівні, то доводиться використовувати дані щодо офіційно зареєстрованих безробітних. З огляду на те, що далеко не всі фактично безробітні звертаються до служби зайнятості, для оцінки становища на місцевих ринках праці нами запропоновано використовувати показник середньої тривалості безробіття, який дає змогу порівняти можливість швидкого знаходження нової роботи для тих, хто втратив попередню.

Прийняття в експлуатацію житла характеризує можливості для мешканців району покращити власні житлові умови, які є важливою характеристикою рівня життя.

Рівень оплати населенням житлово-комунальних послуг дає змогу непрямой оцінки матеріального становища населення, оскільки головною причиною несплати або несвоєчасної сплати є низькі доходи домогосподарств, через що вони змушені забезпечувати найнагальніші потреби, відтерміновуючи інші платежі з надією на покращення становища у майбутньому.

Показник діяльності територіальних центрів обслуговування населення включений у систему показників із метою врахування стану забезпечення особливих потреб пенсіонерів, інвалідів, одиноких непрацездатних громадян та інших соціально незахищених громадян.

Однією з найбільш важливих освітніх проблем на місцевому рівні є охоплення дітей дошкільною освітою. Показник забезпечення дітей місцями у дошкільних закладах дає змогу оцінити, скільки дітей відповідного віку потенційно можуть бути охоплені дошкільною освітою та виявити наявність та ступінь проблеми. Чим вищий цей показник, тим, відповідно, буде вищим рівень соціалізації дітей у ранньому віці.

До системи показників було включено такі, що враховують специфічні потреби та проблеми, притаманні сільській місцевості в сучасній Україні. Враховуючи, що в сільських населених пунктах досить висока частка осіб старших вікових груп, які є основними споживачами медичних послуг, важливим є визначення ступеня їх доступності. Необхідно оцінити частку сільських мешканців, які позбавлені лікувальних закладів будь-якого типу у власному населеному пункті, а також можливість дістатися до іншого населеного пункту громадським транспортом, яка тим менша, чим далі знаходиться зупинка. Останній показник взагалі важливий для усіх сільських мешканців, оскільки характеризує рівень територіальної доступності послуг та можливостей, відсутніх у селі (освітні заклади, медичні установи та аптеки, служба соціального захисту тощо). Нарешті, наявність у населеному пункті торговельних закладів дає змогу задовольняти принаймні мінімальні потреби у продуктах харчування та

деяких інших товарах першої необхідності, а їх відсутність сприяє істотному соціальному виключенню мешканців.

У процесі підготовки системи показників рівня та якості життя було виявлено, що Головне управління статистики у Львівській області, на відміну від інших регіональних управлінь, не лише збирає широкий спектр економічної, соціальної, демографічної інформації у розрізі районів області, а й надає вільний доступ до них усім користувачам. Це дало змогу здійснити пілотну апробацію блочної системи показників, наведеної вище, та порівняти наповненість «ідеальної» системи із принциповими можливостями сучасної поточної статистики. У додатку 2.5 показано, як реальна статистична база зіставлена з «ідеальною» (номери показників відповідають наведеному у додатку 2.4. переліку показників для оцінки рівня та якості життя населення на рівні територіальних громад). Як бачимо, у кожному з блоків існує принаймні три показники, що дає змогу комплексно оцінити усі запропоновані складові рівня та якості життя у адміністративних районах, хоча й менш повноцінно, ніж передбачає «ідеальна» система. Отже, існує можливість дотриматись блочного характеру цієї системи та, відповідно, оцінити не лише загальний рівень життя населення у розрізі районів області, а й за окремими блоками показників, тобто виявити за рахунок яких саме складових рівень життя у тому чи іншому районі відрізняється від інших. У додатку 2.6 наведено перелік показників, за якими буде здійснено оцінку.

Із початкового переліку показників, за якими пропонується здійснювати оцінку рівня та якості життя на рівні адміністративних районів (71 показник) на сьогодні на районному рівні принципово доступним є 31, що охоплюють усі сім блоків. Це дає змогу здійснити комплексну оцінку рівня та якості життя в межах пілотної області, а, головне, слугує ознакою того, що чинна система регіональної статистики в Україні може надавати відомості про ці показники по усіх регіонах. Наступним кроком побудови інтегрального показника після формування ознакового простору є стандартизація обраних характеристик.

Способи стандартизації. Стандартизація передбачає перехід від іменованої величини до неіменованої, для співставності показників, а вибір способу стандартизації залежить від мети, яку ставлять перед собою дослідники. На практиці застосовують три основні способи стандартизації:

1. Якщо існують стандарти окремих властивостей, то базою порівняння є вектор еталонних значень, а узагальнювальна оцінка характеризує ступінь відхилення фактичних значень від еталонних:

Для показників-стимуляторів:

$$Z_s = \frac{X_i}{X_e}, \quad (2.1)$$

де: X_i – значення i -го показника; X_e – значення еталону показника, що стандартизується.

Для показників-дестимуляторів:

$$Z_s = \frac{X_e}{X_i}. \quad (2.2)$$

Залежно від конкретної мети дослідження можна агрегувати лише додатні чи від’ємні відхилення. У випадку, коли стандарти властивостей відсутні, базою порівняння можуть стати мінімальні або максимальні значення показників.

Недоліком цього способу стандартизації є те, що максимальне значення може бути нетиповим для даної сукупності, і отримані під час стандартизації результати будуть дещо спотворені.

Порівняльний аналіз у межах сукупності, в якій кожний показник має типовий середній рівень, здійснюється на основі агрегування відносних величин до середнього рівня:

$$Z_s = \frac{\sum \left| \frac{x_i}{\bar{x}} - 1 \right|}{m}. \quad (2.3)$$

Якщо є ваги, то:

$$Z_s = \frac{\sum \left| \frac{x_i}{\bar{x}} - 1 \right| \times w_j}{m}, \quad (2.4)$$

де: x_i – фактичне значення показник; $\bar{x}$ – середнє значення показника по всій сукупності; m – кількість показників; w_j – вага показника.

2. У нечисленних за обсягом сукупностях і сукупностях із симетричним розподілом показників, стандартизація відбувається за допомогою варіаційного розмаху.

Для стимуляторів:

$$Z_s = \frac{X_i - X_{\min}}{X_{\max} - X_{\min}}, \quad (2.5)$$

де: Z_s – нормоване значення i -го показника; X_i – значення показника i ; X_{max} , X_{min} – відповідно мінімальне/максимальне значення i -го показника по всіх районах.

Для дестимуляторів:

$$Z_s = \frac{X_{max} - X_i}{X_{max} - X_{min}}. \quad (2.6)$$

Тобто це стандартизація відхилень показника того чи іншого об'єкта спостереження від мінімального, відбувається шляхом ділення на розмах варіації значень x_i . Перевагою способу є використання не однієї крайньої точки, а двох.

3. Стандартизація за допомогою середнього квадратичного відхилення, здійснюється за формулою:

Для стимуляторів:

$$Z_s = \frac{(x_i - \bar{x})}{\sigma}, \quad (2.7)$$

де: x_i – значення i -го показника; $\bar{x}$ – середня арифметична ознака k ; σ – середнє квадратичне відхилення.

Для дестимуляторів:

$$Z_s = \frac{(\bar{x} - x_i)}{\sigma}. \quad (2.8)$$

З точки зору математики, це найкращий спосіб стандартизації, тому що математичне сподівання (E_z) = 0, а дисперсія (σ_z^2) = 1. Перевага цього способу полягає у використанні показників, які є характерними для всієї сукупності [12].

Застосування будь-якого з вищезгаданих способів стандартизації показників залежить від наявної інформаційної бази та мети дослідження, але необхідно дотримуватися основного правила – стандартизувати показники тільки за допомогою однієї з формул. Використання різних варіантів стандартизації для розрахунку одного інтегрального показника призведе до зміщення оцінок, тобто до системної помилки.

Оцінка рівня та якості життя населення адміністративних районів України проводиться за аспектами, що визначені як основні для цієї категорії. Тобто запропонована методика передбачає проміжний етап – побудову узагальнюючих індикаторів, які характеризують кожний з основних аспектів рівня та якості життя населення. Це дає змогу уникнути

надмірного інформативного обтяження основного показника під час забезпечення достатньо комплексного підходу до характеристики районних особливостей та мінімізації впливу випадкових обставин.

Другим етапом методики є нормування відібраних для обчислення індекса рівня та якості життя населення показників, тобто перехід до показників, що не мають одиниці виміру. З наведених формул нормування, після порівняльного аналізу, найбільш придатною за статистичною коректністю та можливістю інтерпретації нормованого показника, було визначено формулу (2.7), вона використовувалася для нормування показників стимуляторів, тобто тих показників, зростання яких сприяє збільшенню індекса рівня та якості життя населення. Для показників дестимуляторів використано формулу (2.8). Диференціація зумовлена необхідністю уніфікації складових, за якими ранжування здійснюється від максимального до мінімального значення, з тими, за якими воно виконується в протилежному напрямі.

Після отримання нормованих показників розраховується узагальнювальний показник за кожним аспектом рівня та якості життя населення за формулою:

$$I_{kj} = \frac{\sum_{i=1}^n y_{ij}}{n}, \quad (2.9)$$

де: y_{ij} – нормований i -й показник k -го аспекту рівня життя населення в j -му регіоні; n – кількість показників, що використовуються для оцінювання k -го аспекту рівня життя та якості життя населення адміністративних районів України.

Останній етап – знаходження індекса рівня та якості життя населення за такою формулою:

$$I = \frac{\sum_{i=1}^7 I_{kj}}{7}, \quad (2.10)$$

де: I_{kj} – узагальнюючий показник k -го аспекту рівня та якості життя населення в j -й територіальній громаді.

У запропонованій методиці кожний аспект рівня та якості життя населення має однакову вагу. Пояснюється це тим, що концепція, яку використовують автори цієї роботи, чітко визначає, що для рівня та якості життя населення адміністративних районів України важливі всі компоненти, погані житлові умови не можуть компенсуватися гарним доступом до освітніх послуг або послуг системи охорони здоров'я. Нестача по кожному з базових аспектів є рівноцінним для впливу на інтегральний показник рівня та якості життя населення територіальних громад.

Як зазначено вище, запропонована методика розрахунку інтегрального індикатора на основі ієрархічної системи показників на сучасному етапі не може бути використана для характеристики рівня та якості життя адміністративних районів України. Тому апробація буде проведена на прикладі Львівської області а загальний рейтинг буде розраховано лише за 11 показниками.

Використання запропонованої ієрархічної системи побудови інтегрального показника рівня та якості життя для всіх адміністративних районів, за таких обставин, неможливе. Тому замість розробленої методики ми застосуємо *таксономічний показник розвитку*. Таксономічні процедури частіше всього використовують для порівняння великої кількості об'єктів, які характеризуються незначним числом ознак. Один із перших таксономічних методів дослідження багатовимірних об'єктів був запропонований З. Хельвігом [52]. Цей показник представляє собою синтетичну величину «рівнодіючу» усіх ознак, які характеризують одиниці досліджуваної сукупності, що дозволяє за його допомогою лінійно впорядкувати елементи сукупності.

Таксономічний показник характеризує відносну позицію j -ої одиниці сукупності у багатовимірному просторі. Його розрахунок спирається на спосіб стандартизації за формулами (2.7) та (2.8). Для розрахунку інтегральної оцінки використовують стандартний діапазон варіації для всіх ознак на одному і тому самому рівні (від -3 до $+3$). Відстань між верхньою і нижньою точками діапазону у багатовимірному просторі визначається за формулою:

$$C = 2 \times z_0 \times \sqrt{m}, \quad (2.11)$$

де: z_0 – точка, взята за базу порівняння; m – кількість показників.

Позиція j -ої одиниці відносно бази порівняння z_0 визначається як Евклідова відстань:

$$G_{j0} = \left[\sum_1^m (z_{j0} - z_0)^2 \right]^{1/2}. \quad (2.12)$$

Відношення відстані G_{j0} до стандартного діапазону варіації C є таксономічним показником:

$$G_j = \frac{G_{j0}}{C}. \quad (2.13)$$

Значення його коливаються від 0 до 1. Чим вищий рівень розвитку явища, тим більше значення G_j . Детальний алгоритм побудови таксономічного показника викладено у [19, С. 31–32].

Інтегральний індекс рівня та якості життя можна використовувати не тільки для характеристики вищезгаданих явищ, а і для характеристики територіальної диспропорційності. Для цього необхідно провести оцінку варіації інтегрального індекса, використовуючи такі показники:

- коефіцієнт осциляції;
- коефіцієнт асиметрії;
- ексцес.

Використання коефіцієнта осциляції замість звичного коефіцієнта варіації пов'язано зі специфікою інтегрального показника, яка полягає у невеликій (інколи значній) різниці між мінімальним і максимальним значеннями, тобто у суттєвій скупченості інтегральних оцінок у центрі розподілу. Тому коефіцієнт варіації не віддзеркалюватиме наявну диференціацію між адміністративними районами у рівні та якості життя.

Коефіцієнт асиметрії дозволить оцінити існування скошеності у розподілі громад за показником рівня та якості життя. Це дасть можливість оцінити напрям диференціації та охарактеризувати відповідність розподілу інтегрального індекса нормальному. З цією ж метою розраховується ексцес, що характеризує скупченість індекса адміністративних районів довкола середнього значення.

Вказані показники дають можливість оцінити лише рівень диференціації, а про диспропорційність можна говорити лише у випадку надмірної диференціації. Для цього необхідно встановити конкретні значення меж для обраних показників варіації. Так, у теорії статистики вважається, що значення коефіцієнтів варіації до 33–35 % свідчить про однорідність сукупності. Отже, перевищення цього рівня удвічі та більше є ознакою існування надмірної диференціації [74, С. 67]. Таким чином, якщо коефіцієнт осциляції перевищує 70 %, він вказує на існування диспропорційності. Коефіцієнт асиметрії та ексцес є, у даному випадку, додатковими критеріями, які визначають форму цієї диспропорційності. Якщо оцінка коефіцієнтів варіації доведе існування диспропорційності у рівні та якості життя адміністративних районів, то постає чергове завдання: проведення межі для виділення адміністративних районів з критичним значенням територіальної диспропорційності. Для цього пропонуємо використовувати кластерний аналіз. У статистиці кластером називають групу однорідних одиниць сукупності, а основним завданням кластерного аналізу вважають формування таких груп у багатовимірному просторі [81]. Найбільш поширеними є ієрархічні та ітераційні процедури кластеризації. Ітераційна кластеризація методом *k-середніх* застосована нами

для визначення груп адміністративних районів за інтегральним індексом рівня та якості життя. Вибір саме цієї процедури обґрунтований її здатністю мінімізувати внутрішньогрупові дисперсії. Цей метод дуже ретельно описано у роботі [19, С. 48].

У нашій методиці адміністративні райони ми поступово розбили на кластери починаючи з трьох. Алгоритм зупиняється тоді, коли кількість кластерів зростає за рахунок найкращих районів за рівнем та якістю життя, а чисельність найгірших залишається стабільною. Це означає, що сформовані у нижній частині розподілу групи є однорідними та стабільними.

Обмеженість статистичної інформації на рівні адміністративних районів унеможливорює повномасштабну апробацію запропонованих підходів до оцінки територіальної диспропорційності рівня та якості життя населення України. У зв'язку з цим пропонуємо реалізувати паралельно два підходи.

У межах першого ми можемо застосувати ієрархічну систему показників для розрахунку індекса рівня та якості життя у розрізі адміністративних районів, але лише на прикладі однієї області. Обмеженість даного підходу полягає у неможливості ранжування та кластеризації всієї сукупності адміністративних районів, що знижує якість оцінок територіальної диспропорційності та виявлення осередків найвищої вразливості. Однак ієрархічна система показників сьогодні є досить звуженою і не може надавати вичерпні оцінки в межах окремих напрямів та блоків. Проте ми можемо говорити про апробацію методики та розробку пропозицій щодо її використання в процесі формування політики.

Другий підхід передбачає використання спрощеної (неієрархічної) системи показників, але дозволяє здійснити оцінки у розрізі всіх 440 адміністративних районів. Цей підхід дає змогу повноцінно апробувати методичні підходи щодо виявлення та встановлення ступеня територіальних диспропорцій, а також щодо виявлення осередків найвищої вразливості, на які мають бути спрямовані відповідні заходи політики.

Апробація методики побудови інтегрального індекса рівня та якості життя населення на прикладі Львівської області. Відповідно до вищевикладеної методики, для районів цієї області розраховано узагальнювальні показники за обраними блоками та інтегральний показник рівня та якості життя населення (табл. 1 додатка 2.7). Для візуалізації отриманих результатів побудовано карту, де всі райони Львівщини за допомогою кластерного аналізу розбито на відповідні групи за рівнем та якістю життя населення (рис. 2.5).

Рис. 2.5. Інтегральний індекс рівня та якості життя населення, Львівська область, 2013 р.

Джерело: авторська розробка відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

Аналіз цієї карти дає підстави для висновку, що існують значні територіальні диспропорції в рівні та якості життя між районами Львівської області: найкраща ситуація в Пустомитівському районі, що безпосередньо межує зі Львовом, а також у крайніх північних та південних районах (Сокальський, Радехівський та Сколівський, Стрийський відповідно). Ці райони увійшли до групи з інтегральним показником рівня та якості життя нижче середнього рівня (районів із високим, вище середнього та середнім рівнем у Львівській області немає, див. табл. 2.13). Потрібно зазначити, що сім районів потрапило до групи з наднизьким значенням індекса рівня та якості життя населення (Яворівський, Жовківський, Бродівський, Старосамбірський, Самбірський, Дрогобицький і Турківський). Решта районів потрапили до групи з низьким значенням цієї характеристики. В цілому спостерігається погіршення рівня та якості життя

населення на сході і заході області. До того райони, розміщені безпосередньо на кордоні України, належать до групи з низьким або наднизьким значенням інтегрального індекса рівня та якості життя населення, виняток становить тільки Сокальський район. У східній частині області до районів з наднизьким значенням цього показника належить тільки Бродівський район (рис. 2.5).

Як зазначено раніше, найвищим є значення інтегрального показника умов населення Львівської області в Пустомитівському районі – 0,542, що на 1 пункт вище, ніж найнижче значення по регіону – Самбірського (–0,421). Окрім цього, позитивні значення показника характерні тільки для Радеківського, Стрийського, Сколівського, Сокальського, Городоцького та Буського районів, хоча два останні й потрапляють до групи осередків із високою вразливістю. Індекс районів, що належать до осередків надвисокої вразливості, становить від (–0,106) до (–0,421), при цьому тільки Самбірський і Турківський райони мають показники нижче (–0,200). Загалом тринадцять районів мають від’ємні значення.

Пустомитівський район, що є найкращим на Львівщині за рівнем та якістю життя, негативні значення має тільки по блоках «Охорона здоров’я» (майже найгірша ситуація в області – 19 місце), а також «Соціальний захист» (11 місце). На противагу цьому, за блоками «Доходи та витрати населення та доступ до зайнятості», «Житло» район займає 1 місце, а за блоком «Бідність та соціальне відторгнення» – 2 місце (табл. 2, 3 додатка 2.7).

Найгірша ситуація за рівнем та якістю життя населення на Львівщині у Самбірському районі. Загалом низьке значення інтегрального показника району визначають низькі значення індексів блоків «Доходи та витрати населення та доступ до зайнятості», «Освіта», «Охорона здоров’я», «Бідність та соціальне відторгнення», причому за першими трьома індексами район перебуває на 20 місці, а за останнім – на 19. За блоками «Житло», «Соціальний захист» та «Інфраструктура сільських населених пунктів» Самбірський район посідає 6 місце з позитивними значеннями індексів (табл. 2, 3 додатка 2.7).

Апробація спрощеної методики побудови інтегрального індекса рівня та якості життя населення на рівні всіх адміністративних районів України. Як було зазначено вище, застосування методики побудови інтегрального показника рівня та якості життя населення для всіх адміністративних районів України сьогодні можливо лише за 11 показниками, враховуючи низьку доступність статистичної інформації на низовому рівні.

За даними 2013 р. було побудовано таксономічний показник рівня та якості життя населення. Для того, щоб оцінити, чи існує територіальна диспропорційність, були розраховані показники варіації (табл. 2.11).

Таблиця 2.11. Показники варіації інтегрального індекса рівня та якості життя (таксономічний показник на базі 11 індикаторів)

Показник	Значення
Розмах варіації	0,604
Коефіцієнт осциляції	115,3
Коефіцієнт асиметрії	0,054
Ексцес	11,5
Кількість регіонів, що виходять за -2σ	11
Кількість регіонів, що виходять за $+2\sigma$	6
Кількість регіонів, що виходять за -3σ	6
Кількість регіонів, що виходять за $+3\sigma$	0

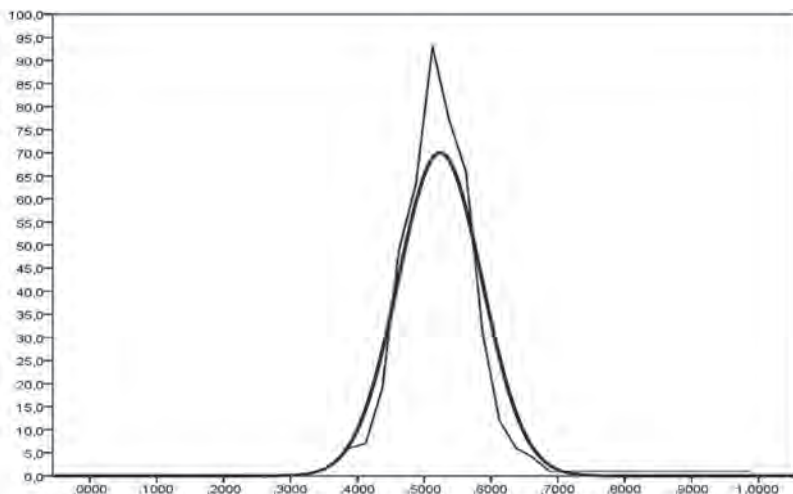
Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

Незважаючи на те, що таксономічний показник знаходиться у межах 0–1, розмах варіації свідчить про існування значної диференціації адміністративних районів України за рівнем та якістю життя населення. Ключовий індикатор (коефіцієнт осциляції) значно перевищує межу у 70 %, яку було визначена межею диспропорційності.

Додаткові показники диспропорційності (коефіцієнт асиметрії та ексцес) цілком це підтверджують. Значення коефіцієнта асиметрії свідчить про існування незначної правосторонньої скошеності розподілу індекса рівня та якості життя населення. Значення ексцесу доводить, що значна кількість адміністративних районів групується біля середнього значення, але в той же час багато регіонів мають значення інтегрального індекса значно менше або більше відповідного значення модальної групи.

Це дуже легко оцінити за показником «Кількість регіонів, що виходять за 3σ » (табл. 2.11). У розподілах, де рівень диференціації не надмірний (тобто не переріс у диспропорційність), такі взагалі відсутні, в той час як за індексом рівня та якості життя населення таких регіонів шість.

Аналіз розподілу адміністративних районів України за інтегральним індексом рівня та якості життя населення більш наочно демонструє існування значної диференціації за цим показником. Для порівняння було побудовано нормальний розподіл адміністративних районів за цією характеристикою (рис. 2.6).

Рис. 2.6. Розподіл інтегрального індексу рівня та якості життя населення за частотою окремих значень

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

Так, кількість районів, які повинні мати індекс рівня та якості життя населення у межах 0,600–0,700, суттєво поступається тому, який повинен бути, якщо б ця характеристика була розподілена за нормальним законом. Така ж сама картина спостерігається у лівій частині розподілу – у межах 0,400–0,500. При цьому частка адміністративних районів із високим значенням інтегрального показника суттєво перевищує теоретичні значення. І довершує все це надлишкова гостроверхність розподілу (рис. 2.6).

Все це свідчить, що формування територіальної диспропорційності рівня та якості життя населення відбувається за рахунок двох чинників: існування районів-лідерів з надвисокими значеннями інтегрального індексу та великої групи районів, які за інтегральним індексом суттєво поступаються відповідному показнику модальної групи.

Оскільки існування територіальної диспропорційності статистично доведено, переходимо до наступного кроку, а саме за допомогою кластерного аналізу визначаємо адміністративні райони з критичним значенням територіальної диспропорційності рівня та якості життя. Для цього адміністративні райони було розбито на 3–8 груп за допомогою методу кластеризації *k-середніми* (табл. 2.12).

Таблиця 2.12. Групування районів України за інтегральним показником рівня та якості життя населення (таксономічний показник на базі 11 індикаторів)

Наповнюваність кластерів	Кількість кластерів					
	3	4	5	6	7	8
1	6	6	2	2	1	1
2	215	136	4	4	1	1
3	219	192	136	24	4	2
4		106	192	131	24	2
5			106	180	131	24
6				99	180	131
7					99	180
8						99
Загальна кількість адміністративних районів	440	440	440	440	440	440

Джерело: авторська розробка відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

Райони з найвищим рівнем інтегрального індекса рівня та якості життя населення потрапляли у перший кластер, з найнижчим – у останній. Після формування шести кластерів за індексом рівня та якості життя населення адміністративних районів останні три групи стабілізувалися. Тобто в результаті кластеризації на 7 та 8 груп їх чисельність залишалася незмінною. Це свідчить, що ці групи є однорідними за рівнем та якістю життя населення, їх внутрішньогрупова дисперсія набагато менша, ніж міжгрупові за цієї характеристикою.

Отже, для подальшого аналізу необхідно зупинитися на шести кластерах, оскільки саме тут вперше було визначено групи адміністративних районів із однорідними характеристиками рівня та якості життя населення. Це дозволить виокремити адміністративні райони з критичним рівнем територіальної диспропорційності у рівні та якості життя, проаналізувати їх розташування та щільність за окремими областями України.

Для апробації розробленої методики побудови інтегрального індекса рівня та якості життя населення на рівні адміністративних районів її необхідно розглянути в масштабі країни. Для цього найкращим методом є створення порайонної карти інтегрального індекса рівня та якості життя населення (рис. 2.7).

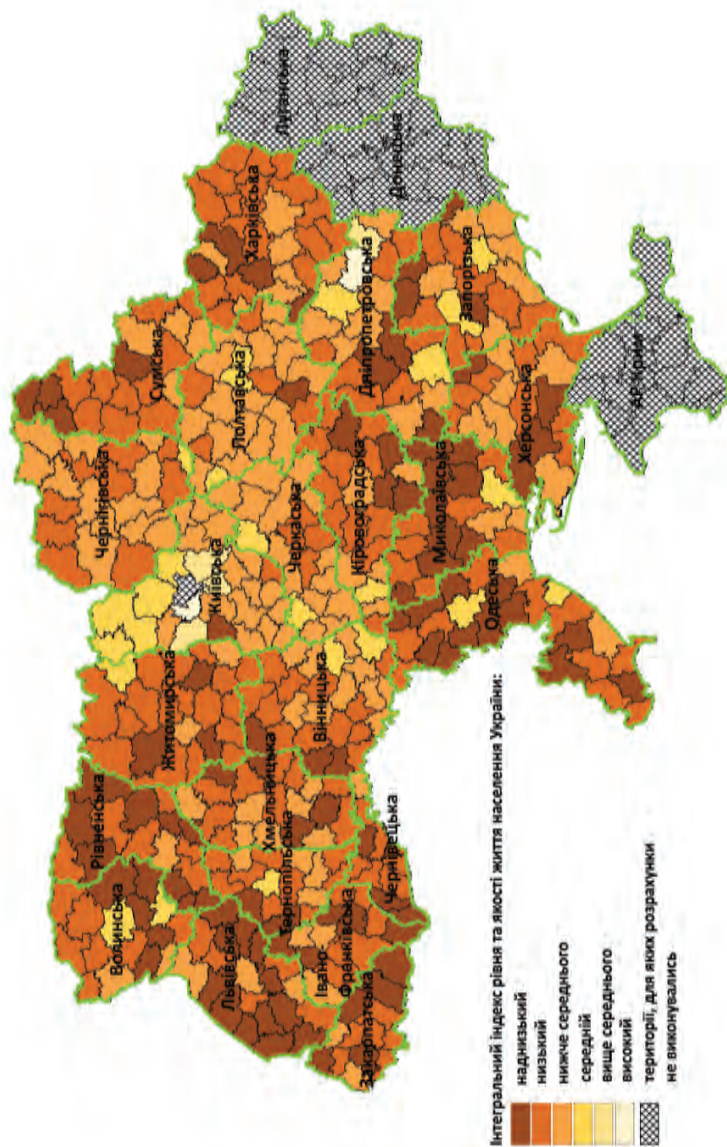

Рис. 2.7. Групування адміністративних районів України за інтегральним індексом рівня та якості життя населення, 2013 р.

Джерело: авторська розробка відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Плухи НАН України.

За даним індексом тільки дві області (Дніпропетровська та Київська) мають у своєму складі райони, які входять до всіх кластерів. І тільки ці області представлені районами з першого і другого кластерів. При цьому Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Сумська, Харківська, Херсонська та Чернівецька області не мають у перших трьох кластерах жодного району (табл. 2.13).

Таблиця 2.13. Розподіл адміністративних районів України за належністю до певного кластеру за інтегральним індексом рівня та якості життя населення, 2013 р.

Область	Кластер					
	1	2	3	4	5	6
Вінницька	0	0	2	10	12	3
Волинська	0	0	2	2	7	5
Дніпропетровська	1	1	2	8	7	3
Житомирська	0	0	1	2	17	3
Закарпатська	0	0	0	2	6	5
Запорізька	0	0	2	6	8	4
Івано-Франківська	0	0	0	3	6	5
Київська	1	3	4	15	1	1
Кіровоградська	0	0	1	5	11	4
Львівська	0	0	0	3	5	12
Миколаївська	0	0	1	2	7	9
Одеська	0	0	2	2	10	12
Полтавська	0	0	3	16	5	1
Рівненська	0	0	0	1	6	9
Сумська	0	0	0	4	10	4
Тернопільська	0	0	1	4	9	3
Харківська	0	0	0	6	17	4
Херсонська	0	0	0	6	8	4
Хмельницька	0	0	0	7	9	4
Черкаська	0	0	2	14	4	0
Чернівецька	0	0	0	1	6	4
Чернігівська	0	0	1	12	9	0

Джерело: авторська розробка відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

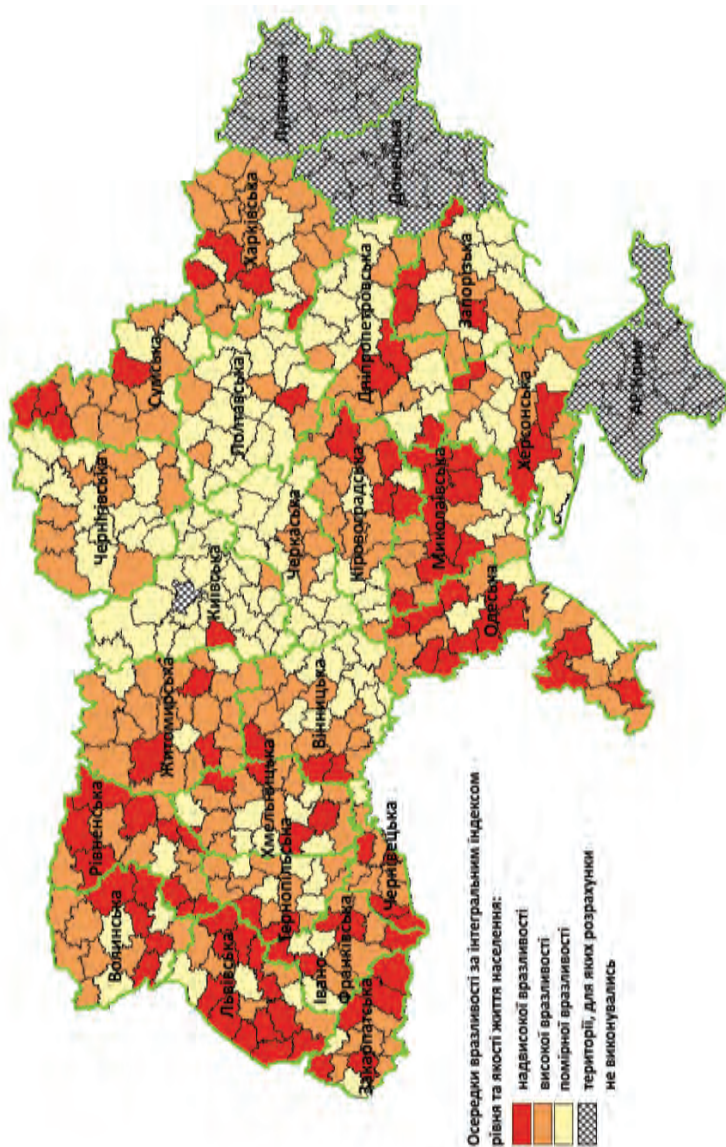

Рис. 2.8. Осередки вразливості за інтегральним індексом рівня та якості життя населення, Україна, 2013 р.

Джерело: авторська розробка відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Плухи НАН України.

Четвертий, п'ятий і шостий кластери представлені найбільшою кількістю районів. П'ятий кластер вміщує аж 180 районів (у перші три кластери потрапили тільки 30), що загалом свідчить про незадовільну ситуацію в Україні за рівнем та якістю життя населення.

У більшості областей райони знаходяться переважно в четвертому і п'ятому кластерах. На Львівщині та Одещині найгірша ситуація, оскільки більшість адміністративних районів знаходяться в шостому кластері (по 12 в обох).

До найблагополучніших областей можна віднести Київську, Полтавську, Черкаську і Чернігівську, оскільки більшість районів у них належить до перших чотирьох кластерів. При цьому дві останні області не мають жодного району в шостому кластері, а Київська і Полтавська представлені одним. Але в третій кластер потрапив тільки один район Чернігівської області і два Черкаської, при цьому Київська і Полтавська представлені чотирма і трьома районами відповідно.

За допомогою кластерного аналізу інтегрального показника рівня та якості життя населення адміністративних районів України було визначено три зони вразливості (осередки надвисокої, високої та помірної вразливості). Перші чотири кластери з найкращими показниками рівня та якості життя населення потрапили до осередків помірної вразливості, п'ятий кластер відповідає осередкам високої вразливості, шостий (найгірша ситуація) – осередкам надвисокої вразливості (рис. 2.8).

Графічне зображення зон вразливості України за рівнем та якістю життя населення дозволило виявити такі особливості. Виділяється центральна частина України (Київська, Черкаська, Полтавська і частково Чернігівська та Вінницька області), де більшість районів потрапили до осередків помірної вразливості. Окремо виділимо Західний регіон, де у Львівській, Волинській, Рівненській та Закарпатській областях значна частина районів належить до осередків надвисокої вразливості. Також погана ситуація з рівнем та якістю життя населення у Південно-Західній частині України (Одеська, Миколаївська, південь Кіровоградської та захід Херсонської областей).

Загалом у центральній частині України значна частина районів належить до осередків помірної вразливості, при цьому прослідковується закономірність: чим далі від центральної частини, тим більше з'являється осередків високої вразливості, найгірша ситуація – в прикордонних південних та західних районах. Винятком є тільки відносно непогана ситуація на сході Дніпропетровської, Херсонської та Запорізької областей.

2.4. Модернізаційні напрями політики у контексті зниження територіальної диспропорційності

Проведене дослідження засвідчує, що в Україні діагностується явище територіальної диспропорційності рівня та якості життя населення. Це означає, що сьогодні у розрізі адміністративних районів спостерігається надмірна диференціація за визначеними складовими рівня та якості життя, яка може призводити до розбалансування соціально-економічної системи та суспільних деформацій, провокувати поширення негативних соціальних явищ, а також гальмувати розвиток усієї системи через суттєве відставання її окремих сегментів. В умовах децентралізації, що передбачає перенесення відповідальності у соціальному секторі переважно на територіальні громади, можуть виникати нові виклики та ризики, спричинені неузгодженістю елементів системи та підсилені неспроможністю окремих громад.

Оскільки негативна специфіка явища територіальної диспропорційності полягає у стримуванні поступального розвитку країни, існує нагальна потреба у реалізації політики «підтягування» територій із осередків найвищої вразливості. Такий підхід є альтернативою політики «вирівнювання», оскільки не передбачає покращення ситуації у слабких громадах виключно за рахунок сильних. Проте це не означає, що буде ігноруватися підхід активізації зусиль усіх громад для «підтягування» найменш спроможних, адже за умов децентралізації рівень соціального розвитку в останніх буде врешті-решт визначати рівень досягнення вищих життєвих стандартів для населення всієї країни та засвідчувати успішність реформ.

Міжнародний досвід вказує на можливість зменшення територіальних диспропорцій, зокрема щодо рівня та якості життя, засобами соціальної й економічної політики. Насамперед, шляхом створення сприятливих економічних умов, запровадження справедливих принципів та механізмів розподілу доходів, підвищення ефективності системи державної соціальної підтримки, розширення доступу до послуг освіти, охорони здоров'я та інших послуг соціальної сфери, залучення всіх суб'єктів громадянського суспільства до розв'язання соціальних проблеми та реалізації політики соціального залучення.

Сьогодні стало цілком зрозуміло, що традиційні методи впливу на територіальну диспропорційність, а саме: запровадження системи субсидій та трансфертів із державного бюджету, податкові преференції чи вирівнювальні коефіцієнти, створення державних підприємств та державні інвестиції тощо, не можуть дати очікуваного ефекту для досягнення більшої спроможності територіальних громад. Отже, назріла нагальна необхідність розробки модернізаційних напрямів соціальної політики для

зниження територіальної диспропорційності за рахунок «підсилення» зон найвищої вразливості. Основним завданням є поштовх до розвитку та самозабезпечення з акцентом на досягнення вищих стандартів рівня та якості життя населення.

В основу політики впливу має бути покладено стандарти рівня та якості життя за принципом забезпечення рівного доступу населення до послуг, незалежно від місця проживання. Отже, загальнодержавним завданням у напрямі подолання територіальної диспропорційності є *зменшення міжпоселенської та міжрегіональної диференціації у наданні послуг соціальної сфери*, зокрема, шляхом покращення доступності послуг для сільського населення. Комплексне вирішення цієї проблеми потребує значних ресурсів, і не може бути реалізоване за кілька років, оскільки наявні проблеми накопичувалися впродовж десятиріч, а політика впливу формувалася за інерційними схеми радянського зразка. Проте вже у найближчій перспективі можна досягти відчутних результатів за умови зміни принципів формування політики, суттєво не збільшуючи соціальні видатки, насамперед, за рахунок:

- підвищення доступності, якості та своєчасності надання медичних послуг для населення сільської місцевості шляхом організації на постійній основі пересувних пунктів надання медичної та консультативної допомоги для проведення профілактичних оглядів та лікування захворювань;
- запровадження практики організації стаціонарних установ тимчасового проживання (на зимовий період) для людей похилого віку в сільській місцевості, з можливістю використання будівель соціального призначення, які нині не експлуатуються;
- поширення практики створення навчально-виховних комплексів «дошкільний навчальний заклад – загальноосвітня школа» з метою розвитку та кращої доступності дошкільної освіти в малих населених пунктах, а також максимального територіального наближення молодшої школи до контингентів дітей молодшого шкільного віку; забезпечення регулярного підвезення до місця навчання і проживання учнів та педагогічних працівників сільських шкіл у випадку відсутності навчального закладу в населеному пункті;
- підвищення якості загальної середньої освіти в сільській місцевості, зокрема шляхом подальшого об'єднання старших класів шкіл на базі більшого навчального закладу з кращим оснащенням, організації он-лайн курсів для поглибленого вивчення предметів та підготовки до ЗНО, розвитку альтернативних моделей організації здобуття освіти;

- розширення та підвищення ефективності сучасної мережі зв'язку з метою забезпечення якісного телефонного сполучення, кращого доступу до мережі Інтернет та телевізійного простору;
- створення спеціалізованої інформаційно-комунікаційної мережі соціального захисту для кращого доступу сільського населення до участі у програмах соціальної підтримки та базових послуг, гарантованих державою;
- формування гарантованого державою переліку соціальних послуг та визначення необхідних обсягів їх фінансування;
- зміни принципу надання соціальних послуг: перехід від забезпечення послугами тих, хто звернувся за ними, до активного виявлення цільових контингентів та пропонування комплексу послуг тим, хто їх потребує;
- запровадження нових механізмів раннього виявлення осіб, які потрапили у складні життєві обставини, за рахунок налагодження співпраці установ, що надають соціальну підтримку, з громадою, освітніми, медичними закладами, громадськими та волонтерськими організаціями;
- покращення транспортної доступності населених пунктів шляхом будівництва, ремонту та утримання в належному стані доріг загального користування у сільській місцевості та під'їзних доріг із твердим покриттям, розширення транспортної мережі (збільшення кількості рейсів автобусів і кількості зупинок).

Другим загальним напрямом політики впливу на зменшення територіальної диспропорційності має стати *підвищення спроможності та розвиток ініціативи громад для вирішення найгостріших соціальних проблем*. Це має відбуватися в контексті процесів децентралізації, насамперед шляхом:

- розширення повноважень органів місцевого самоврядування щодо адміністрування програм соціальної підтримки населення у ході проведення реформ з децентралізації державної влади;
- залучення власних ресурсів членів громади і колективного прийняття рішень щодо побутового обслуговування населення та благоустрою сільських населених пунктів з метою створення комфортного середовища для мешканців;
- удосконалення системи надання соціальних послуг на рівні громади шляхом кращого виявлення контингентів, налагодження соціального супроводу сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, здійснення аналізу, нагляду та контролю за умовами життя, моральним, психічним і фізичним станом дітей із таких сімей; кращого врахування потреб одиноких

та / одинокі проживаючих осіб похилого віку та осіб з інвалідністю;

- організації за участі місцевої громади дозвілля, оздоровлення та відпочинку дітей: проведення екскурсій, створення літніх таборів, туристично-краєзнавчих і спортивних клубів, предметних та художніх гуртків;
- ініціювання проведення ревізії будівель соціального призначення у сільській місцевості та складання реєстру об'єктів, придатних до використання, з метою створення на їх базі громадсько-культурних центрів для задоволення комплексу культурних, соціальних та інформаційних потреб населення;
- стимулювання розвитку пересувної торгівлі для обслуговування населених пунктів без стаціонарної торговельної мережі, а також торгівлі товарами складного асортименту (за заявками) у тих населених пунктах, в яких організована торгівля лише товарами повсякденного попиту, а організація стаціонарної мережі є економічно недоцільною.

Отже, найближчим часом необхідно буде вирішувати низку взаємопов'язаних завдань – підвищувати доступність послуг соціальної сфери та дієздатність системи соціальної підтримки на державному рівні шляхом розробки ефективного правового та нормативно-методичного забезпечення, і, разом з тим, – сприяти підвищенню спроможності громад у напрямі соціального захисту населення.

Модернізаційні засади політики зменшення територіальних диспропорцій рівня та якості життя полягають у гармонізації напрямів впливу різного рівня – від державного до територіальних громад. Виявлення зон найвищої вразливості може стати дієвим інструментом політики на державному рівні, оскільки дозволяє загалом оцінити глибину диспропорцій та визначити межу соціально-економічної нестабільності, яка виникає внаслідок поглиблення диференціації територій за показниками рівня та якості життя. Оскільки переважна більшість питань доступності послуг соціальної сфери перебуватиме у площині відповідальності територіальних громад, підвищення спроможності громад стає пріоритетним завданням на етапі децентралізації.

Основним принципом підвищення спроможності громад щодо вирішення соціальних проблем є *побудова багатоканальної розгалуженої мережі цільових соціальних мікропроектів*. Такі проекти мають бути спрямовані на розв'язання конкретної проблеми даної території, а не на комплексне вирішення низки накопичених проблем. Лише цільовий характер проектів може гарантувати прозорість менеджменту та підвищення ефективності управління на рівні території. Мережа цільових соціальних проектів має базуватися на конкурсних засадах та на умовах співфінансування, з

обов'язковою участю у фінансуванні даної територіальної громади-учасниці конкурсного відбору. Такий підхід сприятиме кращій зацікавленості всіх суб'єктів громади в успішній реалізації проекту та розвитку громади загалом.

З метою реалізації системи цільових соціальних мікропроектів на конкурсних засадах необхідно налагодити процедуру сприяння територіальним громадам на всіх рівнях. Особливо забезпечення такої процедури важливе на першому етапі децентралізації, коли повністю не реалізоване базове законодавство та не налагоджене нормативно-методичне забезпечення.

До процедури сприяння територіальним громадам може входити інформаційна та консультативна підтримка громад, зокрема:

- забезпечення інформаційної підтримки розвитку місцевих громад, організація курсів, тренінгів, семінарів з муніципального менеджменту, налагодження процесу обміну досвідом між громадами на рівні окремих регіонів та на загальнодержавному рівні;
- сприяння широкій участі громад у проектах, навчання з підготовки документації для участі в конкурсах, інформаційний, юридичний супровід на час участі у конкурсі та впровадження проектів;
- створення прозорої системи звітності органів управління громадою та забезпечення доступу до інформації усіх членів громади.

Для неспроможних територіальних громад, що не змогли взяти участь у конкурсах соціальних проектів, необхідно розробити систему кризового менеджменту, яка передбачатиме в тому числі підсилений супровід та додаткове адміністрування.

Альтернативою конкурсної участі у соціальних мікропроектах для найбільш неспроможних територіальних громад може стати *розвиток великих інфраструктурних проектів з метою підвищення економічної привабливості всього регіону*. Реалізація таких проектів доцільна в тих регіонах, де спостерігається значне поширення зон найвищої вразливості та велике скупчення неспроможних громад (з низьким індексом рівня та якості життя – з одного боку, та відсутністю соціальних мікропроектів для вирішення найбільш гострих соціальних проблем – з іншого).

Система великих інфраструктурних проектів може базуватися на багатоканальному фінансуванні, проте співучасть громад у фінансуванні є обов'язковою умовою. Такі проекти мають дати поштовх для розвитку цілого регіону, який внаслідок акумулювання низки негативних чинників та об'єктивно невигідних умов опинився серед аутсайдерів за рівнем соціально-економічного розвитку і потрапив до переліку традиційно непривабливих для інвестування. Стимулювання розвитку регіону сприя-

тиме розвитку всіх територіальних громад, розташованих у його межах, що природнім чином покращить доступ населення до послуг соціальної сфери та позначиться на значенні індекса рівня та якості життя.

Для реалізації ефективної політики необхідно **створити систему соціального моніторингу на рівні територіальних громад**.

Сьогодні існує абсолютний вакуум інформації на рівні територіальних громад та вкрай обмежені статистичні дані на рівні адміністративних районів. Отже, головним завданням моніторингу на першому етапі має стати розробка базового інформаційного забезпечення. За окремими напрямками статистичної інформації вже сьогодні є можливість отримання даних у розрізі територіальних громад, оскільки необхідно лише розробити та реалізувати процедуру перенаправлення потоків статистичної інформації та її узагальнення. Проте, специфіка збору статистичної інформації за рештою напрямів не може бути швидко адаптована до потреб моніторингу на рівні територіальних громад.

По-перше, не завжди схема накопичення та узагальнення статистичних даних будується за суто ієрархічним принципом³³; по-друге, не вся інформація, отримана з низового рівня (сьогодні – за адміністративними районами) акумулюється на центральному рівні, значна її частина залишається виключно в обласних управліннях статистики; по-третє, статистичне забезпечення досліджень рівня та якості життя сьогодні є вкрай обмеженим не лише на рівні адміністративного району, але й на рівні областей, а подекуди і на загальнодержавному рівні. Отже, наявні інформаційні обмеження не дають змоги найближчим часом вимірювати показники рівня та якості життя на рівні громад, тобто унеможливають повномасштабний соціальний моніторинг.

Важливою умовою запровадження моніторингу є методологічне забезпечення оцінок територіальної диспропорційності рівня та якості життя на місцевому та державному рівні, яке передбачає:

- розробку методики моніторингу й оцінки рівня та якості життя на рівні територіальних громад;
- створення загальноукраїнської електронної бази даних з уніфікованим переліком показників щодо оцінки рівня та якості життя населення на рівні громад;
- врахування результатів моніторингу рівня та якості життя у процесі формування стратегічних державних документів, зокрема, стратегії подолання бідності та соціального відторгнення;
- розробку етапності впровадження напрямів та заходів.

---

³³ Це означає, що частина інформації надходить одразу до обласних органів (від низових організацій-надавачів інформації), минаючи рівень адміністративного району.

Результати соціального моніторингу, здійснюваного на рівні територіальних громад, можуть використовуватися під час підготовки стратегічних та програмних документів на державному рівні, для вдосконалення важелів регіональної політики, зокрема, в напрямі пом'якшення та усунення територіальних диспропорцій рівня та якості життя, а також для підвищення ефективності політики сприяння розвитку територіальних громад і підвищення їхньої спроможності. Моніторинг на рівні місцевих громад сприятиме відпрацюванню ефективних важелів впливу на соціальне середовище з боку місцевого самоврядування, що стане базовим досвідом управління в умовах децентралізації.

Список використаних джерел до розділу 2

1. *Аксьонова В., Лащенко О.* Інтернет-різниця між містом і селом / Радіо Свобода: Суспільство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/3539570.html>
2. Актуальний стан справ в українському суспільстві: прес-реліз (травень, 2015 р.) / Київський міжнародний інститут соціології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports-&id=529&page=1&t=7>
3. *Алфьоров М.А.* Урбанізаційні процеси в Україні в 1945–1991 роках: Монографія. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2012. – 552 с.
4. *Беліков К.* Велике промислове місто: сутність поняття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2013-02%-2810%29/23.pdf>
5. Бідність та нерівні можливості дітей в Україні / [Черенько Л.М., Полякова С.В., Реут А.Г. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Український центр соціальних реформ. – К., 2009. – 288 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unicef.org/ukraine/ukr/2_Bidnist_i_nerivni_mozlyvosti_NEWDESIGN.indd.pdf
6. В Україні повинна бути створена система підтримки мономіст / УНІАН: Економіка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economics.unian.ua/other/645165-v-ukrajini-povinna-buti-stvorena-sistema-pidtrimki-monomist.html>
7. *Васильєв О.А., Когатко Ю.Л.* Втрати у рівні та якості життя населення України внаслідок подій на Донбасі // Глобальні та національні проблеми економіки. – Миколаїв : Національний університет імені В.О. Сухомлинського. – 2015. – № 8. – С. 837–842 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://global-national.in.ua/issue-8-2015>
8. Величини потреблення белка среди населения: последние данные Европейского Органа по Пищевой Безопасности (EFSA) / Український науково-дослідний інститут харчування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niipitan.com.ua/?velichini_potrebleniya_belka_sredi_naseleniya_poslednie_dannie_evropeyskogo_organ_po_pischevoy_bezopasnosti_efsaid=157
9. Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики: Доповідь НАН України. – К., 2015. – 167 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/arhiv/2015_23_09_Donbass.pdf

10. *Гаврилко Г.Н.* Экономическая дифференциация европейских регионов и социальная политика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/5202/1/gavrillko_2009_6_IER_issues.pdf

11. *Гапонюк М.* Диспропорції регіонального розвитку в Україні: оцінка ефективності окремих механізмів вирівнювання // *Фінанси, облік і аудит: зб. наук. праць; Відп. ред. А.М. Мороз.* – К. : КНЕУ, 2010. – Вип. 15. – 376 с.

12. *Головач А.В., Ерина А.М., Трофимов В.П.* Критерии математической статистики в экономических исследованиях. – М. : Статистика, 1973. – 136 с.

13. Девальвация гривны, война и паника. Профессиональное развенчание мифов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rian.com.ua/analytics/20150303/364315677.html>

14. Держава і суспільство в Україні: історія і сучасність / За ред. д. і. н. О.М. Майбороди; ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2013. – 184 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/img/monograph/file/state%20and%20society_site_178.pdf

15. Державна служба статистики України: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

16. *Дерун Т.* Проблеми розвитку малих міст в умовах соціально-економічної трансформації українського суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.academy.gov.ua/ej/ej10/doc_pdf/Derun.pdf

17. Диспропорційність соціально-економічного розвитку регіонів України: інструментарій оцінювання та регулювання: Монографія. – Харків : ІНЖЕК, 2014. – 264 с.

18. Доступная единая веб-база данных разрушений Донбасса / ПРООН; ОО «Social Boost» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://redonbass.org/>

19. *Ерина А.М.* Статистичне моделювання та прогнозування : Навч. посіб. – К. : КНЕУ, 2001. – 170 с.

20. Житловий фонд України у 2012 р: Статистичний бюлетень / Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2013/bl/06/bl_gf_2012.zip

21. Забезпечення рівних можливостей та прав дітей в умовах зростання ризиків бідності населення: Державна щорічна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2009 р. / А.Г. Зінченко, Т.Ф. Алексєєнко, С.Ю. Аксьонова та ін.; М-во у справах сім'ї, молоді та спорту, Держ. департамент з усиновлення та захисту прав дітей, Держ. ін.-т розвитку сім'ї та молоді. – К. : Бланк Прес, 2010. – 152 с. [Електронний ре-

сурс]. – Режим доступу: http://www.unicef.org/ukraine/ukr/MoFYS_State_Report_2010_Ukr.pdf

22. *Заяць В.С.* Диференціація доходів населення України та її регіонів / Економічна політика в контексті міжнародного співробітництва: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 22–23 серпня 2014 р.). – Дніпропетровськ : Перспектива, 2014. – С. 64–67.

23. *Заяць В.С.* Прояви системної кризи: українські реалії // Фінансова система України: [зб. наук. пр.]. – Острого : Вид-во Націон. ун-ту «Острозька академія». – 2013. – Вип. 21. – 2013. – С. 24–27.

24. *Заяць В.С.* Результативність соціальних програм: методи та індикатори оцінки // Економіка і регіон. – 2013. – С. 95–100.

25. *Заяць В.С.* Соціальні зв'язки та проблеми нерівності // Економіка та держава. – 2014. – № 9. – С. 15–19.

26. *Заяць В.С.* Формування доходів населення України: особливості та тенденції // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 2 (24). – С. 116–128. – doi: 10.15407/dse2015.02.116 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/archive/24/9.pdf>

27. Звіт «Проведення обстеження домогосподарств щодо доступності субсидій на оплату житлово-комунальних послуг в Україні» / Український центр соціальних реформ; Проект Програми розвитку ООН «Підтримка реформ соціального сектору в Україні». – К., 2014. – 104 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ua.undp.org/content/dam/ukraine/docs/PR/Subsidies%20report%20final%20undp%20format.pdf>

28. История мировой экономики: учебник / Под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – 671 с.

29. Как война на Донбассе обрушивает гривну? / Укрлайф [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrlife.tv/video/ekonomika/kak-voina-na-donbasse-obrushivaet-grivnu>

30. *Когатько Ю.Л.* Аналіз видів територіальних диспропорцій у рівні та якості життя за рівнем охоплення // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки. – Херсон : Гельветика, 2014. – Вип. 6. – Т. 4. – С. 35–39.

31. *Когатько Ю.Л.* Бідність сільського населення України // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 1 (23). – С. 32–43. – doi: 10.15407/dse2015.01.032 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/archive/23/3.pdf>

32. *Когатько Ю.Л.* Відмінності в доходах населення різних типів поселень // Сучасні проблеми природничих наук та методики викладання: Матеріали II Всеукраїнської наук.-практ. конференції – Ніжин : Вид-во Ніжин. держ. унів-ту імені Миколи Гоголя, 2013. – С. 97–99.

33. *Когатко Ю.Л.* Вплив соціальних інновацій на диференціацію в сільській місцевості // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки. – Херсон : Гельветика, 2014. – Вип. 7. – Т. 4. – С. 159–162.

34. *Когатко Ю.Л.* Кризи неекономічного і неекологічного характеру в українському соціумі в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття, їх передумови і прояви // Вісник Хмельницького національного університету. – Т. 1: Економічні науки. – 2013. – Вип. 4. – С. 271–276.

35. *Когатко Ю.Л.* Розвиток поселенської диференціації за рівнем життя населення України // Демографія та соціальна економіка. – 2014. – № 2 (22). – С. 208–218. – doi: 10.15407/dse2014.02.208 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/archive/22/19.pdf>

36. *Когатко Ю.Л.* Теоретико-методологічні підходи до визначення соціально-економічних категорій «рівень та якість життя населення» // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки. – Херсон : Гельветика, 2014. – Вип. 8. – Т. 2. – С. 189–192.

37. *Ломакин В.К.* Мировая экономика: 3-е изд., стереотип. – М. : ЮНИТИ, 2007. – 672 с.

38. Людський розвиток в Україні: історичний вимір трансформації державної соціальної політики (кол. моногр.) / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – К., 2014. – 380 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/2014_lyud_rozvitok.pdf

39. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції (кол. моногр.) / відпов. за випуск Л.М. Черненко, О.В. Макарова; за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – У 2-х т. – К., 2012. – 436 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/Lud_rozv_2013.pdf

40. Макроекономічні показники [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=57896

41. *Максаковский В.П.* Социально-экономические диспропорции как глобальная проблема // Газета «География». – 2002. – № 33 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://geo.1september.ru/article.php?ID=200203306>

42. Маркетингові дослідження TNS в Україні: Компанія ТОВ «Тейлор Нельсон Софрез Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tns-ua.com/category/news>

43. Наказ Міністерства економіки України від 29.05.2009 р. № 518 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо прогнозування на-

слідків та оцінки впливу на стан економічної безпеки держави приватизації деяких категорій підприємств» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME09413.html

44. Населення України. Імперативи демографічного старіння. – К. : АДЕФ-Україна, 2014. – 288 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/2014_Naselennya.pdf

45. НБУ: Война на Донбасе – один из факторов, которые будут подерживать инфляцию в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://112.ua/ekonomika/nbu-voyna-na-donbasse--odin-iz-faktorov-kotorye-budut-podderzhivat-inflyaciyu-v-ukraine-241977.html>

46. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М. Лібанової; Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – К., 2012. – 404 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/nerivnist_2012.pdf

47. *Нестерова А.Д.* Библиотека «Полка букиниста». Государственное регулирование экономики. Государственная региональная политика. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://society.polbu.ru/nesterova_gosreg/ch09_i.html

48. Новый курс: реформы в Украине. 2010–2015. Національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця [та ін.]. – К. : НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.

49. О координации правовых основ регулирования социально-экономического развития восточных регионов России и провинций северо-востока Китая / Ханджапова Л.М., Лубсанова Н.Б.; Байкальский институт природопользования СО РАН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uzluga.ru/potr/Российско-монгольские+пограничные+взаимодействияс/part-11.html>

50. Освоение западных районов КНР // Белорусский журнал международного права и международных отношений [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://evolutio.info/content/view/412/52/>

51. План возрождения Северо-Восточного Китая: пер. с англ. В.Е. Кучерявенко // Пространственная экономика. – 2009. – № 1. – С. 62–102.

52. *Плюта В.* Сравнительный многомерный анализ в эконометрическом моделировании: Пер. с польск. – М. : Финансы и статистика, 1989. – 175 с.

53. Политика развития регионов в разных странах мира [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ecfor.ru/pdf.php?id=goss04>

54. *Поляк Г.Б., Маркова А.Н.* История мировой экономики: Учебник для вузов. – М. : Юнити, 2002. – 340 с.

55. *Полякова С.В.* Територіальна диспропорційність рівня життя населення: теоретичні аспекти дослідження // Демографія та соціальна економі-

ка. – 2014. – № 2 (22) – С. 198–207. – doi: 10.15407/dse2014.02.198 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/arhcrive/22/18.pdf>

56. *Полякова С.В., Новосільська Т.В.* Бідність населення за споживанням: нові виміри // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 1 (23) – С. 22–31. – doi: 10.15407/dse2015.01.022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/arhcrive/23/2.pdf>

57. Прихованих безробітних в Україні не менше 5 мільйонів / УНІАН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economics.unian.ua/soc/1065600-prihovanih-bezrobitnih-v-ukrajini-ne-menshe-5-milyoniv-golova-sotsstrahu.html>

58. *Реут А.Г.* Система державної соціальної допомоги в Україні: сучасні виклики та вплив на бідність // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 1 (23). – С. 44–54. – doi: 10.15407/dse2015.01.044 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/arhcrive/23/4.pdf>

59. *Реут А.Г.* Соціальна диференціація у контексті інноваційного розвитку України // Вісник Хмельницького національного університету. – 2014. – № 6. – Т. 1. – С. 269–274.

60. Рівень життя населення України / За ред. Л.М. Черенко; НАН України; Ін-т демографії та соц. дослідж.; Держ. ком. статистики України. – К. : Видавництво Консультант, 2006. – 428 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://idss.org.ua/monografii/riven_juttya_nasele-nnya%20krainu.pdf

61. Розвиток економіки України під впливом економічних, соціальних, технологічних та екологічних трендів: монографія / за ред. М.С. Пашкевич, Ж.К. Нестеренко; Нац. гірничий ун-т. – Запоріжжя, 2015. – 455 с.

62. *Руденко І.І.* Ментальність і економічний успіх [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cibs.ck.ua/file/pubs/rudenkoБ.pdf>

63. Рынок автотранспорта – итоги за 2 месяца [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrautoprom.com.ua/pervichnyj-gynok-avtotransporta-itogi-za-2-mesyaca>

64. Самые бедные страны мира [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://topmira.com/goroda-strany/item/5-samye-bednye-strany-mira>

65. *Сімків Л.* Дослідження регіональних диспропорцій соціально-економічного розвитку в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=71185>

66. Словник української мови: в 11 томах. – Т. 8. – 1977. – С. 260 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/p/8/260/2>

67. Социальное самочувствие граждан Украины. Оценка ситуации в стране / Research & Branding Group: Омнибус [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/9001/>

68. Соціальне залучення в Україні: Європейський вибір та інституції соціального сектору. Аналітична доповідь / Програма розвитку ПРООН. – К., 2010. – 84 с.

69. Соціально-економічні проблеми розвитку монофункціональних міст. Дослідження Національного інституту стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/monitor/Jul2009/33.htm>

70. Соціологічне опитування «Здійснення реформ, цілком імовірно, може призвести до тимчасового зниження рівня життя людей. Чи згодні Ви терпіти певні матеріальні труднощі?» / Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1021

71. Соціологічне опитування «Як ви оцінюєте перспективи економіки України у 2015 році?» / Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1041

72. Соціологічне опитування «Як планують відпочивати українці у 2015 році?» / Київський міжнародний інститут соціології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports-&id=525&page=1&t=13>

73. Статистика населення України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c.asp

74. Статистика: Підручник / С.С. Герасименко, А.В. Головач, А.М. Єріна та ін.; За наук. ред. д-ра екон. наук С.С. Герасименка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : КНЕУ, 2000. – 467 с.

75. *Тарасюк О.П.* Сутність та значення соціальної підтримки в умовах сучасного економічного розвитку // Україна: аспекти праці. – 2015. – № 5. – С. 38–42.

76. Теоретико-методологічні основи регулювання економічних процесів: від кризи до сталого розвитку: колективна монографія / за заг. ред. О.В. Кендюхова. – К. : Центр навчальної літератури, 2015. – 217 с.

77. *Тимонина И.Л.* Региональная экономическая политика в Японии: дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.14. – Москва, 1999. – 471 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.disserscat.com/content/regionalnaya-ekonomicheskaya-politika-v-yaponii>

78. Три причины, почему не хватает денег [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://domik.ua/novosti/tri-prichiny-pochemu-nam-ne-xvataet-deneg-n240119.html>

79. Український науково-дослідний інститут харчування: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niipitan.com.ua/>

80. Уровень жизни населения Украины продолжает снижаться [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/102785/>

81. Факторный, дискриминантный и кластерный анализ: Пер. с англ. / Дж.-О. Ким, Ч.У. Мьюллер, У.Р. Клекка и др.; Под ред. И.С. Енюкова. – М. : Финансы и статистика, 1989. – 215 с.

82. Финансовый обзор. Жилищно-коммунальные тарифы в Украине постоянно растут [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.finobzor.com.ua/themes/topic/tarifi-gkh/pageID/2>

83. Фінансова система національної економіки: проблеми розвитку та управління змінами: у 3 т. / за заг. ред. Т.І .Єфименко; ДННУ «Акад. фін. управління». – К., 2012. – Т. 3. – 2012. – 958 с.

84. *Фурман А.В.* Психокультура української ментальності. – Тернопіль : Економічна думка, 2002. – 132 с.

85. *Холявка А.* Українське село вчора і сьогодні // Політономія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politonomia.org.ua/page/ukrain-ske-selo-vchora-i-sohodni-poza-sotsialnoyu-spravedlyvistyu-875.html>

86. Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна – 2013: Національна доповідь / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, ПРООН. – К., 2013. – 176 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ua.undp.org/content/dam/ukraine/docs/PR/MDGs%20Progress%20Report%20-Ukraine%202013%20ukr.pdf>

87. Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна: 2000–2015: Національна доповідь / ПРООН в Україні. – К., 2015. – 124 с.

88. Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна–2014: Щорічна моніторингова доповідь / ПРООН в Україні; Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. – К., 2014. – 48 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/mdg/_-_2014.html

89. *Черенько Л.М.* Нові форми бідності в Україні: основні прояви та оцінка масштабів явища // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 1 (23) – С. 11–21. – doi: 10.15407/dse2015.01.011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/arhive/23/1.pdf>

90. *Черенько Л.Н.* Бедность в Украине: от стабильных тенденций к состоянию неопределенности // Еженедельник «Демоскоп». – М. : ИДНИУ ВШЭ, 2013. – № 563–564 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://demoscope.ru/weekly/2013/0563/analit08.php>

91. Черенько Л.М. Специфіка формування та прояву нерівності в Україні // Демографія та соціальна економіка. – 2013. – № 2 (20). – С. 60–69. – doi: 10.15407/dse2013.02.060 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/archive/20/6.pdf>

92. Шишкін В.С. Оцінка змін житлових умов домогосподарств України у 2000–2012 роках // Система державної статистики в Україні: сучасний стан, проблеми, перспективи: Зб. тез виступів на XI Міжн. наук.-практ. конференції з нагоди Дня працівників статистики. – К., 2013. – С. 63–66.

93. Шишкін В.С. Оцінка змін рівня життя населення у короткостроковій перспективі // Стратегія розвитку України: Економічний та гуманітарний виміри: Матеріали першої наук.-практ. конференції. – К. : Бізнес Медіа Консалтинг, 2014. – С. 49–50.

94. Шишкін В.С. Статистична оцінка вікової нерівності за доходами // Статистика XXI століття: нові виклики, нові можливості : Зб. матеріалів II Міжн. наук.-практ. конференції. – К. : КНУ імені Тараса Шевченка, 2013. – С. 182–184.

95. Шишкін В.С. Статистична оцінка вікової нерівності за доходами // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка». – К. : Київський університет, 2014. – № 4 (157). – С. 106–109.

96. Шишкін В.С. Статистичний аналіз житлових умов населення України у 2000–2012 рр. // Прикладна статистика: проблеми теорії та практики / Нац. акад. статистики, обліку та аудиту. – К. : Формат, 2013. – № 13. – С. 217–225.

97. Шишкін В.С. Статистичний аналіз немонетарної бідності населення України у 2000–2012 рр. // Прикладна статистика: проблеми теорії та практики: [зб. наук. праць]. – К. : Формат, 2014. – С. 96–102.

98. Шишкін В.С. Сучасні тенденції рівня життя населення України та моделювання його змін на короткострокову перспективу // Прикладна статистика: проблеми теорії та практики: [зб. наук. праць]. – К. : Формат, 2015. – С. 56–65.

99. Щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2014 року «Дотримання прав дітей в умовах збройного конфлікту» /Мін-во соціальної політики України, Державний інститут сімейної та молодіжної політики. – К., 2015.

100. Эксперты оценили военную составляющую в цене украинских денег [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inforesist.org/cena-vojny-kakim-budet-kurs-grivny/>

101. Як змінилося меню українців за рік: більше хліба, менше м'яса // Газета «Сьогодні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://ukr.segodnya.ua/ukraine/chto-edyat-i-chto-budut-est-ukraincy-6278-22.html>

102. Integrated Management, Security and Robustness / Ed. by Zagorodny A.G., Yermoliev Yu.M., Bogdanov V.L. – Kyiv, 2014. – 336 p.

103. *Libanova E.M., Cherenko L.M.* Poverty in Ukraine Factors of Development and Specifics of Display // Integrated modeling of food, energy and water security management for sustainable social, economic and environmental developments / Ed. by Zagorodny A.G., Yermoliev Yu.M. – Kyiv, 2013. – P. 320–333.

104. Situation of older women in Ukraine: analytical report / Ukrainian centre for social reforms; United nations population fund. – Kyiv, 2014. – 176 p.

ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Додаток 2.1

Основні показники рівня та якості життя населення по регіонах України

Таблиця 1. Матеріальна забезпеченість населення регіонів України, 2013 р.

Регіон	Доходи населення, млн грн	Прочіші доходи домогосподарств, у середньому на одне домогосподарство за рік, грн	Сучасні ресурси домогосподарств, у середньому на одне домогосподарство за рік, грн	Частка населення з грошовими доходами на одну особу у місяць нижче прожиткового мінімуму, %	Середньомісячна номінальна зарплата найманих працівників, грн	Витрати населення, млн грн	Індекс споживчих цін на продукти харчування та безалкогольні напої, %
АР Крим	57324	46806,4	48553,9	30,4	2850	53692	98,3
Вінницька	46157	41127,4	46285,2	35,8	2651	41067	98,3
Волинська	26907	45282,2	53402,9	44,6	2580	27002	97,7
Дніпропетровська	124594	46705,0	49254,0	23,6	3336	109127	99,1
Донецька	166366	55233,2	59100,5	14,0	3755	139958	100,6
Житомирська	34947	41768,8	47427,7	42,3	2561	31826	97,8
Закарпатська	29102	52787,9	61426,7	45,7	2553	27141	98,7
Запорізька	62671	46099,2	49181,8	23,0	3142	56055	98,8
Івано-Франківська	37310	44907,8	50971,4	48,9	2679	36009	98,9
Кіївська	58894	49433,9	53534,3	27,9	3351	56520	98,2
Кіровоградська	27695	41143,8	45408,0	27,8	2608	24702	98,6
Луганська	71485	47619,8	52605,3	24,7	3337	61201	100,6

Продовження додатка 2.1

Регіон	Доходи населення, млн грн	Прощі доходи домогосподарств, у середньому на одне домогосподарство за рік, грн	Сучасні ресурси домогосподарств, у середньому на одне домогосподарство за рік, грн	Частка населення з грошовими доходами на одну особу у місяць нижче прожиткового мінімуму, %	Середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників, грн	Витрати населення, млн грн	Індекс споживчих цін на продукти харчування та безалкогольні напої, %
Львівська	75762	50645,7	56560,8	34,1	2789	68075	99,1
Миколаївська	35125	47193,9	50198,5	33,7	3094	32612	99,5
Одеська	78285	52827,8	56070,8	27,2	2947	86222	100,1
Полтавська	46984	44669,6	50972,0	26,1	2988	39017	98,8
Рівненська	31811	42298,2	48424,3	50,1	2844	28093	97,5
Сумська	33469	39018,5	44723,3	36,9	2702	27555	98,5
Тернопільська	26345	42476,9	50986,6	52,9	2359	23867	97,7
Харківська	91333	47322,2	50374,0	18,5	2975	97863	98,0
Херсонська	29489	41891,1	44633,8	41,7	2464	27304	99,3
Хмельницька	36770	43280,3	48546,7	37,4	2641	31131	98,4
Черкаська	35024	42491,8	47275,9	27,8	2682	33864	99,4
Чернівецька	22408	46877,8	53189,0	41,7	2484	20567	98,1
Чернігівська	30393	41562,3	47879,5	31,5	2504	26541	97,7
м. Київ	218747	77964,3	83434,2	9,5	5007	211436	102,4
м. Севастополь	13336	55631,1	56822,7	8,5	3114	14020	99,7
Україна	1548733	48878,4	53450,9	29,2	3265	1432467	99,3

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Пухи НАН України на базі даних Обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України (далі – ОУЖД) за 2013 р. та за даними відомчої статистики.

Продовження додатка 2.1

Таблиця 2. Основні показники матеріального забезпечення населення регіонів України

Регіон	Середньодушовий дохід на місяць, грн		Середньодушові витрати за місяць, грн		Частка осіб, які отримують середньодушовий дохід нижче прожиткового мінімуму, %	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013
АР Крим	131,5	1531,3	187,1	1396,5	94,9	25,9
Вінницька	130,9	1518,5	180,3	1389,2	95,6	22,4
Волинська	139,1	1447,9	161,4	1240,0	95,8	26,5
Дніпропетровська	137,2	1694,8	183,8	1400,0	94,7	19,1
Донецька	140,1	1961,4	195,9	1617,1	94,4	12,1
Житомирська	141,2	1526,3	198,8	1361,3	94,8	28,5
Закарпатська	132,8	1424,7	194,7	1358,4	96,9	32,2
Запорізька	158,6	1618,6	205,5	1538,0	90,6	18,4
Івано-Франківська	142,1	1401,0	179,7	1279,5	97,0	28,3
Київська	157,6	1675,7	212,0	1444,2	92,5	20,3
Кіровоградська	156,6	1593,5	205,4	1395,4	92,9	21,5
Луганська	125,4	1738,6	176,3	1452,7	96,2	20,3
Львівська	145,3	1503,7	186,5	1360,0	94,5	24,4
Миколаївська	118,8	1609,9	154,2	1567,1	95,2	28,6
Одеська	140,0	1738,4	210,9	1331,9	93,5	20,5
Полтавська	153,7	1719,1	198,6	1517,9	93,8	18,0
Рівненська	141,3	1329,5	198,1	1078,8	95,4	40,4
Сумська	133,1	1488,6	174,8	1294,4	97,6	29,2
Тернопільська	140,4	1384,1	196,7	1249,1	93,9	36,6
Харківська	146,6	1695,4	201,1	1503,1	92,5	13,6
Херсонська	135,3	1400,0	188,9	1313,7	94,2	37,6
Хмельницька	143,6	1499,7	189,2	1332,8	94,5	28,7
Черкаська	156,7	1628,4	192,7	1627,6	91,6	21,7
Чернівецька	131,9	1481,9	179,6	1364,2	94,5	29,8
Чернігівська	156,8	1672,2	192,8	1620,9	92,5	22,8
м. Київ	189,2	2572,3	281,3	2279,7	87,4	7,8
м. Севастополь	165,1	1883,3	226,7	1627,5	89,2	8,5
Україна	144,0	1679,7	195,9	1477,2	93,9	21,9

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 і 2013 роки та за даними відомчої статистики.

Продовження додатка 2.1

Таблиця 3. Основні показники співвідношення між доходами та витратами домогосподарств по регіонах України

Регіон	Співвідношення сукупних еквівалентних витрат та доходів		Питома вага грошових доходів у сукупних доходах домогосподарств, %		Різниця між грошовими витратами та грошовими доходами, грн	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013
АР Крим	1,46	0,92	83,0	97,9	1617,2	-4409,4
Вінницька	1,41	0,93	62,9	90,9	1541,6	-4169,5
Волинська	1,17	0,90	52,7	86,0	793,7	-7875,2
Дніпропетровська	1,37	0,85	81,1	95,8	1300,9	-9216,8
Донецька	1,45	0,86	84,9	97,3	1592,2	-10817,0
Житомирська	1,44	0,92	64,2	90,5	1741,6	-5409,6
Закарпатська	1,50	0,96	70,7	89,1	2223,7	-3297,2
Запорізька	1,33	0,95	81,3	95,8	1446,6	-2938,6
Івано-Франківська	1,29	0,93	66,3	88,9	1337,9	-4774,5
Київська	1,40	0,86	71,7	93,4	1586,9	-7669,2
Кіровоградська	1,32	0,90	65,1	93,4	1242,7	-6190,4
Луганська	1,44	0,86	79,3	96,1	1464,9	-8871,8
Львівська	1,32	0,92	64,3	92,9	1520,6	-5577,2
Миколаївська	1,33	0,98	76,9	95,3	1043,7	-1966,4
Одеська	1,51	0,80	76,0	95,5	2091,8	-13472,0
Полтавська	1,33	0,90	63,3	90,9	1337,7	-6469,0
Рівненська	1,41	0,85	57,7	87,9	2021,3	-9168,9
Сумська	1,35	0,88	60,0	89,1	1269,7	-6460,7
Тернопільська	1,44	0,94	57,7	87,0	1842,7	-5446,8
Харківська	1,41	0,89	71,7	95,0	1621,3	-5863,2
Херсонська	1,45	0,95	76,8	95,3	1541,8	-3267,1
Хмельницька	1,35	0,89	57,8	91,0	1411,3	-5592,8
Черкаська	1,24	1,02	62,0	91,4	882,9	-644,6
Чернівецька	1,39	0,94	57,1	90,7	1687,8	-4559,9
Чернігівська	1,26	0,98	58,8	88,7	1093,9	-1905,1
м. Київ	1,54	0,91	88,0	97,7	2579,3	-10771,0
м. Севастополь	1,37	0,90	91,8	99,1	1479,1	-8285,2
Україна	1,40	0,90	72,4	93,9	1556,5	-6880,7

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 і 2013 роки та за даними відомчої статистики.

Продовження додатка 2.1
Таблиця 4. Динаміка структури загальних доходів населення по регіонах України, %

Регіон	Оплата праці		Підприємницька діяльність		Нагромаджені доходи від ОПП		Пенсії		Шляхи та субсидії		Інші соціальні трансферти		Інші надходження	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013
АР Крим	47,0	56,5	1,0	5,0	10,4	1,2	16,9	23,7	2,7	0,6	1,6	3,2	6,9	1,2
Вінницька	24,3	44,2	1,5	4,4	26,2	6,3	16,9	24,0	4,0	0,9	1,4	3,8	9,1	2,8
Волинська	21,6	42,1	3,0	3,4	38,1	10,4	13,2	22,7	3,4	1,0	1,6	7,6	7,3	5,0
Дніпропетровська	47,1	59,2	3,4	2,1	10,3	2,4	17,2	23,9	3,7	0,9	0,9	2,6	7,1	2,0
Донецька	53,3	55,1	2,4	3,8	6,9	1,0	18,7	30,0	4,0	1,3	1,3	2,6	7,4	2,3
Житомирська	31,7	35,1	1,4	4,1	25,6	6,8	15,5	27,6	4,2	1,2	1,9	6,6	8,9	2,7
Закарпатська	38,9	33,9	5,3	18,4	23,4	9,1	10,2	20,7	1,5	0,7	1,8	4,2	6,2	3,8
Запорізька	47,3	54,3	3,7	5,9	10,0	2,5	13,6	22,7	4,0	1,0	1,6	3,5	7,3	1,8
Івано-Франківська	34,8	38,1	3,7	8,8	22,9	7,9	11,7	24,1	4,5	0,8	1,0	7,5	8,0	3,6
Київська	42,3	55,3	1,2	4,3	18,1	4,5	12,8	22,5	5,5	0,8	1,8	3,6	6,9	1,7
Кіровоградська	30,6	42,3	1,9	4,7	26,2	4,6	16,1	25,3	3,4	0,9	1,2	7,1	8,0	1,6
Луганська	43,0	52,8	1,1	3,2	11,9	1,7	22,1	31,2	4,9	1,3	1,7	2,6	6,7	2,1
Львівська	32,6	57,0	2,3	2,9	24,9	4,8	13,3	22,5	4,9	0,7	1,6	3,7	8,2	2,0
Миколаївська	35,1	50,0	4,1	6,8	15,5	3,3	19,2	24,2	2,4	0,5	0,9	4,6	7,1	2,7
Одеська	41,0	59,4	4,0	2,3	17,2	3,3	14,6	20,0	1,1	0,5	0,5	3,7	8,0	1,4
Полтавська	31,6	49,8	1,4	3,3	26,6	7,1	16,3	23,2	5,5	0,9	1,4	3,9	7,0	1,7
Рівненська	30,5	50,2	2,6	1,6	31,2	9,1	15,3	22,6	3,8	0,8	1,4	4,8	9,6	3,0
Сумська	29,0	43,0	0,8	5,3	27,9	7,1	16,6	25,4	3,9	1,8	1,5	4,5	11,0	2,9
Тернопільська	26,0	37,9	2,7	2,6	30,8	10,6	12,4	24,6	4,2	0,9	1,5	7,0	10,2	5,2

Продовження додатка 2.1

Регіон	Оплата праці		Підприємницька діяльність		Нагуральні доходи від ОПП		Пенсії		Шльги та субсидії		Інші соціальні трансферти		Інші надходження	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013
Харківська	37,7	59,4	4,3	3,7	17,9	2,9	17,2	22,8	4,9	1,2	1,1	3,6	7,9	1,7
Херсонська	31,8	48,3	3,1	6,4	15,6	2,5	16,6	25,1	2,5	0,5	1,0	4,7	7,6	2,4
Хмельницька	22,1	45,9	2,7	5,0	30,4	6,2	14,4	24,2	5,1	1,0	1,2	3,9	9,3	3,2
Черкаська	27,1	47,8	1,0	2,1	26,9	5,1	15,0	25,1	3,3	1,2	1,0	4,0	9,7	3,0
Чернівецька	27,3	46,9	4,4	4,6	34,7	7,2	12,2	22,4	3,1	0,5	0,9	4,5	7,5	4,3
Чернігівська	26,0	41,0	1,5	5,0	31,4	7,1	15,6	27,5	4,0	1,3	1,3	3,3	7,8	3,5
м. Київ	65,0	62,8	2,7	3,0	0,6	0,1	10,8	17,0	5,3	1,1	2,0	3,3	8,0	1,9
м. Севастополь	59,4	62,7	0,5	2,9	3,9	0,1	24,1	24,4	3,2	0,7	0,5	2,9	2,6	1,0
Україна	39,5	52,3	2,6	4,2	18,2	3,9	15,6	24,0	4,0	1,0	1,3	3,9	7,8	2,4

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 і 2013 роки та за даними відомчої статистики.

Продовження додатка 2.1

Таблиця 5. Структура витрат населення по регіонах України, %

Регіон	Витрати на харчування		Витрати на непродовольчі товари		Витрати на послуги		Інші витрати	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013
АР Крим	64,61	53,67	10,61	21,41	14,31	13,23	10,47	11,69
Вінницька	67,58	55,60	11,67	21,78	11,40	11,29	9,34	11,34
Волинська	70,29	58,15	10,37	22,64	10,91	9,72	8,43	9,48
Дніпропетровська	63,77	51,77	10,51	19,73	14,92	15,05	10,80	13,44
Донецька	65,71	52,05	10,24	22,10	14,79	13,97	9,27	11,88
Житомирська	67,20	51,85	11,50	19,08	11,94	11,14	9,37	17,93
Закарпатська	72,19	53,29	11,47	25,69	7,37	9,27	8,97	11,74
Запорізька	59,31	46,22	12,80	20,23	15,91	14,35	11,98	19,20
Івано-Франківська	65,70	51,62	10,98	27,28	13,67	11,36	9,65	9,74
Київська	61,70	53,35	13,11	20,61	15,89	13,70	9,29	12,34
Кіровоградська	65,67	50,60	10,28	20,78	11,68	13,46	12,37	15,16
Луганська	65,56	51,03	12,71	18,95	12,41	13,01	9,33	17,00
Львівська	66,32	54,41	10,63	23,98	14,50	12,36	8,56	9,26
Миколаївська	69,76	51,18	10,21	23,78	11,49	12,79	8,54	12,26
Одеська	65,46	55,63	11,46	19,45	11,84	13,91	11,24	11,00
Полтавська	67,57	52,58	9,70	21,47	14,44	12,18	8,29	13,77
Рівненська	71,35	61,81	11,10	20,52	10,87	7,97	6,67	9,70
Сумська	70,91	50,83	9,92	19,91	11,92	13,92	7,25	15,35
Тернопільська	61,66	53,12	12,83	21,91	13,11	11,90	12,40	13,08
Харківська	65,52	49,41	9,95	23,49	15,78	15,33	8,75	11,77
Херсонська	62,69	59,07	11,28	19,21	13,61	11,09	12,43	10,63
Хмельницька	66,89	51,14	10,53	19,58	13,04	11,71	9,55	17,57
Черкаська	65,76	53,88	10,25	21,62	12,48	11,77	11,50	12,73
Чернівецька	70,23	50,48	12,00	23,01	10,50	9,53	7,27	16,98
Чернігівська	73,15	52,34	8,90	17,22	11,11	11,67	6,84	18,76
м. Київ	52,02	46,01	11,71	17,62	23,31	20,61	12,97	15,75
м. Севастополь	60,30	52,07	8,86	18,21	16,40	19,86	14,44	9,86
Україна	64,91	51,97	11,01	21,03	14,15	13,62	9,94	13,38

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 і 2013 роки.

Продовження додатка 2.1
Таблиця 6. Динаміка споживання основних груп продуктів населенням регіонів України, кг на особу на місяць

Регіон	Хліб та хлібопродукти		Картопля та картоплепродукти		Овочі		Фрукти, ягоди, горіхи		Олія та інші жири		М'ясо та м'ясопродукти		Молоко та молочні продукти	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013
АР Крим	11,7	9,5	8,1	5,8	9,6	9,9	2,8	6,2	1,8	1,7	3,8	5,5	14,7	18,1
Вінницька	11,8	10,2	12,8	8,7	9,8	9,6	2,3	5,0	1,9	2,1	3,9	5,1	16,3	21,7
Волинська	9,2	10,0	14,2	9,7	6,8	8,9	2,0	4,5	1,5	2,0	4,2	4,7	19,9	20,7
Дніпропетровська	10,2	8,2	8,0	5,6	9,8	8,9	2,6	5,3	1,7	1,6	3,6	5,3	14,4	19,1
Донецька	11,9	8,6	9,1	6,1	11,6	8,9	2,5	6,0	2,1	1,8	3,7	6,4	13,9	21,2
Житомирська	11,2	10,1	14,7	7,7	8,9	8,2	2,1	4,1	2,0	1,8	4,0	5,0	18,6	22,0
Закарпатська	13,9	10,6	9,7	8,3	9,2	10,8	2,0	4,7	2,1	1,9	4,1	4,3	16,5	21,5
Запорізька	10,1	8,6	9,0	6,3	10,4	9,5	2,8	5,5	1,6	1,4	3,6	5,1	13,9	17,3
Івано-Франківська	11,0	9,9	11,7	8,8	8,3	9,3	2,0	4,4	1,9	1,7	2,9	2,9	21,6	24,5
Київська	9,8	8,6	12,7	7,4	9,0	8,1	2,4	4,6	1,5	1,6	4,0	4,9	17,4	19,7
Кіровоградська	11,7	8,9	11,8	7,0	12,8	9,2	2,5	4,6	1,9	1,6	3,7	5,3	18,3	17,6
Луганська	12,1	9,1	9,1	6,3	10,5	8,1	1,8	4,9	2,0	1,7	2,9	5,7	12,8	19,5
Львівська	9,6	8,8	12,4	8,2	8,1	9,4	2,3	5,4	1,9	2,0	3,2	4,4	26,7	24,9
Миколаївська	11,1	10,1	9,9	7,2	9,3	11,3	1,9	6,5	1,7	1,9	3,2	5,7	15,7	19,8
Одеська	12,3	9,0	9,6	6,2	10,0	9,6	3,0	6,0	1,9	1,5	4,1	5,1	18,5	17,3
Полтавська	11,1	10,2	10,9	8,6	10,6	10,0	2,7	5,1	1,6	1,6	4,8	5,7	18,4	21,1
Рівненська	11,7	9,4	14,6	7,4	9,1	7,7	3,3	3,8	2,0	1,9	3,9	4,4	22,2	19,2
Сумська	11,3	8,5	12,4	7,6	9,0	8,3	2,0	3,7	1,6	1,7	3,9	4,5	15,5	16,9
Тернопільська	10,8	8,4	12,4	7,6	7,2	8,5	2,1	4,4	1,9	1,9	3,3	3,9	23,5	22,2

Продовження додатка 2.1

Регіон	Хліб та хлібопродукти		Картопля та картоплепродукти		Овочі		Фрукти, ягоди, горіхи		Олія та інші жири		М'ясо та м'ясопродукти		Молоко та молочні продукти	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013
Харківська	10,4	8,2	9,5	6,5	10,8	8,6	2,7	4,8	1,8	1,5	4,0	5,5	17,7	19,6
Херсонська	11,6	10,6	9,6	7,8	11,3	10,9	2,5	6,4	1,8	2,0	3,5	6,0	14,1	17,7
Хмельницька	11,8	9,5	14,1	8,6	8,4	8,4	2,4	4,6	1,6	2,1	4,1	4,3	21,6	20,4
Черкаська	10,3	10,9	13,4	8,4	10,5	11,0	2,9	6,1	1,4	2,0	3,6	5,6	16,6	20,6
Чернівецька	12,0	10,0	8,9	5,9	7,3	8,9	2,0	4,7	2,1	1,8	3,5	3,9	20,5	19,9
Чернігівська	11,2	10,8	15,8	10,6	9,6	10,3	2,4	5,5	1,8	2,1	4,1	5,7	21,9	20,8
м. Київ	8,4	7,4	7,3	4,9	9,8	9,6	3,7	8,9	1,6	1,7	4,5	6,1	18,6	24,1
Україна	11,0	9,1	10,6	7,1	9,8	9,2	2,5	5,5	1,8	1,8	3,8	5,2	17,5	20,5

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 і 2013 роки.

Продовження додатка 2.1

Таблиця 7. Енергетична цінність і вміст поживних речовин у спожитих продуктах харчування, по регіонах України, у розрахунку на одну особу

Регіон	Енергетична цінність, ккал		Білки, г		Жири, г		Вуглеводи, г	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013
АР Крим	3332,3	3185,4	89,4	93,1	121,9	135,5	472,2	396,8
Вінницька	3493,3	3736,6	88,6	100,8	143,9	178,1	472,1	454,5
Волинська	3074,7	3635,4	75,7	91,9	130,5	166,3	401,3	447,9
Дніпропетровська	3141,7	3026,7	79,3	87,2	122,7	139,5	438,9	358,2
Донецька	3501,7	3317,0	90,2	95,3	134,7	158,7	485,6	376,5
Житомирська	3651,5	3505,2	86,5	93,8	145,8	161,8	521,4	444,4
Закарпатська	3744,1	3506,8	98,1	93,8	139,2	145,7	525,7	443,8
Запорізька	3051,7	3008,8	81,1	87,2	116,6	130,7	425,9	371,8
Івано-Франківська	3311,7	3254,8	84,4	87,0	130,7	127,5	453,5	433,8
Київська	3223,5	3104,1	82,6	88,2	131,1	146,3	455,7	376,7
Кіровоградська	3625,1	3296,9	89,4	92,5	138,7	148,6	507,9	398,1
Луганська	3285,2	3274,3	82,5	92,4	119,5	151,1	474,6	386,9
Львівська	3264,7	3332,5	84,1	89,4	133,3	151,3	439,8	404,4
Миколаївська	3241,9	3622,8	86,6	101,0	119,3	163,3	455,9	439,3
Одеська	3469,9	3201,4	95,2	93,5	132,4	138,2	479,2	397,2
Полтавська	3498,5	3558,5	90,6	102,7	137,8	157,0	483,8	450,7
Рівненська	3862,1	3283,3	93,5	87,7	161,1	151,1	532,1	415,7
Сумська	3365,2	3060,6	86,8	83,3	129,0	142,9	494,8	378,0
Тернопільська	3244,9	3019,5	83,9	83,0	130,8	140,1	439,9	367,8
Харківська	3336,4	3005,3	87,8	88,4	133,4	138,8	461,7	356,9
Херсонська	3278,9	3707,3	86,7	101,5	120,3	167,7	464,1	447,8
Хмельницька	3420,3	3375,6	86,8	89,1	131,9	156,9	485,9	421,0
Черкаська	3306,6	3807,7	83,4	100,6	126,1	170,6	477,6	484,2
Чернівецька	3288,1	3135,9	88,7	86,4	131,5	130,5	438,2	396,4
Чернігівська	3733,3	3832,0	94,0	101,7	147,7	176,0	545,4	493,8
м. Київ	3000,1	3166,2	84,4	94,8	132,9	154,3	392,6	356,0
м. Севастополь	3224,8	2817,4	85,3	90,3	126,7	125,6	447,7	336,4
Україна	3353,8	3298,8	86,7	92,4	131,4	150,1	466,9	401,2

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 і 2013 роки.

Продовження додатка 2.1

Таблиця 8. Частка витрат населення на непродовольчі товари та послуги, % по регіонах України, %

Регіон	Одяг та взуття		Житлово-комунальні послуги		Утримання житла		Медицина		Транспорт		Відпочинок, дозвілля		Освіта		Інші витрати	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013
АР Крим	4,3	5,5	6,4	9,3	1,1	5,0	3,4	3,2	2,6	3,7	1,4	0,8	1,0	0,9	4,8	6,3
Вінницька	5,3	7,1	6,5	7,4	1,1	3,6	2,8	3,7	1,7	2,9	1,0	0,8	0,4	1,6	4,3	5,9
Волинська	5,4	7,2	6,5	7,0	0,9	5,5	1,8	3,0	2,1	2,7	0,7	1,0	0,8	0,5	3,0	5,6
Дніпропетровська	5,1	5,3	8,4	9,8	0,7	3,9	2,2	2,8	2,7	3,6	1,9	1,4	0,6	1,3	3,8	6,8
Донецька	4,7	5,3	7,4	9,1	0,9	4,0	2,2	3,4	2,1	4,8	2,2	1,5	1,1	0,8	4,4	7,2
Житомирська	4,7	5,6	6,5	6,1	1,4	3,7	2,4	3,2	2,8	3,9	0,8	0,7	0,7	1,1	4,2	5,9
Закарпатська	4,0	8,4	3,8	6,1	1,6	5,1	1,3	2,3	2,5	5,8	0,8	0,8	0,5	1,4	4,4	5,1
Запорізька	5,4	5,7	7,3	9,0	1,3	3,4	2,6	3,3	3,1	4,0	3,4	1,2	1,0	1,4	4,7	6,6
Івано-Франківська	5,3	9,8	8,0	6,6	1,6	5,4	1,4	4,0	1,8	5,2	1,1	0,8	0,7	1,5	4,8	5,3
Київська	6,2	6,3	8,1	9,6	1,9	2,6	2,2	3,5	2,5	3,6	2,3	1,0	1,2	0,9	4,6	6,8
Кіровоградська	4,2	5,8	6,6	8,5	1,5	3,9	2,6	3,7	1,4	3,8	1,2	1,3	0,6	1,0	3,8	6,4
Луганська	4,9	4,7	7,5	8,6	1,3	4,1	2,7	3,7	2,3	2,8	1,4	1,2	0,9	0,8	4,2	6,1
Львівська	5,5	7,7	8,0	7,3	1,1	3,6	2,2	2,8	2,6	6,2	1,0	1,0	0,6	1,2	4,2	6,5
Миколаївська	4,0	7,4	7,8	7,5	0,9	5,2	2,5	3,2	1,4	3,9	0,8	0,9	0,5	1,1	3,7	7,5
Одеська	4,5	4,7	5,1	10,9	1,0	3,1	3,3	2,3	2,5	3,8	0,9	1,3	1,5	1,5	4,6	5,8
Полтавська	4,2	5,3	8,9	8,1	1,0	4,1	2,1	3,7	2,0	4,7	1,0	1,4	1,0	0,9	4,0	5,5
Рівненська	5,1	8,3	5,6	6,8	0,9	3,6	2,7	2,2	1,6	1,4	1,3	0,9	1,1	0,5	3,8	4,9
Сумська	4,9	5,9	7,7	8,1	0,9	3,4	1,8	3,6	1,7	2,9	0,9	2,2	0,6	1,3	3,5	6,5

Продовження додатка 2.1

Регіон	Оцяг та взуття		Житлово-комунальні послуги		Утримання життя		Медицина		Транспорт		Відпочинок, дозвілля		Освіта		Інші витрати	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013
Тернопільська	6,3	6,4	7,2	6,6	1,3	4,3	4,2	2,7	2,1	4,7	1,0	0,7	0,9	1,3	4,5	5,5
Харківська	4,1	6,8	8,9	10,6	0,8	4,5	2,9	2,6	2,5	4,8	1,6	1,2	0,6	1,1	4,4	7,3
Херсонська	4,5	5,4	7,2	9,6	0,7	3,5	3,8	2,4	2,7	2,0	1,0	0,5	0,9	1,1	4,2	5,8
Хмельницька	5,1	6,5	7,6	7,5	1,2	4,1	2,2	2,7	1,9	3,1	1,0	0,5	1,1	1,4	3,5	5,5
Черкаська	3,9	5,3	6,7	7,0	0,7	3,5	3,0	3,8	2,7	5,3	1,2	1,4	0,9	1,2	3,6	6,0
Чернівецька	5,0	6,8	7,0	7,4	1,0	4,2	2,1	3,2	1,3	3,6	0,9	0,8	1,3	1,0	4,0	5,7
Чернігівська	4,1	4,8	6,3	6,6	1,0	4,0	1,7	2,6	1,6	3,5	1,5	1,1	0,9	1,0	2,9	5,3
м. Київ	5,7	4,3	9,1	10,0	1,5	4,3	2,5	3,4	4,7	4,8	3,8	2,2	1,8	2,0	5,9	7,2
м. Севастополь	3,2	4,1	7,8	9,2	1,4	4,7	3,9	3,0	2,4	5,5	0,5	1,4	1,0	1,9	5,1	8,4
Україна	4,9	5,9	7,4	8,6	1,1	4,0	2,5	3,2	2,5	4,1	1,6	1,2	0,9	1,2	4,3	6,4

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 і 2013 роки.

Продовження додатка 2.1

Таблиця 9. Питома вага домогосподарств, що мають окремі товари тривалого користування, по регіонах України, %

Регіон	Холодильник		Пральна машина		Телевізор	
	2001	2014	2001	2014	2001	2014
Вінницька	81,3	98,8	54,2	83,0	50,5	94,8
Волинська	74,6	94,0	70,7	81,2	54,0	89,3
Дніпропетровська	94,4	98,2	75,3	90,3	72,9	98,3
Донецька	97,1	99,6	88,7	94,6	79,1	97,5
Житомирська	85,9	96,5	68,2	80,5	53,2	97,0
Закарпатська	84,5	99,3	66,4	88,0	64,4	97,9
Запорізька	96,5	96,7	83,9	91,1	80,9	95,5
Івано-Франківська	80,2	97,8	51,7	77,5	63,6	99,5
Київська	94,2	99,9	73,6	90,3	64,4	95,2
Кіровоградська	76,9	95,4	68,9	84,6	55,6	94,4
Луганська	91,0	92,2	84,0	84,9	72,7	88,3
Львівська	87,6	98,8	64,9	92,1	73,3	97,4
Миколаївська	88,1	98,1	80,2	90,6	59,3	95,1
Одеська	91,6	99,4	72,6	94,3	64,8	96,1
Полтавська	84,7	98,9	67,9	81,4	62,8	97,2
Рівненська	88,6	99,6	70,9	86,2	65,0	96,8
Сумська	84,6	98,6	66,4	83,6	59,6	98,7
Тернопільська	84,8	98,3	68,1	83,3	62,3	97,9
Харківська	92,5	99,3	82,6	93,9	78,8	97,2
Херсонська	87,8	97,9	75,8	88,8	67,0	97,4
Хмельницька	79,1	96,4	65,0	80,5	53,3	94,2
Черкаська	86,0	97,8	66,0	85,0	61,1	95,0
Чернівецька	79,3	98,7	63,6	89,0	62,3	91,5
Чернігівська	78,4	98,0	48,8	78,2	53,4	97,1
м. Київ	96,8	89,0	75,9	81,0	88,3	84,6
Україна	89,4	97,5	73,2	87,1	68,6	95,4

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2001 і 2014 роки.

Продовження додатка 2.1

Таблиця 10. Частка домогосподарств, що мають окремі майнові набори, по регіонах України, %

Region	Мінімальний майновий набір		Розширений майновий набір	
	2002	2014	2004	2012
Вінницька	47,5	80,6	1,4	7,2
Волинська	42,6	75,7	0,9	8,9
Дніпропетровська	63,8	89,8	0,3	7,7
Донецька	77,3	93,0	0,2	8,0
Житомирська	46,5	78,5	1,1	10,3
Закарпатська	50,3	87,1	1,8	19,3
Запорізька	75,2	88,7	0,5	15,0
Івано-Франківська	38,8	76,7	0,7	5,7
Київська	51,8	86,3	1,1	3,5
Кіровоградська	50,0	81,9	0,0	3,4
Луганська	68,6	81,2	0,6	9,9
Львівська	62,8	90,3	0,3	10,6
Миколаївська	66,7	88,3	1,6	10,0
Одеська	54,2	90,4	0,0	7,7
Полтавська	55,0	81,2	0,0	12,0
Рівненська	52,2	85,2	0,6	10,6
Сумська	43,8	82,0	0,0	8,3
Тернопільська	57,0	81,8	2,1	6,6
Харківська	69,8	92,4	0,3	12,3
Херсонська	57,6	87,7	0,0	7,0
Хмельницька	45,7	78,7	1,2	9,2
Черкаська	47,5	83,6	0,6	3,4
Чернівецька	50,6	81,7	0,9	11,1
Чернігівська	40,3	76,9	0,0	8,2
м. Київ	73,8	77,0	1,5	7,4
Україна	60,2	84,9	0,6	8,9

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2002, 2004, 2012 і 2014 роки.

Продовження додатка 2.1

Таблиця 11. Розподіл домогосподарств за розміром земельних ділянок по регіонах України, %

Регіон	Частка домогосподарств, що мають земельну ділянку відповідного розміру					
	менше 10 соток		10–100 соток		більше 100 соток	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013
АР Крим	69,6	45,9	30,4	28,6	0,0	25,6
Вінницька	20,1	23,4	71,1	49,7	8,8	27,0
Волинська	22,1	13,7	76,1	59,4	1,8	26,9
Дніпропетровська	59,2	60,4	37,2	14,6	3,6	25,0
Донецька	71,2	68,1	26,3	21,8	2,5	10,1
Житомирська	28,1	32,8	65,0	43,6	6,9	23,7
Закарпатська	29,6	27,0	68,4	57,2	2,0	15,9
Запорізька	48,6	54,4	44,9	20,6	6,5	25,1
Івано-Франківська	15,8	7,5	79,7	57,4	4,5	35,1
Київська	38,5	29,9	61,0	48,6	0,5	21,5
Кіровоградська	34,3	27,5	63,3	37,1	2,4	35,4
Луганська	72,6	65,6	22,5	18,6	4,9	15,8
Львівська	31,1	16,6	57,5	64,8	11,4	18,7
Миколаївська	53,6	36,4	45,2	27,6	1,2	35,9
Одеська	38,0	27,1	61,4	30,6	0,6	42,3
Полтавська	37,4	33,0	61,3	32,9	1,2	34,1
Рівненська	30,5	16,4	67,5	62,7	2,0	21,0
Сумська	44,2	50,8	55,8	25,2	0,0	24,0
Тернопільська	19,1	11,7	75,7	41,5	5,2	46,8
Харківська	46,6	43,9	53,4	39,9	0,0	16,2
Херсонська	45,1	38,7	38,9	29,1	16,0	32,2
Хмельницька	22,6	12,8	63,5	33,3	13,9	53,9
Черкаська	24,1	24,2	74,6	41,3	1,4	34,5
Чернівецька	15,3	17,9	84,7	53,3	0,0	28,8
Чернігівська	28,6	27,8	69,6	34,6	1,8	37,7
м. Київ	80,6	93,5	19,4	6,5	0,0	0,0
м. Севастополь	95,5	92,6	4,5	7,4	0,0	0,0
Україна	42,0	36,0	54,2	37,0	3,8	27,0

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 і 2013 роки.

Продовження додатка 2.1

Таблиця 12. Розподіл домогосподарств за типом власності на житло по регіонах України, %

Регіон	Приватне		Державне		Відомче		Наймане	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013
АР Крим	75,0	92,4	22,7	2,0	1,7	0,0	0,7	5,6
Вінницька	91,0	97,1	6,3	0,4	2,3	0,3	0,4	2,3
Волинська	89,9	97,4	9,5	0,4	0,2	0,0	0,4	2,3
Дніпропетровська	69,3	92,9	25,8	1,7	4,4	0,0	0,5	5,4
Донецька	69,0	92,9	28,7	4,8	1,1	0,2	1,2	2,0
Житомирська	80,6	97,0	11,1	0,4	6,9	0,0	1,4	2,6
Закарпатська	86,9	98,6	10,6	0,0	2,3	0,0	0,3	1,4
Запорізька	66,9	93,8	25,1	0,8	7,6	0,4	0,4	5,0
Івано-Франківська	89,4	96,9	9,4	0,2	0,2	0,3	0,9	2,6
Київська	79,5	95,9	17,8	0,9	2,1	0,5	0,6	2,7
Кіровоградська	91,1	97,9	8,2	0,0	0,3	0,4	0,4	1,7
Луганська	76,7	92,1	21,5	5,2	1,1	0,0	0,7	2,7
Львівська	81,3	97,2	15,7	1,1	1,8	0,1	1,2	1,5
Миколаївська	76,3	95,7	17,6	0,3	2,0	0,0	4,2	4,0
Одеська	82,9	92,2	14,9	0,1	1,5	0,4	0,7	7,2
Полтавська	84,0	94,5	11,5	1,7	4,1	0,0	0,4	3,9
Рівненська	84,9	99,8	11,2	0,2	2,7	0,0	1,3	0,0
Сумська	86,5	96,0	10,4	0,3	1,9	0,0	1,1	3,7
Тернопільська	91,6	97,4	5,6	0,0	0,9	1,1	1,9	1,5
Харківська	76,5	94,4	21,0	2,9	1,2	0,0	1,3	2,7
Херсонська	88,3	89,9	8,8	2,9	2,1	0,5	0,8	6,8
Хмельницька	89,8	94,9	7,2	0,2	2,7	0,0	0,4	4,9
Черкаська	86,5	98,1	9,7	0,0	3,2	0,0	0,6	1,9
Чернівецька	92,0	97,7	6,4	0,7	0,7	0,0	0,9	1,5
Чернігівська	87,9	95,4	8,2	1,5	3,2	0,4	0,7	2,8
м. Київ	62,7	90,8	34,0	2,6	2,9	0,5	0,4	6,2
м. Севастополь	63,6	92,9	36,4	2,5	0,0	0,4	0,0	4,2
Україна	78,9	94,6	17,9	1,7	2,4	0,2	0,9	3,5

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 і 2013 роки.

Продовження додатка 2.1

Таблиця 13. Динаміка базових показників забезпеченістю житловою площею домогосподарств по регіонах України, %

Регіон	Середній розмір загальної площі житла, м ² на одну особу		Частка домогосподарств, у яких житлова площа менша, ніж 7,5 м ² на одну особу		Частка домогосподарств, у яких житлова площа менша, ніж 13,65 м ² на одну особу	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013
АР Крим	40,5	26,3	14,3	10,5	50,6	42,4
Вінницька	31,7	34,8	15,2	6,3	41,1	27,2
Волинська	26,5	28,3	13,2	10,4	46,7	37,8
Дніпропетровська	27,9	28,6	11,2	8,2	48,9	40,7
Донецька	25,7	27,8	13,7	6,2	47,4	41,9
Житомирська	33,4	31,8	13,0	12,4	46,4	37,5
Закарпатська	39,3	29,5	9,0	11,0	34,9	44,6
Запорізька	23,9	28,9	16,6	8,4	58,1	33,5
Івано-Франківська	32,6	29,3	17,2	13,3	42,8	39,6
Київська	37,9	32,6	8,1	9,0	41,6	35,1
Кіровоградська	30,9	32,0	8,8	5,5	37,3	30,8
Луганська	26,7	29,1	13,1	9,7	47,2	36,6
Львівська	26,2	26,8	21,8	11,9	54,7	47,7
Миколаївська	25,9	27,8	10,3	11,2	47,1	41,4
Одеська	32,7	28,9	13,5	8,1	46,6	42,1
Полтавська	30,0	31,0	11,8	14,6	45,4	36,7
Рівненська	25,9	30,6	16,3	5,0	44,3	37,1
Сумська	26,7	29,9	15,0	11,2	47,0	37,0
Тернопільська	35,0	32,5	17,1	16,3	53,0	38,7
Харківська	27,1	27,7	14,9	9,2	49,2	36,6
Херсонська	26,5	29,2	11,1	8,3	50,1	34,9
Хмельницька	35,8	32,6	12,2	9,6	38,5	36,5
Черкаська	29,7	34,8	10,7	5,6	38,5	34,1
Чернівецька	26,8	29,4	18,3	8,4	47,3	38,6
Чернігівська	42,7	33,2	13,5	8,6	42,8	29,7
м. Київ	29,0	25,2	18,3	17,1	57,2	49,1
м. Севастополь	23,4	26,3	9,2	10,0	52,5	47,5
Україна	29,9	29,4	13,8	9,7	47,2	38,9

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 і 2013 роки.

Продовження додатка 2.1

Таблиця 14. Основні характеристики житла домогосподарств по регіонах України, %

Регіон	Частка домогосподарств, що мешкають у житлі				Частка домогосподарств			
	збудованому до 1980 р.		у якому капітальний ремонт не проводився		які не мають окремого житла		з навантаженням на одну кімнату більше двох осіб	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013
АР Крим	71,7	64,8	—	32,8	6,5	7,1	18,3	19,6
Вінницька	72,0	62,3	—	23,9	7,7	8,9	20,4	10,8
Волинська	72,1	63,4	—	44,1	4,1	8,6	17,6	15,5
Дніпропетровська	68,9	64,8	—	61,6	7,4	7,0	15,9	12,4
Донецька	77,7	77,9	—	60,1	1,9	2,5	15,2	10,0
Житомирська	74,1	78,9	—	53,0	9,6	5,5	22,6	16,3
Закарпатська	68,1	62,4	—	19,3	1,3	2,9	19,7	20,9
Запорізька	66,8	74,8	—	44,7	6,0	5,0	18,7	9,2
Івано-Франківська	70,6	62,5	—	13,6	6,9	7,0	27,3	23,9
Київська	63,7	55,4	—	70,7	10,7	10,0	14,2	12,8
Кіровоградська	78,0	60,3	—	68,6	6,8	8,9	12,6	11,3
Луганська	78,8	75,4	—	61,2	2,8	3,9	16,0	10,9
Львівська	73,1	66,7	—	65,0	7,2	2,9	31,2	23,2
Миколаївська	70,8	70,1	—	42,4	8,0	3,7	16,0	16,0
Одеська	79,8	78,6	—	45,3	9,6	5,6	19,8	14,9
Полтавська	65,5	62,0	—	71,8	9,4	8,4	15,8	17,2
Рівненська	76,5	51,5	—	65,8	6,7	2,5	20,6	19,0
Сумська	81,8	62,6	—	49,3	8,8	4,8	22,3	14,7
Тернопільська	73,3	78,4	—	45,0	7,5	3,8	25,5	18,5
Харківська	72,8	73,0	—	15,4	8,1	10,4	17,0	16,0
Херсонська	75,2	73,7	—	49,4	13,6	6,7	16,9	9,1
Хмельницька	76,7	60,5	—	24,5	4,3	3,2	15,6	13,2
Черкаська	77,1	62,5	—	24,6	8,0	9,5	12,6	8,4
Чернівецька	75,6	57,1	—	12,8	2,6	1,4	28,7	17,5
Чернігівська	85,7	67,2	—	44,8	11,8	3,0	16,7	12,4
м. Київ	58,2	55,2	—	95,4	2,2	9,6	23,6	25,2
м. Севастополь	96,9	71,5	—	90,6	5,3	10,3	17,6	15,8
Україна	73,3	67,4	—	50,1	6,5	6,1	18,6	15,1

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 і 2013 роки.

Продовження додатка 2.1

Таблиця 15. Рівень навантаження особами на одну кімнату у домогосподарствах, по регіонах України, 2013 р., %

Регіон	Менше однієї особи на кімнату	Одна особа на кімнату	Одна–дві особи на кімнату	Дві особи на кімнату	Дві–три особи на кімнату	Три та більше осіб на кімнату
АР Крим	30,8	31,7	18,0	12,1	6,3	1,2
Вінницька	44,7	28,0	16,5	7,1	3,4	0,3
Волинська	34,0	25,5	25,0	9,3	4,5	1,6
Дніпропетровська	35,2	31,5	20,9	7,3	4,7	0,4
Донецька	39,8	32,2	18,0	7,2	2,5	0,3
Житомирська	40,3	26,5	16,9	9,0	6,5	0,8
Закарпатська	23,6	24,9	30,6	12,2	6,2	2,4
Запорізька	41,2	33,7	16,0	3,8	4,9	0,5
Івано-Франківська	23,7	30,6	21,8	15,8	6,3	1,9
Київська	41,4	27,2	18,5	7,6	3,4	1,8
Кіровоградська	42,2	29,5	17,0	6,3	4,4	0,6
Луганська	40,3	32,4	16,4	6,0	4,8	0,0
Львівська	26,0	25,2	25,6	14,6	7,8	0,8
Миколаївська	33,3	31,1	19,7	9,5	6,3	0,2
Одеська	34,6	29,9	20,7	9,0	5,4	0,5
Полтавська	44,2	26,7	11,8	10,8	6,2	0,2
Рівненська	33,5	28,0	19,6	13,8	4,9	0,3
Сумська	40,1	30,5	14,7	8,6	6,2	0
Тернопільська	39,0	17,5	24,9	8,7	8,2	1,7
Харківська	34,6	31,2	18,2	9,4	4,9	1,7
Херсонська	42,7	27,9	20,3	5,3	3,0	0,8
Хмельницька	43,4	21,9	21,5	9,1	2,9	1,2
Черкаська	48,8	24,9	17,8	5,5	2,9	0,0
Чернівецька	33,4	27,8	21,3	11,1	6,1	0,3
Чернігівська	39,4	29,0	19,2	6,9	3,9	1,6
м. Київ	20,9	31,5	22,3	15,1	8,3	1,8
м. Севастополь	24,3	33,2	26,7	10,8	3,8	1,2
Україна	36,2	29,3	19,5	9,2	5,1	0,8

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2013 р.

Продовження додатка 2.1

Таблиця 16. Динаміка рівня комфортності житла домогосподарств по регіонах України, %

Регіон	Міські поселення		Сільська місцевість	
	2000	2013	2000	2013
АР Крим	27,2	7,0	22,9	38,7
Вінницька	19,1	32,3	2,6	9,7
Волинська	29,0	32,6	9,7	34,8
Дніпропетровська	27,4	19,4	24,9	45,3
Донецька	19,7	11,4	30,8	14,9
Житомирська	20,1	15,5	9,6	18,1
Закарпатська	18,8	43,9	1,1	50,3
Запорізька	36,5	26,1	1,5	18,5
Івано-Франківська	27,4	31,0	8,6	29,2
Київська	32,1	12,8	10,9	48,1
Кіровоградська	13,0	19,3	0,7	9,8
Луганська	17,9	8,4	4,8	46,8
Львівська	26,4	29,2	6,8	35,6
Миколаївська	19,3	19,3	2,2	36,0
Одеська	18,2	33,6	0,0	28,3
Полтавська	23,6	33,2	19,1	41,0
Рівненська	30,3	29,6	5,8	17,2
Сумська	7,6	18,6	11,5	26,5
Тернопільська	26,2	9,2	8,1	34,8
Харківська	33,5	37,0	25,0	45,9
Херсонська	34,5	8,3	24,7	11,5
Хмельницька	12,9	17,9	14,2	7,7
Черкаська	24,2	41,2	7,0	24,5
Чернівецька	27,8	28,8	0,0	37,2
Чернігівська	13,8	36,5	3,1	20,6
м. Київ	92,9	80,4	–	–
м. Севастополь	35,1	13,5	–	16,0
Україна	29,0	27,1	10,1	29,3

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 і 2013 роки.

Продовження додатка 2.1
Таблиця 17. Обладнання житла окремими видами зручностей, по регіонах України, %

Регіон	Центральне опалення		Вологін		Каналізація		Гаряче водопостачання		Централізоване газопостачання		Ванна або душ	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013
АР Крим	43,5	35,7	80,9	86,9	80,9	89,6	35,5	11,3	57,7	66,3	61,4	81,9
Вінницька	32,2	14,4	43,4	53,2	37,8	48,4	18,3	29,6	31,8	63,2	35,6	45,8
Волинська	24,3	25,7	42,1	74,8	39,7	74,8	17,0	30,8	52,9	70,3	34,9	66,8
Дніпропетровська	67,5	54,0	85,8	89,5	80,6	87,6	51,7	40,4	84,7	89,7	77,3	82,5
Донецька	62,6	52,2	90,8	86,6	81,6	84,8	39,9	22,1	65,3	61,7	76,2	82,0
Житомирська	34,8	15,2	44,0	50,9	40,3	50,4	13,9	26,5	60,3	74,9	32,3	43,1
Закарпатська	25,6	—	76,3	85,4	75,9	85,4	14,5	61,6	29,4	69,5	68,2	80,6
Запорізька	60,2	43,1	73,5	80,8	65,1	77,9	50,5	23,9	52,1	77,1	62,8	72,9
Івано-Франківська	26,6	14,1	37,1	53,3	36,4	53,3	23,0	39,2	82,3	76,2	35,5	51,8
Київська	38,0	31,2	53,5	70,4	48,1	69,9	29,9	19,7	69,3	91,9	45,0	67,5
Кіровоградська	22,8	22,1	43,6	64,1	30,0	58,4	15,1	29,0	45,0	60,2	27,8	53,6
Луганська	46,0	29,9	64,6	81,3	59,6	81,3	26,2	13,1	51,2	83,4	52,4	77,1
Львівська	42,2	36,1	61,3	77,1	60,9	77,0	28,9	23,3	87,3	89,0	57,3	73,7
Миколаївська	35,5	32,6	57,5	77,2	50,3	75,3	23,6	26,0	55,0	75,5	46,8	70,4
Одеська	31,1	36,6	67,0	76,5	46,0	76,2	18,2	34,4	40,8	61,3	39,7	71,9
Полтавська	36,3	32,9	63,7	69,7	57,3	68,9	29,5	35,5	83,9	88,2	54,3	66,5
Рівненська	27,8	21,0	39,9	60,4	39,2	60,4	17,8	25,8	34,6	70,9	35,0	59,9
Сумська	30,8	25,4	47,8	68,5	42,0	63,0	13,0	19,4	63,4	79,5	39,6	52,6
Тернопільська	26,4	14,2	45,3	61,5	36,3	61,5	15,7	5,3	62,1	85,6	34,7	57,4

Продовження додатка 2.1

Регіон	Центральне опалення		Водогін		Каналізація		Гаряче водопостачання		Централізоване газопостачання		Ванна або душ	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013
Харківська	60,6	55,7	70,8	87,0	70,0	87,0	49,4	43,8	73,7	85,7	64,5	85,6
Херсонська	43,9	23,5	84,7	72,7	69,8	70,5	33,3	9,3	60,6	62,7	67,0	66,5
Хмельницька	23,3	28,0	42,4	51,2	40,1	50,9	11,3	20,4	67,7	74,6	36,2	47,9
Черкаська	25,8	26,1	42,8	60,4	41,9	59,0	18,1	33,8	45,6	76,3	34,7	56,1
Чернівецька	17,5	17,8	34,8	64,5	32,5	64,5	18,9	39,1	36,7	79,6	30,9	63,6
Чернігівська	21,4	30,3	36,1	64,9	36,1	63,3	10,5	36,0	43,7	75,2	30,3	55,0
м. Київ	100,0	98,6	100,0	99,9	100,0	99,9	98,9	94,3	79,3	75,8	99,0	99,9
м. Севастополь	92,4	82,2	94,8	99,2	94,8	99,2	42,4	16,9	87,2	81,4	88,7	95,4
Україна	45,8	38,4	65,8	76,2	60,4	75,1	33,1	31,9	62,0	75,9	55,5	71,2

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 і 2013 роки.

Основні показники рівня та якості життя населення України за типом місцевості

Таблиця 1. Основні показники співвідношення між доходами та витратами домогосподарств України за типом місцевості

Тип місцевості	Співвідношення сукупних еквівалентних витрат та доходів		Питома вага грошових доходів у сукупних доходах домогосподарств, %		Різниця між грошовими витратами та грошовими доходами, грн	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013
Міські поселення	1,48	0,91	80,52	96,4	1814,1	-6614,2
Сільська місцевість	1,23	0,87	56,75	87,5	987,0	-7484,3
Україна	1,40	0,90	72,40	93,9	1556,4	-6880,7

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 і 2013 роки та за даними відомчої статистики.

Таблиця 2. Динаміка структури загальних доходів населення України за типом місцевості, %

Тип місцевості	Оплата праці		Доходи від підприємницької діяльності		Натуральні доходи від ОПГ		Пенсії		Пільги та субсидії		Інші соціальні трансферти		Інші надходження	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013
Міські поселення	52,6	61,1	3,5	5,1	9,0	1,4	13,5	19,7	4,5	0,9	1,6	4,4	8,7	2,2
Сільська місцевість	22,2	41,5	1,7	3,3	37,0	10,6	11,3	21,5	2,3	0,6	1,4	6,1	5,4	2,5
Україна	41,5	55,1	2,9	4,6	19,3	4,2	12,7	20,3	3,7	0,8	1,5	4,9	7,5	2,3

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 і 2013 роки та за даними відомчої статистики.

Продовження додатка 2.2

Таблиця 3. Матеріальна забезпеченість населення України за типом місцевості, 2013 р.

Тип місцевості	Грошові доходи*, грн на рік	Сукупні ресурси*, грн на рік	Частка населення з грошовими доходами на одну особу на місяць нижче прожиткового мінімуму, %	Індекс споживчих цін на продукти харчування та безалкогольні напої, %
Міська поселення	51907,1	55304,8	22,9	—
Сільська місцевість	42017,6	49251,4	42,7	—
Україна	48878,4	53450,9	29,2	99,3

Примітка: * у середньому на одне домогосподарство.

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2013 р. та за даними відомчої статистики.

Таблиця 4. Основні показники матеріального забезпечення населення України за типом місцевості

Тип місцевості	Середньодушовий дохід на місяць, грн		Середньодушові витрати за місяць, грн		Частка осіб, які отримують середньодушовий дохід нижче прожиткового мінімуму, %	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013
Міські поселення	140,8	1772,0	202,4	1576,4	94,3	18,6
Сільська місцевість	150,6	1483,6	182,5	1266,2	93,1	28,9
Україна	144,0	1679,7	195,9	1477,2	93,9	21,9

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 і 2013 роки та за даними відомчої статистики.

Продовження додатка 2.2

Таблиця 5. Структура витраг населення України за типом місцевості, %

Тип місцевості	Витрати										
	харчування			непродовольчі товари			послуги			інше	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	
Міські поселення	62,03	50,93	11,25	20,43	16,79	15,84	9,93	12,80			
Сільська місцевість	71,50	54,72	10,44	22,62	8,09	7,76	9,97	14,90			
Україна	64,91	51,97	11,01	21,03	14,15	13,62	9,94	13,38			

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 і 2013 роки.

Таблиця 6. Динаміка споживання населенням України основних груп продуктів, за типом місцевості, кг на особу на місяць

Тип місцевості	Хліб та хлібопродукти		Картопля та картоплепродукти		Овочі		Фрукти, ягоди, горіхи, баштанні		Олія, маргарин та інші жири		М'ясо та м'ясопродукти		Молоко та молочні продукти	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013
	Міські поселення	10,66	8,36	9,15	6,06	8,57	9,07	2,77	4,89	1,88	1,73	3,73	5,80	15,59
Сільська місцевість	11,69	10,72	13,68	9,21	8,82	9,61	2,00	2,86	1,67	1,79	3,82	4,36	21,42	20,01
Україна	10,99	9,12	10,62	7,07	8,65	9,24	2,52	4,24	1,81	1,75	3,76	5,20	17,49	20,45

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 і 2013 роки.

Продовження додатка 2.2

Таблиця 7. Енергетична цінність і вміст поживних речовин у спожитих продуктах харчування, за типом місцевості, Україна, в розрахунку на одну особу

Тип місцевості	Енергетична цінність, ккал		Білки, г		Жири, г		Вуглеводи, г	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013
Міські поселення	3278,6	3198,0	84,3	90,9	131,0	151,4	453,5	373,8
Сільська місцевість	3504,9	3510,5	91,4	95,6	132,4	147,3	493,7	458,8
Україна	3353,8	3298,8	86,7	92,4	131,4	150,1	466,9	401,2

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 і 2013 роки.

Таблиця 8. Структура витрат населення України на непродовольчі товари та послуги, за типом місцевості, %

Тип місцевості	Витрати															
	одяг та взуття		житлово-комунальні послуги		утримання житла		медицина		транспорт		відпочинок		освіта		інше	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013
Міські поселення	5,18	5,74	8,31	9,31	1,19	3,91	2,57	3,12	2,71	4,22	2,01	1,54	1,16	1,36	4,92	7,07
Сільська місцевість	4,19	6,39	5,25	6,65	0,91	4,35	2,26	3,31	1,85	3,92	0,76	0,41	0,43	0,77	2,88	4,58
Україна	4,88	5,92	7,38	8,58	1,10	4,03	2,48	3,18	2,45	4,13	1,63	1,23	0,94	1,20	4,30	6,39

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 і 2013 роки.

Продовження додатка 2.2

Таблиця 9. Питома вага домогосподарств України, що мають окремі товари тривалого користування, за типом місцевості, %

Група товарів	Рік	Тип місцевості		Україна
		міські поселення	сільська місцевість	
Холодильник	2002	95,8	78,3	90,3
	2014	97,5	98,0	97,7
Пральна машина	2002	79,6	60,8	73,7
	2014	89,9	82,8	87,7
Телевізор	2002	81,6	51,5	72,2
	2014	95,4	96,1	95,6
Відеокамера	2002	0,7	0,4	0,6
	2014	8,4	2,4	6,5
Комп'ютер	2002	3,7	0,3	2,6
	2014	44,7	19,5	36,8
Автомобіль	2002	14,7	17	15,4
	2014	22,3	22,2	22,2
Супутникова антена	2002	0,5	0,2	0,4
	2014	15,1	36,7	21,9

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2002 і 2014 роки.

Таблиця 10. Частка домогосподарств України, що мають окремі майнові набори, за типом місцевості, %

Тип місцевості	Мінімальний майновий набір		Розширений майновий набір	
	2002	2014	2004	2012
Міські поселення	69,6	87,2	1,3	15,6
Сільська місцевість	39,6	80,4	0,2	4,8
Україна	60,2	84,9	0,6	8,9

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000, 2002, 2004 і 2014 роки.

Продовження додатка 2.2

Таблиця 11. Розподіл домогосподарств України за розміром земельних ділянок за типом місцевості, %

Тип місцевості	Частка домогосподарств, що мають земельну ділянку відповідного розміру					
	менше 10 соток		10–100 соток		більше 100 соток	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013
Міські поселення	72,7	72,8	27,1	21,7	0,2	5,5
Сільська місцевість	9,7	5,9	82,8	49,5	7,5	44,6
Україна	42,0	36,0	54,2	37,0	3,8	27,0

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 і 2013 роки.

Таблиця 12. Розподіл домогосподарств України за типом власності на житло за типом місцевості, %

Тип місцевості	Приватне		Державне		Відомче		Наймане	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013
Міські поселення	72,5	92,6	24,2	2,4	2,2	0,2	1,1	4,9
Сільська місцевість	92,7	99,1	4,2	0,2	2,7	0,3	0,4	0,4
Україна	78,9	94,6	17,9	1,7	2,4	0,2	0,9	3,5

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 і 2013 роки.

Таблиця 13. Основні характеристики житла домогосподарств України за типом місцевості, %

Тип місцевості	Частка домогосподарств							
	мешкають у житлі, збудованому до 1980 р.		мешкають у житлі, у якому капітальний ремонт не проводився		не мають окремого житла		з навантаженням на одну кімнату більше двох осіб	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013
Міські поселення	69,8	65,3	—	58,6	8,0	7,5	19,6	17,0
Сільська місцевість	80,8	72,1	—	30,8	3,2	2,7	16,4	10,7
Україна	73,3	67,4	—	50,1	6,5	6,1	18,6	15,1

Джерело: розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на базі даних ОУЖД за 2000 і 2013 роки.

Показники оцінки рівня та якості життя населення України на рівні адміністративних районів

Блок 1. Доходи, витрати, доступ до зайнятості
1.1. Середньодушовий задекларований індивідуальний дохід, <i>грн</i>
1.2. Середньомісячна заробітна плата найманих працівників, <i>грн</i>
1.3. Середній розмір пенсійної виплати за віком, <i>грн</i>
1.4. Середній розмір державної соціальної допомоги (допомога малозабезпеченим сім'ям, всі допомоги на дітей, субсидії), <i>грн на сім'ю</i>
1.5. Роздрібний товарооборот підприємств (у розрахунку на одну особу), <i>тис. грн</i>
1.6. Обсяг послуг, реалізованих населенню (у розрахунку на одну особу), <i>грн</i>
1.7. Умовний показник зайнятості населення (середньооблікова кількість штатних працівників та кількість платників єдиного соціального внеску (фізичних осіб підприємців та самозайнятих), віднесена до середньорічної чисельності постійного населення у віці 18–64 роки), %
1.8. Частка найманих працівників, які перебували в умовах вимушеної неповної зайнятості, %
Блок 2. Майно та житлові умови
2.1. Середній розмір земельного паю (ділянки) на одне домогосподарство, <i>га</i>
2.2. Кадастрова вартість землі, <i>тис. грн/га</i>
2.3. Кількість м ² житлового фонду, що перебуває у приватній власності домогосподарств
2.4. Кількість зареєстрованих легкових автомобілів в середньому на 1 тис. осіб (за даними МВС), <i>од.</i>
2.5. Введення в експлуатацію житла (тис. м ² загальної площі на 1 тис. постійного населення)
2.6. Забезпеченість населення житлом (м ² загальної площі у середньому на одну особу)
2.7. Частка населення, яке мешкає у застарілому та аварійному житлі, %
2.8. Частка житлового фонду, збудованого до 1970 р. і за яким не проведено реконструкцію, %
2.9. Частка загальної площі житла в сільській місцевості, обладнана водогонном, %
2.10. Частка загальної площі житла в міській місцевості, обладнана каналізацією, %
2.11. Рівень оплати населенням житлово-комунальних послуг, %

Продовження додатка 2.3

Блок 3. Освіта
3.1. Питома вага населених пунктів, в яких є діти до 6 років, але немає дошкільних навчальних закладів, %
3.2. Охоплення дітей віком 3–5 років дошкільними навчальними закладами, %
3.3. Наповнюваність дошкільних навчальних закладів (кількість дітей у закладах у розрахунку на 100 місць)
3.4. Питома вага населених пунктів, в яких є діти віком 7–17 років, але найближчий загальноосвітній навчальний заклад знаходиться на відстані більше 10 км, %
3.5. Частка учнів, які проживають більш ніж за 3 км від загальноосвітнього навчального закладу, і не забезпечені підвезенням, %
3.6. Частка загальноосвітніх навчальних закладів, що мають доступ до мережі Інтернет, %
3.7. Частка учнів, які після дев'ятого класу продовжили навчання, %
3.8. Частка випускників шкіл, які вступають до вищих навчальних закладів, %
3.9. Частка випускників сільських шкіл, які вступають до вищих навчальних закладів, %
3.10. Середній бал випускників за результатами Зовнішнього незалежного оцінювання (за предметами), <i>бали</i>
3.11. Частка випускників шкіл, які пройшли Зовнішнє незалежне оцінювання (до загальної кількості випускників 11 класів), %
Блок 4. Охорона здоров'я
4.1. Коефіцієнт смертності дітей у віці до 5 років, ‰
4.2. Середня очікувана тривалість життя при народженні, <i>років</i>
4.3. Чисельність осіб з інвалідністю (на 10 тис. постійного населення)
4.4. Частка померлих від інфекційних та паразитарних захворювань (від усіх померлих), %
4.5. Частка померлих від злоякісних новоутворень (від усіх померлих), %
4.6. Частка осіб, вперше визнаних особами з інвалідністю (до їх загальної чисельності), %
4.7. Питома вага дітей до 2 років, охоплених щепленням проти дифтериту, %
4.8. Питома вага дітей до 2 років, охоплених щепленням проти поліомієліту, %
4.9. Забезпеченість населення лікарями (чисельність лікарів усіх спеціальностей в розрахунку на 10 тис. постійного населення)
4.10. Забезпеченість населення послугами швидкої медичної допомоги (кількість машин швидкої медичної допомоги в розрахунку на 10 тис. осіб)
4.11. Кількість сільських населених пунктів, що не мають пунктів первинної медичної допомоги, <i>од.</i>

Продовження додатка 2.3

Блок 5. Соціальний захист
5.1. Рівень потенційного навантаження працівників територіальних центрів соціального обслуговування (особи у віці 65 років та особи з інвалідністю у розрахунку на одного працівника)
5.2. Частка громадян, які перебували у складних життєвих обставинах (СЖО) та були виявлені територіальними центрами соціального обслуговування, %
5.3. Частка громадян, які були обслуговані у територіальних центрах соціального обслуговування, %
5.4. Частка дітей з даної території, що відпочивали у дитячих закладах оздоровлення та відпочинку, %
5.5. Кількість послуг, наданих громадянам у територіальних центрах та на дому (в розрахунку на одного клієнта)
5.6. Кількість осіб, які скористалися індивідуальними послугами центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, осіб
5.7. Частка сімей, виведених із стану СЖО, %
5.8. Частка осіб з інвалідністю, дітей з інвалідністю та інших окремих категорій населення, які перебувають на обліку для забезпечення та мають у користуванні технічні та інші засоби реабілітації, %
5.9. Частка дітей з інвалідністю, які отримали реабілітаційні послуги, %
5.10. Частка сімей, які отримують державну соціальну допомогу сім'ям з дітьми, %
Блок 6. Інфраструктура сільських населених пунктів
6.1. Щільність автомобільних доріг (км на 1 тис. км ²)
6.2. Питома вага сільських населених пунктів з чисельністю понад 500 осіб, які не мають підприємств служби побуту, %
6.3. Частка населення, яке проживає в населених пунктах, що знаходяться на значній відстані (більше 5 км) до найближчої зупинки громадського транспорту, %
6.4. Частка населення, яке проживає в населених пунктах, що знаходяться на значній відстані (більше 5 км) до дороги з твердим покриттям, %
6.5. Частка населення, яке забезпечено водою з місцевих джерел або водогоном, %
6.6. Частка населення, яке мешкає в сільських населених пунктах, що не мають лікувальних закладів та пересувного обслуговування, %
6.7. Частка населення сільських населених пунктів, що не мають діючих закладів культури, %
6.8. Частка населення сільських населених пунктів, що не мали стаціонарних торговельних закладів та пересувного обслуговування, %
6.9. Частка населення сільських населених пунктів, що не мали стаціонарних відділень зв'язку та пересувного обслуговування, %

Продовження додатка 2.3

Блок 7. Бідність та соціальне відторгнення
7.1. Частка отримувачів допомоги малозабезпеченим сім'ям, %
7.2. Рівень тривалого безробіття (більше 6 місяців), %
7.3. Частка працівників, які отримують мінімальну заробітну плату, %
7.4. Кількість хворих на активних туберкульоз (на 100 тис. населення)
7.5. Кількість зареєстрованих злочинів (на 100 тис. населення)
7.6. Питома вага тяжких та особливо тяжких злочинів у загальній кількості злочинів, %
7.7. Чисельність осіб похилого віку, осіб з інвалідністю, інших громадян, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують соціального обслуговування (на 10 тис. населення)
7.8. Частка дітей з інвалідністю від загальної кількості дітей, %
7.9. Частка передчасних смертей, %
7.10. Частка смертей від екзогенних причин, %
7.11. Кількість хворих, взятих на облік з метою лікування і реабілітації внаслідок вживання алкоголю, наркотиків та інших психоактивних речовин (на 100 тис. населення)

Джерело: авторська розробка відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

**Показники оцінки рівня та якості життя населення України
у розрізі адміністративних районів на основі доступної
інформації по 440 одиницях**

1. Середньомісячна заробітна плата працівників, <i>грн</i>
2. Частка отримувачів допомоги малозабезпеченим сім'ям (кількість одержувачів допомоги малозабезпеченим сім'ям, віднесена до середньорічної загальної чисельності постійного населення), %
3. Умовний показник зайнятості населення (середньооблікова кількість штатних працівників та кількість платників єдиного соціального внеску (фізичних осіб підприємців та самозайнятих), віднесена до середньорічної чисельності постійного населення у віці 18–64 роки), %
4. Середня тривалість безробіття, <i>місяців</i>
5. Прийняття в експлуатацію житла (м ² загальної площі на 1 тис. осіб постійного населення)
6. Рівень оплати населенням житлово-комунальних послуг, %
7. Рівень потенційного навантаження працівників територіальних центрів соціального обслуговування (особи у віці 65 років та особи з інвалідністю у розрахунку на одного працівника)
8. Рівень забезпечення дітей місцями у дошкільних навчальних закладах, %
9. Частка населення, яке мешкає в сільських населених пунктах, що не мають лікувальних закладів та пересувного обслуговування, %
10. Частка населення, яке проживає в населених пунктах, що знаходяться на значній відстані (більше 5 км) до найближчої зупинки громадського транспорту, %
11. Частка населення сільських населених пунктів, що не мають стаціонарних торговельних закладів та пересувного обслуговування, %

Джерело: авторська розробка відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

Система показників оцінки рівня та якості життя: доступність інформації* на рівні адміністративних районів, на прикладі Львівської області

1. Доходи, витрати, доступ до зайнятості	.1	.2	.3	.4	.5	.6	.7	.8
2. Майно та житлові умови	.1	.2	.3	.4	.5	.6	.7	.8
3. Освіта	.1	.2	.3	.4	.5	.6	.7	.8
4. Охорона здоров'я	.1	.2	.3	.4	.5	.6	.7	.8
5. Соціальний захист	.1	.2	.3	.4	.5	.6	.7	.8
6. Інфраструктура сільських населених пунктів	.1	.2	.3	.4	.5	.6	.7	.8
7. Бідність та соціальне випоргнення	.1	.2	.3	.4	.5	.6	.7	.8

Примітка: * сірим кольором позначено недоступні показники.

Джерело: авторська розробка відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

Система показників оцінки рівня та якості життя населення Львівської області

Блоки	Показники
Доходи, витрати, доступ до зайнятості	Середньомісячна заробітна плата працівників, <i>грн</i>
	Середній розмір пенсійної виплати за віком, <i>грн</i>
	Роздрібний товарооборот підприємств (у розрахунку на одну особу), <i>грн</i>
	Обсяг послуг, реалізованих населенню (у розрахунку на одну особу), <i>грн</i>
	Умовний показник зайнятості, %
	Кількість найманих працівників, які перебували в умовах вимушеної неповної зайнятості (переведені з економічних причин на неповний робочий день / тиждень), % до середньоблікової кількості штатних працівників
Майно та житлові умови	Прийняття в експлуатацію житла (м ² загальної площі на 1 тис. осіб постійного населення)
	Забезпеченість населення житлом (у середньому на одну особу; м ² загальної площі)
	Частка населення, яка мешкає у зношеному та аварійному житлі, %
	Частка загальної площі житла в сільській місцевості, обладнана водогоном, %
	Частка загальної площі житла в міських поселеннях, обладнана каналізацією, %
Освіта	Охоплення дітей віком 3–5 років дошкільними навчальними закладами, %
	Наповнюваність дошкільних навчальних закладів (кількість дітей у закладах у розрахунку на 100 місць)
	Кількість випускників шкіл, які пройшли Зовнішнє незалежне оцінювання (до загальної кількості випускників 11 класів), %
Охорона здоров'я	Чисельність осіб з інвалідністю (на 1 тис. постійного населення)
	Частка померлих від інфекційних та паразитарних захворювань (від усіх померлих), %
	Частка померлих від злоякісних новоутворень (від усіх померлих), %

Продовження додатка 2.6

	Забезпеченість населення лікарями (чисельність лікарів усіх спеціальностей у розрахунку на 10 тис. постійного населення)
Соціальний захист	Частка дітей, які відпочивали у дитячих закладах оздоровлення та відпочинку, %
	Рівень потенційного навантаження працівників територіальних центрів соціального обслуговування (особи у віці 65 років та інваліди у розрахунку на одного працівника)
	Кількість соціальних послуг, які були надані територіальними центрами соціального обслуговування (на одну особу у віці 65 років та інвалідів)
	Частка громадян, які були обслуговані у територіальних центрах соціального обслуговування (з урахуванням рівня інвалідності), %
Інфраструктура сільських населених пунктів	Частка населення, яке проживає в населених пунктах, що знаходяться на значній відстані (більше 5 км) до найближчої зупинки громадського транспорту, %
	Частка населення, яке проживає в населених пунктах, що знаходяться на значній відстані (більше 5 км) до дороги з твердим покриттям, %
	Частка населення, яке мешкає в сільських населених пунктах, що не мають лікувальних закладів та пересувного обслуговування, %
	Частка населення сільських населених пунктів, що не мають діючих закладів культури, %
	Частка населення сільських населених пунктів, що не мають стаціонарних торговельних закладів та пересувного обслуговування, %
	Частка населення сільських населених пунктів, що не мають стаціонарних відділень зв'язку та пересувного обслуговування, %
Бідність та соціальне відторгнення	Частка отримувачів допомоги малозабезпеченим сім'ям, %
	Рівень тривалого безробіття (більше 6 місяців), %
	Кількість зареєстрованих злочинів (на 100 тис. населення)

Джерело: авторська розробка відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

Таблиця 1. Інтегральний та узагальнювальні показники аспектів рівня та якості життя населення Львівської області, 2013 р.

Район	Узагальнені показники аспекту										Інтегральний показник
	Доходи та витрати населення та доступ до зайнятості	Житло	Освіта	Охорона здоров'я	Соціальний захист	Інфра-структура сільських населених пунктів	Бідність та соціальне відторгнення				
Бродівський	-0,093	-0,021	0,021	0,310	0,312	-0,757	-0,606	-0,119			
Буєвський	-0,295	-0,134	0,359	-0,157	0,785	-0,299	-0,136	0,017			
Городоцький	-0,252	0,477	-0,343	-0,360	-0,373	0,209	0,842	0,029			
Дрогобицький	-0,693	0,156	-0,302	-0,095	-0,666	0,523	0,336	-0,106			
Жиданівський	-0,193	-0,362	0,000	-0,196	-0,786	0,908	0,254	-0,054			
Жовківський	0,082	-0,477	0,555	0,457	-0,690	-0,917	0,007	-0,140			
Золочівський	-0,254	0,396	0,203	0,455	0,362	0,123	-1,386	-0,014			
Кам'янка-Бузький	0,181	-0,029	0,461	-0,072	-0,622	-0,753	0,332	-0,072			
Миколаївський	-0,426	0,454	0,010	-0,166	-1,234	0,911	0,336	-0,016			
Мостиський	-0,067	-0,346	-0,030	0,277	0,414	-0,515	-0,115	-0,055			
Перемишлянський	-0,202	0,138	0,226	0,140	0,370	-0,462	-0,503	-0,042			
Пустомитівський	1,265	2,074	0,000	-0,594	-0,011	0,228	0,832	0,542			
Радецький	0,197	-0,323	0,262	0,351	1,010	0,171	0,626	0,328			
Самбірський	-0,998	0,216	-1,149	-0,602	0,435	0,381	-1,231	-0,421			
Сколівський	0,797	-0,999	-0,271	0,452	0,923	0,551	0,403	0,265			
Сокальський	0,659	-0,140	0,831	-0,098	-0,637	-0,151	0,746	0,173			
Старосамбірський	-0,142	-0,686	0,360	-0,230	-0,050	0,020	-0,138	-0,124			

Продовження додатка 2.7

Район	Узагальнені показники аспекту								Інтегральний показник
	Доходи та витрати населення та доступ до зайнятості	Житло	Освіта	Охорона здоров'я	Соціальний захист	Інфра-структура сільських населених пунктів	Бідність та соціальне відторгнення		
Стрийський	0,363	0,309	0,115	-0,086	0,593	0,687	-0,102		0,268
Турківський	0,008	-0,743	-0,722	-0,320	0,505	-0,037	-0,642		-0,279
Яворівський	0,066	0,037	-0,586	0,534	-0,640	-0,821	0,144		-0,181

Джерело: авторська розробка відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

Таблиця 2. Позитивні та негативні значення інтегрального та узагальнованих показників аспектів рівня та якості життя населення Львівської області, 2013 р.

Район	Узагальнені показники аспекту										Інтегральний показник	
	Доходи та витрати населення та доступ до зайнятості	Житло	Освіта	Охорона здоров'я	Соціальний захист	Інфраструктура сільських населених пунктів	Бідність та соціальне відторнення					
Бродівський	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-
Бусякий	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	+
Городоцький	-	+	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+
Дрогобицький	-	+	-	-	-	+	+	+	+	+	+	-
Жидачівський	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Жовківський	+	-	+	+	-	-	+	+	+	-	+	-
Золочівський	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	-	-
Кам'янка-Бузький	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-
Миколаївський	-	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+	-
Мостиський	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-
Перемишлянський	-	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-
Пустомитівський	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+
Радехівський	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Самбірський	-	+	-	-	+	+	+	+	+	+	-	-
Сколівський	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Сокальський	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	+
Старосамбірський	-	-	+	-	-	+	-	-	-	+	-	-

Продовження додатка 2.7

Район	Узагальнені показники аспекту								Інтегральний показник
	Доходи та витрати населення та доступ до зайнятості	Житло	Освіта	Охорона здоров'я	Соціальний захист	Інфраструктура сільських населених пунктів	Бідність та соціальне відторгнення		
Стрийський	+	+	+	-	+	+	-		+
Турківський	+	-	-	-	+	-	-		-
Яворівський	+	+	-	+	-	-	+		-

Джерело: авторська розробка відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

Продовження додатка 2.7

Таблиця 3. Рейтинги районів Львівської області за інтегральним та узагальнювальними показниками аспектів рівня та якості життя населення, 2013 р.

Район	Узагальнені показники аспекту										Інтегральний показник
	Доходи та витрати населення та доступ до зайнятості	Житло	Освіта	Охорона здоров'я	Соціальний захист	Інфраструктура сільських населених пунктів	Бідність та соціальне відторнення				
Бродівський	11	10	10	6	10	18	17	15			
Буський	17	12	5	13	3	14	14	7			
Городоцький	15	2	17	18	13	8	1	6			
Дрогобицький	19	7	16	11	17	5	7	14			
Жидачівський	13	16	13	15	19	2	9	11			
Жовківський	7	17	2	2	18	20	11	17			
Золочівський	16	4	8	3	9	10	20	8			
Кам'янка-Бузький	6	11	3	9	14	17	8	13			
Миколаївський	18	3	11	14	20	1	6	9			
Мостиський	10	15	14	7	7	16	13	12			
Перемишлянський	14	8	7	8	8	15	16	10			
Пустомитівський	1	1	12	19	11	7	2	1			
Радецький	5	14	6	5	1	9	4	2			
Самбірський	20	6	20	20	6	6	19	20			
Скопівський	2	20	15	4	2	4	5	4			
Сокальський	3	13	1	12	15	13	3	5			
Старосамбірський	12	18	4	16	12	11	15	16			

Продовження додатка 2.7

Район	Узагальнені показники аспекту							Інтегральний показник
	Доходи та витрати населення та доступ до зайнятості	Житло	Освіта	Охорона здоров'я	Соціальний захист	Інфраструктура сільських населених пунктів	Бідність та соціальне відторнення	
Стрийський	4	5	9	10	4	3	12	3
Турківський	9	19	19	17	5	12	18	19
Яворівський	8	9	18	1	16	19	10	18

Джерело: авторська розробка відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

РОЗДІЛ 3

МОДЕРНІЗАЦІЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНИХ СОЦІАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ І ГАРАНТІЙ

3.1. Проблеми функціонування системи державних соціальних стандартів і гарантій в Україні та шляхи її вдосконалення

В Україні система державних соціальних стандартів і гарантій традиційно відіграє вкрай важливу роль у формуванні основних джерел доходів населення та забезпеченні його соціальної підтримки, оскільки існує жорстка залежність багатьох законодавчих норм від рівня соціальних стандартів та встановлених відповідно до них державних гарантій.

Основна проблема системи державних соціальних стандартів і гарантій в Україні полягає у функціональній неузгодженості її окремих складових, що, в свою чергу, штучно зміщує акценти в бік політичних домовленостей та посилює популістський аспект. Загалом усі проблеми системи державних соціальних стандартів і гарантій, на які мають бути сьогодні спрямовані реформи, умовно можна поділити на три складові:

- 1) недосконалі методичні підходи до визначення прожиткового мінімуму;
- 2) розгалужені функціональні залежності між прожитковим мінімумом та широким спектром державних гарантій і нормативів у соціальній сфері;
- 3) відсутність науково обґрунтованих співвідношень між основними державними соціальними гарантіями.

Недосконалі методичні підходи до визначення прожиткового мінімуму мають декілька проблемних аспектів. Насамперед – *одиниця для визначення розміру прожиткового мінімуму*. Всупереч кращій міжнародній практиці, сьогодні в Україні прожитковий мінімум визначається лише для соціально-демографічних груп, а не для домогосподарств.

Вибір соціально-демографічних груп населення у якості одиниці виміру в сучасних умовах виглядає досить обґрунтованим. На користь такого вибору можна навести два основних аргументи. По-перше, десятирічний досвід застосування прожиткового мінімуму за групами населення обумовлює традиційність використання нормативу для відстеження достатності доходів працюючого населення, пенсіонерів тощо, і для встановлення мінімальних соціальних гарантій. По-друге, сучасна соціально-економічна ситуація, яка характеризується низькими стандартами

оплати праці, не дозволяє відійти від нинішнього підходу. Якщо у США прожитковий мінімум розробляється лише для основних типів сімей, де є дорослі непрацездатні особи, то в Україні працююче населення являє собою не меншу групу ризику бідності, ніж пенсіонери.

Основним аргументом на користь вибору домогосподарства в якості одиниці розрахунку прожиткового мінімуму є категорія бідності. Адже бідність – це явище родинне і, відповідно, встановлення масштабів поширення цього явища вимагає введення в обіг поняття прожиткового мінімуму для сім'ї. Без сімейних стандартів практично неможливо переходити до адресних принципів надання соціальної допомоги, що засновані на принципах сімейності. Чинна система соціальної допомоги сьогодні більшою мірою (принаймні за обсягами фінансування) орієнтована на універсальні програми, для яких використовуються розміри прожиткового мінімуму у розрізі соціально-демографічних груп населення.

На перехідний період можна передбачити двовимірну базу розрахунку прожиткового мінімуму – зі збереженням затверджуваних розмірів для окремих соціально-демографічних груп населення та запровадженням переходу до рівня домогосподарств на основі методичного підходу переважаючого структури.

В основу розрахунку прожиткового мінімуму покладено *застарілий підхід, заснований на нормативах споживання товарів та послуг індивідуального й сімейного призначення.*

Деталізація переліку непродовольчих товарів та послуг, що входять до складу діючого прожиткового мінімуму, базувалася на системі нормативів споживання, розрахованих відповідно до пропозиції товарів народного споживання та платних послуг в умовах планової економіки. Перехід до ринкових засад кардинально змінив ситуацію на споживчому ринку – пропозиція товарів і послуг сьогодні охоплює широкий асортимент зі значним діапазоном цін та якісних характеристик для однакових за призначенням одиниць товарів і послуг.

У такій ситуації неможливо встановити науково обґрунтовані нормативи та терміни споживання за кожним товаром непродовольчої групи та кожним видом послуг для населення. Таким чином, виникає необхідність перегляду основних принципів визначення прожиткового мінімуму та розробки нових законодавчих механізмів, які б відповідали соціально-економічним і суспільно-політичним реаліям. Відповідно до сучасних вимог, найбільш доцільним є використання нормативно-структурного підходу, який базується на нормативному визначенні складу продовольчого кошику та структурному методі розрахунку вартості непродовольчих товарів та послуг як відсотка до вартості продовольчого кошика. Важливо спростити механізм розрахунку прожиткового мінімуму та зробити його

більш прозорим, доступним та зрозумілим. Зараз для розрахунку прожиткового мінімуму використовується понад 120 найменувань непродовольчих товарів та послуг, питома вага яких у загальній сумі становить близько 40 %.

В Україні дискусії стосовно переходу до структурно-нормативного методу розрахунку тривають давно, всі сторони соціального діалогу розуміють необхідність зміни основного методичного інструментарію. Зокрема, існує кілька аргументів щодо необхідності переходу від нормативного методу визначення непродовольчої частини прожиткового мінімуму до структурного. До недоліків діючого методу належать:

- відсутність чітких об'єктивних критеріїв визначення нормативів споживання непродовольчих товарів та послуг;
- необхідність регулярного перегляду наборів непродовольчих товарів та послуг через втрату актуальності;
- неврахування фактичної структури споживання родин, що призводить до втрати зв'язку з реальністю і відірваності прожиткового мінімуму від дійсних потреб сучасної людини та фактичної можливості їх задоволення на рівні середньостатистичної сім'ї;
- використання виключно середніх цін на непродовольчі товари та послуги за широкого діапазону (від дуже низьких до дуже високих), що призводить до зміщення вартості кошика в бік високих цін та викривлення його реальної вартості в невисокій цінній категорії.

Варто вказати також, що від здобуття Україною незалежності саме ціни на харчування більшою мірою визначали зміну вартості життя сімей. Отже, штучне збільшення вартості непродовольчої частини прожиткового мінімуму викривлює не лише вартість, а й структурні співвідношення в самому соціальному стандарті.

Додатковим аргументом переходу на нову методіку розрахунку прожиткового мінімуму для України є той факт, що склад наборів товарів та послуг постійно стає приводом для політичних спекуляцій.

Основними питаннями щодо розробки нового методичного забезпечення є:

- встановлення структури прожиткового мінімуму в розрізі продовольчої та непродовольчої складової. Обґрунтування питомої ваги вартості продуктів харчування в структурі прожиткового мінімуму на найближчі п'ять років;
- визначення співвідношень розмірів прожиткових мінімумів для окремих соціально-демографічних груп населення з розміром середнього прожиткового мінімуму на одну особу;

- обґрунтування необхідності та частоти перегляду: набору продуктів харчування для окремих соціально-демографічних груп населення, питомої ваги вартості продуктів харчування в структурі прожиткового мінімуму, співвідношення розмірів прожиткових мінімумів для окремих соціально-демографічних груп населення з розміром середнього прожиткового мінімуму на одну особу.

Система державних соціальних стандартів і гарантій сьогодні базується лише на одному стандарті – прожитковому мінімумі, який наразі вважається межею бідності і відображає лише базовий набір товарів та послуг. Отже, він буде небажаним для використання у якості орієнтиру для встановлення мінімальної заробітної плати в періоди економічного зростання та підвищення доходів від зайнятості. Тому *виникає необхідність розробки додаткового стандарту – середнього достатку або трудового прожиткового мінімуму.*

Для визначення нового стандарту (трудового прожиткового мінімуму) можна також застосовувати нормативно-структурний підхід, проте з деталізацією не тільки харчування, а й таких груп, як:

- житлові умови (можливість оренди житла, підтримання житла в нормальному стані);
- медичне обслуговування (медичні товари, профілактичні огляди, обстеження та лікування);
- освіта та культура (оплата дошкільної та позашкільної освіти для дітей, можливість накопичення коштів для надання дітям професійної освіти, можливість сплачувати за курси, заняття, гуртки для дорослих осіб, можливість відвідання культурних заходів);
- відпочинок та дозвілля (можливість проводити не менше двох тижнів щороку поза домом не у родичів чи знайомих; хобі, утримання домашніх тварин тощо);
- послуги побутової сфери та транспорту (послуги з ремонту товарів і житла, регулярні перукарські послуги, витрати на міський та приміський транспорт, можливо, на бензин для власного автомобіля тощо);
- майно (можливість купівлі в кредит або заощадження для купівлі рухомого та нерухомого майна);
- обов'язкові платежі та збори.

Враховуючи специфічність товарів повсякденного вжитку (одяг, взуття, предмети особистої гігієни, декор тощо), яка полягає у широкому спектрі цін на ринку, а також у незмінній частці витрат на ці товари за-

лежно від рівня добробуту, доречно визначати їх як фіксовану частку, виходячи з аналітичних досліджень (наприклад, у США це 10 %).

Сьогодні *на прожитковий мінімум покладено значну кількість функцій*, від нього залежить розмір практично всіх гарантій та нормативів у соціальній сфері. Тому навіть незначне підвищення прожиткового мінімуму призводить до значного зростання бюджетних витрат.

Необхідно зняти частину невластивих для прожиткового мінімуму функцій, уникнувши тим самим певного числа дискусій щодо визначення його розміру. Навіть основні державні соціальні гарантії (насамперед мінімальна заробітна плата, мінімальна пенсія, різні види соціальної допомоги) повинні мати менш жорстку прив'язку до прожиткового мінімуму. Зокрема, при встановленні гарантії мінімальної заробітної плати розрахунковий розмір прожиткового мінімуму для працездатної особи має використовувати виключно у якості базової величини в процесі дискусії між сторонами соціального діалогу.

На другому етапі реформування, коли з'явиться можливість переходу до визначення виключно сімейного прожиткового мінімуму, єдиною функцією державного соціального стандарту має стати визначення межі бідності і відповідного рівня державної соціальної гарантії для сім'ї визначеного складу.

Серйозною проблемою діючої системи державних соціальних стандартів і гарантій є *відсутність встановлених співвідношень між основним гарантіями, насамперед, між мінімальною заробітною платою та мінімальною пенсією*. Це призводить до викривлень у системі не лише соціальних гарантій, а й базових економічних співвідношень — між доходами від зайнятості та соціальними трансфертами.

Проблема співвідношень є найбільш актуальною в умовах обмежених фінансових можливостей держави, проте в ситуації тотального дефіциту бюджетних ресурсів існує вкрай вузьке поле для впливу. В умовах економічного зростання з'являється більше можливостей регулювання, які необхідно використовувати в інтересах розвитку і недопущення зниження економічної активності населення. Головним завданням є визначення науково обгрунтованих співвідношень між мінімальною заробітною платою та мінімальною пенсією. Такі співвідношення можуть бути представлені спеціальними коефіцієнтами, що мають законодавчо закріплені статус. Це дасть можливість уникнути або принаймні зменшити масштаби політичного популізму та зловживань на управлінському рівні в процесі встановлення державних гарантій.

Гіпотези щодо варіантів співвідношень розмірів соціальних стандартів та основних соціальних гарантій. Серед усіх можливих варіантів використання стандарту, на перший план виходить визначення його ролі та ваго-

мости для встановлення розмірів соціальних гарантій. Тобто, наскільки соціальна гарантія повинна відповідати соціальному стандарту: вона має бути більшою за нього, дорівнювати йому або бути тільки його часткою?

Успішність функціонування соціального стандарту та співвідношення його із соціальними гарантіями залежить від низки чинників, наприклад: які саме соціальні виплати гарантує держава, за яких умов, наскільки держава спроможна фінансувати систему соціального захисту?

Відповідно до викладеної вище пропозиції, доцільно розглянути можливість застосування в Україні двох соціальних стандартів – базового прожиткового мінімуму та трудового прожиткового мінімуму. З огляду на складну поточну соціально-економічну ситуацію, доречно запропонувати такі три варіанти їх використання для визначення розмірів соціальних гарантій та відповідних співвідношень.

Гіпотеза 1. Кризовий варіант

Мінімальна заробітна плата = 100 % базового прожиткового мінімуму для осіб працездатного віку

Мінімальна пенсія (трудова та за віком) = 100 % базового прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб

Базовий прожитковий мінімум як основа для визначення розміру усіх соціальних гарантій доцільно використовувати за умов, коли економічна ситуація в країні є несприятливою, економіка переживає спад чи взагалі кризу, фінансові ресурси значно скорочуються і є обмеженими. Трансформація джерел доходів державного бюджету змушує уряд з метою пом'якшення наслідків кризи переглянути статті видатків та оптимізувати їх. Зазвичай найпершим кроком є скорочення фінансування соціальної сфери – освіти, культури, медицини, сфери послуг (побутового та соціального обслуговування). Зрозуміло, що коли держава зосереджує всю свою увагу на пошуку ресурсів аби вийти з кризи, забезпечити стабілізацію економічної ситуації та закласти підвалини подальшого економічного розвитку, то «режим економії» виявляється найбільш прийнятним. Разом з тим, загальне падіння рівня життя населення обумовлює високу ймовірність того, що значна чисельність осіб потребуватиме сторонньої підтримки, насамперед від держави. Тому, коли держава не в змозі фінансово підтвердити свої зобов'язання щодо забезпечення гідного рівня життя через належний дохід, доступні послуги у галузі освіти, охорони здоров'я і соціального обслуговування, то в критичній ситуації прийнятним варіантом може бути гарантування доходу на базовому прожитковому рівні.

У даному випадку головна увага буде приділена забезпеченню належного рівня харчування, аби особа могла відновити енергетичні витрати організму, тоді як задоволення решти потреб у послугах та непродовольчих товарах забезпечуватиметься на мінімальному рівні, тільки найнеобхідніше (купівля одягу та взуття, ліків чи медичного приладдя, оплата житлово-комунальних послуг, транспорту, щоб доїхати до роботи чи медичної установи, тощо).

Для осіб працездатного віку використання базового прожиткового мінімуму для розрахунку розміру мінімальної заробітної плати, як і сьогодні, матиме значення межі, нижче від якої не може оплачуватися будь-яка, навіть найменш кваліфікована праця. Згідно з проведеними розрахунками сьогодні 1983,74 грн на місяць. Тому, аби досягти соціальної справедливості щодо виконаних обсягів роботи, її складності, знань та кваліфікації працівника, економічної сфери, роботодавець зможе застосувати механізми регулювання.

Використання базового прожиткового мінімуму для визначення мінімального розміру пенсій для усіх непрацездатних осіб порушуватиме принцип соціальної справедливості. Наприклад, одна особа працювала на низькокваліфікованій посаді за мінімальну платню необхідну кількість років для трудового стажу, а інша досягла пенсійного віку, але не працювала жодного дня. Незалежно від цього обидві особи отримуватимуть пенсійне забезпечення на одному рівні, тобто в розмірі базового прожиткового мінімуму – у нашому випадку в розмірі 1366,77 грн на місяць.

Оцінити економічний ефект кризового варіанту співвідношень прожиткового мінімуму та соціальних стандартів можна лише умовно. Виходячи з наявних даних щодо кількості осіб, які на сьогодні отримують заробітну плату та пенсії у мінімальному розмірі, можна розрахувати, які зміни відбудуться в бюджеті у випадку зміни розміру цих соціальних гарантій. Так, у 2015 р. в Україні налічувалося 236,6 тис. осіб³⁴, які отримували нарахування в межах мінімальної заробітної плати (1218 грн), та понад 6,2 млн осіб³⁵, які отримували пенсії, обчислені в мінімальному розмірі (949 грн). За нашими розрахунками, щомісячні державні видатки на виплату заробітної плати становили б понад 469 млн грн, а на пенсії – майже 8,5 млрд; відповідно разом – понад 8,9 млрд грн.

Отже, позитивний ефект у кризовому варіанті співвідношення соціальних гарантій із базовим прожитковим мінімумом буде полягати в тому, що зменшиться навантаження на державний бюджет, і за менших

³⁴ За даними Державної служби статистики України у 2015 р.

³⁵ За даними Пенсійного фонду України на кінець 2015 р.

фінансових можливостей з'явиться змога охопити більшу чисельність населення, уникнути випадків заборгованості з виплат пенсій та заробітних плат. Основний мінус застосування цього підходу полягає в тому, що порушується принцип соціальної справедливості, особливо стосовно непрацездатних осіб, які мають відповідний до чинного законодавства трудовий стаж. Також зростає ризик зниження мотивації до активної трудової діяльності серед працездатних членів суспільства, поширення патерналістських настроїв, виникнення невдоволення серед осіб, які досягли пенсійного віку, мають певний трудовий стаж і отримують пенсійну виплату у мінімальному розмірі. В такому випадку, навпаки, може відбутися зростання навантаження на державний бюджет у частині видатків на соціальний захист.

Гіпотеза 2. Оптимальний варіант

Трудові соціальні гарантії = 100 % *трудового прожиткового мінімуму для окремих категорій*

Нетрудові соціальні гарантії = 100 % *базового прожиткового мінімуму для окремих категорій*

Застосування диференційованого підходу до визначення розміру соціальних гарантій на базі двох соціальних стандартів є виправданим кроком у стабільній економіці, коли фінансові можливості держави на утримання соціальної сфери, в тому числі на соціальну допомогу, не є обтяжливими для бюджету.

Диференціювання розміру соціальних гарантій доцільно здійснити за таким принципом:

- соціальні гарантії, що можна віднести до «нетрудових», насамперед державна соціальна допомога особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам, – розраховувати виходячи з розміру базового прожиткового мінімуму;
- соціальні гарантії трудового характеру (мінімальна заробітна плата та трудова пенсія) – розраховувати для окремих категорій населення виходячи з розміру трудового прожиткового мінімуму.

У такому випадку держава бере на себе зобов'язання забезпечити достатній рівень харчування та задоволення основних потреб на мінімальному рівні тим, хто не є активним на ринку праці, чи тим, хто опинився у складних життєвих обставинах. Для решти (тобто тих, хто займає або раніше займав активну позицію на ринку праці), держава здатна гарантувати ширші можливості для задоволення інших нагальних потреб. По-

кладений в основу розрахунку закон споживання, доведений Енгелем³⁶, передбачає врахування більшої частки у витратах домогосподарств на непродовольчі товари та послуги, що відповідно забезпечує вищі споживчі можливості, дає змогу вести прийнятний у суспільстві спосіб життя, забезпечувати працездатних членів родини, передовсім дітей.

За даною гіпотезою та виходячи із наявних даних офіційної статистики щодо осіб, які отримували у 2015 р. гарантовані державою виплати на рівні мінімальних, можна оцінити очікуване навантаження на бюджет. На жаль, через брак даних щодо кількості осіб, які отримують соціальну допомогу, які не мають права на пенсію, та інвалідів, не можна обрахувати видатки держави на ці виплати, якщо їх прирівнювати до базового прожиткового мінімуму. Тому, виходячи із зазначеної у попередньому прикладі кількості осіб, які отримують заробітну плату і пенсію у мінімальному розмірі, можна говорити про таке:

- якщо мінімальна трудова пенсія буде дорівнювати 1440,59 грн на місяць, то державні щомісячні видатки на виплату мінімальних трудових пенсій складатимуть 8,5 млрд грн;
- якщо розмір мінімальної заробітної плати буде встановлений на рівні 2190,07 грн на місяць, то держава витратить майже 518,2 млн грн на місяць;
- порівняно до кризового варіанту співвідношень, держава витратить такі самі кошти на пенсійне забезпечення, але в 1,1 раза більше на виплату заробітної плати (в середньому – 1,01 раза більше). Але наголосимо, що зростання видатків держави на соціальну сферу в умовах стабілізації економічної ситуації в країні не обтяжить бюджет.

Оптимальний варіант співвідношення соціального стандарту та гарантій не порушує принцип соціальної справедливості, а також є опосередкованим механізмом стимулювання осіб працездатного віку до самостійного пошуку шляхів виходу з нужденності, саморозвитку і самозабезпечення, через реалізацію свого трудового потенціалу на ринку праці. Для тих категорій населення, які не зможуть заробляти собі на життя, держава гарантуватиме дохід, що дозволив би задовольняти найнеобхідніші потреби. В цьому і полягатиме позитивний ефект використання прожиткового мінімуму двох рівнів для встановлення розмірів соціальних гарантій.

³⁶ При зростанні загального доходу відбувається скорочення витрат на харчування та збільшення витрат на непродовольчу складову й послуги.

Гіпотеза 3. Позитивний варіант

Соціальні гарантії = 100 % трудового прожиткового мінімуму для окремих категорій населення

Головною умовою використання трудового прожиткового мінімуму для визначення розміру усіх без винятку соціальних гарантій має бути не просто стабілізація економічної ситуації, а усталена тенденція до зростання економіки.

Лише за таких умов держава матиме фінансові можливості гарантувати всім громадянам не просто дохід, який би задовольняв потребу у їжі, а й дохід, який би враховував задоволення потреб вищого щабля – від безпеки до саморозвитку. На жаль, у такому випадку, так само, як і за першого варіанта співвідношень, буде порушено принцип соціальної справедливості для осіб, які досягли пенсійного віку. Але, водночас, в умовах зростання рівня добробуту в країні, саме це може мати зворотний ефект та змушувати індивіда через працю підвищувати свій рівень та якість життя.

Звісно, якби сьогодні почав діяти позитивний варіант розрахунку соціальних гарантій, то витрати держави на виплати заробітної плати та пенсій, встановлених у мінімальному розмірі, зросли б більше, ніж передбачено двома іншими гіпотезами. Проте відсутність даних щодо чисельності осіб, які отримують соціальну допомогу, які не мають права на пенсію, та інвалідів, унеможливають навіть орієнтовні розрахунки.

Таким чином, визначальною умовою для вибору одного з трьох варіантів застосування співвідношень соціального стандарту та соціальних гарантій є фінансові можливості країни. Найбільш соціально справедливим та економічно обґрунтованим варіантом співвідношень є друга гіпотеза – оптимальне співвідношення, коли держава бере на себе зобов'язання підтримувати соціально вразливі верстви населення за допомогою соціальних виплат на рівні базового прожиткового мінімуму, для інших категорій населення – гарантуватиме дохід, не нижчий від трудового прожиткового мінімуму.

Припускаємо, що витрати держави на виплати заробітної плати та пенсії у мінімальному розмірі за другою гіпотезою будуть мати середні показники (порівняно із двома іншими варіантами – кризовим та позитивним), але, з огляду на стабільну економічну ситуацію, вони не мають бути обтяжливими для бюджету. Крім того, утворення економічних умов для самозабезпечення особи, створення можливостей для отримання економічно обґрунтованих доходів від праці дозволить дотриматися принципу соціальної справедливості, насамперед у частині формування

доходів (хто працює – отримує більше), що матиме позитивний ефект для загального соціально-психологічного та економічного клімату в країні.

Пропозиції щодо методики розрахунку прожиткового мінімуму та апробація різних варіантів. Підходи до визначення прожиткового мінімуму як базового соціального стандарту розрізняються в залежності від соціально-економічного розвитку країни, загальноприйнятих стандартів життя, ментальних особливостей, релігії тощо. Використовують фізіологічний прожитковий мінімум (обсяг коштів, достатніх для фізичного існування), як, наприклад, у Казахстані, або соціальний (більший обсяг, який має задовольняти базові соціальні потреби людини та забезпечувати їй мінімально прийнятний рівень життя у соціумі), як у Литві, Білорусії та Естонії. Все розмаїття методів визначення мінімальної вартості забезпечення базового рівня життя можна звести до кількох основних: суб'єктивний – розраховується за даними соціологічних опитувань, населення самостійно визначає необхідний мінімум для існування; ресурсний – визначається державою, виходячи з фактичних можливостей економіки; статистичний – на рівні доходів населення першої або другої децильної групи; медіанний – як певний відсоток від медіанного доходу; нормативний – за вартістю встановленого споживчого кошика; нормативно-структурний – продовольство складова визначається за нормативами, не-продовольча – за часткою в загальних витратах.

Кожен із наведених методів має свої переваги та недоліки, а також застереження щодо застосування в Україні. Так, якщо використовувати *суб'єктивний метод*, то дані щодо величини прожиткового мінімуму, необхідної для задоволення базових потреб населення, будуть завищеними. Населення України схильне визначати себе швидше бідним, навіть за наявності доходів, істотно вищих за середній по країні рівень. Так, за даними Обстеження умов життя домогосподарств (далі – ОУЖД), що проводить на постійній основі Державна служба статистики України, у 2014 р. до бідних себе відносили 70,7 % домогосподарств [77], при рівні відносної бідності 23,4 % та абсолютної – 17,6 %. Реальне відчуття бідності зумовлено в індивідів або соціальних груп не лише співвідношенням рівня життя з деякими абсолютними показниками, а скоріше є результатом порівняння своїх можливостей для задоволення потреб із забезпеченістю та зразками споживання інших людей або зі своїм власним становищем у минулому. Порівняння власного економічного статусу зі статусом референтних або близьких за становищем груп не завжди чітко усвідомлюється, але позначається на загальній тональності суспільних настроїв і соціальному самопочутті. Важливу роль у процесі порівняння відіграють соціальні уявлення про справедливий розподіл благ та послуг. Якщо в суспільстві є люди, які вважають свій життєвий рівень необґрунтовано низьким, то вони почуватимуть себе і поводитимуться як ті, що перебу-

вають у ситуації бідності, незалежно від абсолютного розміру доходів і споживання. Таким чином, сприйняття та інтерпретація матеріального становища можуть значною мірою визначатися не реальним становищем речей, а претензіями, сподіваннями і навіть стереотипами суспільної свідомості, що, власне, і відбувається в Україні.

Ресурсний метод фактично використовується нині, попри те, що офіційно затверджено застосування нормативного методу розрахунку прожиткового мінімуму. У Законі України «Про прожитковий мінімум» зазначено, що його щороку затверджує Верховна Рада України в Законі про Державний бюджет України на відповідний рік. Таким чином передбачено, що він має змінюватися в залежності від соціально-економічної ситуації в країні. На практиці прожитковий мінімум прямо залежить від обсягу бюджету та «заморожується» час від часу, якщо у бюджеті не вистачає ресурсів для його коригування. Так, у 2014 р. було передбачено дворазове його підвищення (з 1 липня та з 1 жовтня), проте він залишався на рівні грудня 2013 р. аж до 1 вересня 2015 р. Про використання нині на практиці саме ресурсного методу свідчить те, що є істотна різниця між законодавчо встановленим та фактичним прожитковим мінімумом, розрахованим Міністерством соціальної політики України (рис. 3.1).

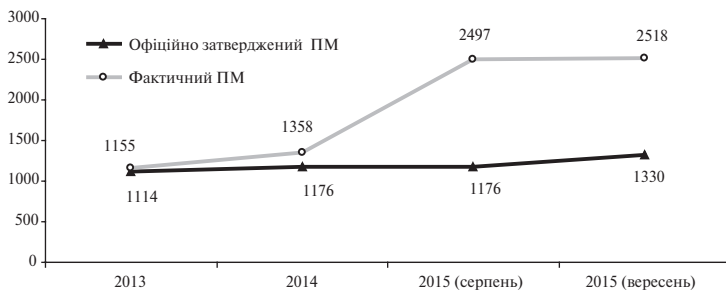

Рис. 3.1. Прожитковий мінімум в Україні, грн

Джерело: побудовано за даними Міністерства соціальної політики України.

«Замороження» розміру прожиткового мінімуму означає, що кошти, які отримує особа на рівні мінімального соціального стандарту, не здатні забезпечувати нормальне функціонування організму людини, збереження його здоров'я. Оскільки це прямо суперечить законодавчо встановленому визначенню прожиткового мінімуму, то за сучасних умов використання ресурсного методу видається неправомірним.

Застосування **статистичного методу** передбачає розрахунок прожиткового мінімуму за величиною доходів без врахування характеристик

споживання. Інформація про доходи є недостатньою для того, щоб зрозуміти, чи здатні вони забезпечити необхідний рівень споживання продовольчих товарів, непродовольчих товарів і послуг, а тому необхідні додаткові розрахунки, щоб відповісти на це питання.

Те ж саме стосується і *медіанного методу*. Крім того, що розрахунок прожиткового мінімуму також не враховуватиме споживчі характеристики, необхідно буде встановити, який саме відсоток медіанного доходу треба брати для визначення абсолютної величини прожиткового мінімуму. За такого підходу в процесі прийняття рішень неможливо уникнути суб'єктивізму та політичного підтексту.

Нині в Україні прожитковий мінімум визначається *нормативним методом* у розрахунку на місяць на одну особу. Крім того, прожитковий мінімум визначається диференційовано, в залежності від вікового критерію або соціально-демографічної групи: для дітей віком до 6 років; для дітей віком від 6 до 18 років; для працездатних осіб; для осіб, які втратили працездатність. Споживчий кошик українця включає 297 найменувань товарів і послуг, проте його не переглядали з 2000 р. Сама методика та процедура розрахунку прожиткового мінімуму є занадто громіздкою і дискусійною. До того ж, щороку навколо його затвердження виникає багато суперечок, в основі яких часто є суто політичні мотиви.

Світовий банк розробив та застосовує методику вимірювання мінімального рівня добробуту, який би давав змогу особі досягти певних можливостей, зокрема, вести здоровий та активний спосіб життя і повноцінно брати участь у житті суспільства. Для України фахівці Світового банку пропонують застосовувати *метод вартості основних потреб*. Він визначає вартість споживчого набору, що забезпечує належне задоволення основних споживчих потреб, і складається із двох компонентів: продовольчого та непродовольчого. Обидва можуть бути нормативними або визначеними на основі реальних даних про споживання.

Для визначення продовольчої складової на першому етапі фахівці визначають вимоги до енергетичної цінності харчового раціону. Як правило, в цих розрахунках на базі середньодушового споживання за норму приймають 2100 ккал на добу для однієї особи, якщо ж застосовується шкала еквівалентності, то енергетична цінність збільшується до 2400–2800 ккал. На другому етапі на основі цієї інформації визначають кількість споживання кожного продукту харчування та відповідну кількість кілокалорій на добу для однієї особи. На третьому етапі обирають контрольну групу з представників бідних верств, наприклад, щонайменше 30, 40 або 50 % населення, яке оцінюють за показником добробуту. Оцінюють середню кількість кілокалорій, яку споживає одна людина з контрольної групи за добу. Потім розраховують вартість досягнення необхідного рівня споживання для зазначеної групи та масштабують її до визначеної калорійності.

Для встановлення непродовольчої складової розраховують верхню та нижню межу бідності. Верхня межа відображає середнє споживання непродовольчих товарів тими особами, чие сукупне споживання їжі наближається до продовольчої межі бідності. Припускають, що група, яка споживає мінімум продуктів харчування, також споживає мінімальний обсяг непродовольчих товарів. Нижня непродовольча межа бідності відображає середнє споживання непродовольчих товарів тими особами, чие сукупне споживання наближається до продовольчої межі бідності: якщо такі особи з метою задоволення певних непродовольчих потреб витрачають на їжу менше того, що вони повинні були спожити, то такий рівень споживання непродовольчих товарів може вважатися мінімальним.

Фактично показник мінімального рівня добробуту за своєю суттю є прожитковим мінімумом, розрахованим за єдиною методикою, проте із врахуванням специфіки кожної країни. Саме цей показник закладено у Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020», схвалену Указом Президента України, передбачено визначення його цільового значення та здійснення моніторингу змін.

Показник, запропонований Світовим банком, не є цілком прийнятним для України з кількох причин. По-перше, при визначенні компонентів споживання (у частині товарів тривалого користування та житла) використано фактичну орендну плату (якщо домогосподарство орендує житло) або умовну орендну плату (якщо домогосподарство володіє житлом чи проживає у ньому безкоштовно). За збільшення доходів і витрат на величину умовної орендної плати рівень бідності, визначений за абсолютним критерієм, буде штучно заниженим, тобто не відображатиме реальної ситуації з бідністю за прожитковим мінімумом.

По-друге, визначення та застосування прожиткового мінімуму в Україні залежить від політичних рішень та є предметом «політичних торгів» протягом багатьох років. Наповнення споживчого кошика – процедура трудомістка, однак усім зрозуміла. Методика, запропонована Світовим банком, розрахована на фахівців та може бути застосована лише за наявності бази ОУЖД, доступ до якої зараз є вкрай обмеженим. З огляду на це навряд чи вона буде сприйнята позитивно усіма сторонами соціального діалогу.

Ще одним напрямом реформування методології визначення прожиткового мінімуму може стати встановлення декількох рівнів стандартів, які матимуть різне наповнення та сфери застосування. Так, для призначення державної соціальної допомоги доцільно використовувати *базовий прожитковий мінімум* (перший рівень); для визначення мінімальної заробітної плати – *трудоий прожитковий мінімум* (другий рівень), збільшений на певну величину, із врахуванням того, що заробітна плата

має забезпечувати не лише відтворення робочої сили працюючого, а й витрати на непрацездатних членів сім'ї (насамперед, дітей). Окрім мінімальних стандартів, вважаємо можливим уведення поняття *раціонального споживчого бюджету* (третій рівень), як певного соціального орієнтира, у якому було б передбачено витрати вищого порядку: можливість створення накопичень, придбання житла тощо.

Одним із варіантів *розрахунку базового прожиткового мінімуму* (перший рівень) може бути його визначення за такою схемою:

1. Вартість 1 ккал визначається шляхом ділення витрат на харчування домогосподарств 2–3 децильних груп населення, на розмір домогосподарства, на 365 днів та на середньодобову енергетичну цінність на особу.

2. Визначається величина витрат на харчування (на місяць) шляхом множення визначеної у п. 1 вартості 1 ккал на відповідний нормативний розмір енергетичної цінності для кожної соціально-демографічної групи населення та на кількість днів у місяці (30,5 днів).

3. Визначається величина витрат на харчування в середньому на одну особу як середньозважена з витрат на харчування різних соціально-демографічних груп, враховуючи демографічну структуру населення 2–3 децильних груп.

4. Визначається розмір базового прожиткового мінімуму («фізіологічного мінімуму») для кожної соціально-демографічної групи та в середньому на одну особу шляхом ділення продовольчої частини на її частку за різними варіантами (60, 70, 80 %). Частка витрат на харчування може бути встановлена в залежності від фінансових можливостей бюджету країни.

Виходячи з того, що розрахунок величини прожиткового мінімуму може бути здійснений за даними року, що передує року затвердження державного бюджету на наступний рік (наприклад, дані 2014 р. для розрахунку прожиткового мінімуму на 2016 р.), розраховані на основі ОУЖД показники повинні бути скориговані на індекс споживчих цін.

Приклад розрахунку базового прожиткового мінімуму

Нормативна енергетична цінність [63], ккал:

– Діти за віковими групами (0–3 років: 1540; 4–6 років: 2000; 7–10 років: 2400; 11–13 років: 2675; 14–17 років: 2925):

Діти 0–6 років – 1770

Діти 7–18 років – 2666,7

– *Працездатне населення: 2790,8*

– *Непрацездатне населення: 2008,9*

Вартість 1 ккал 2–3 децильних груп розраховується за даними ОУЖД. У 2013 р. вона склала 0,0066 грн.

Результати розрахунку базового прожиткового мінімуму за різними сценаріями (виходячи з частки продовольчої частини – 60, 70 або 80 %) наведено у табл. 3.1.

Таблиця 3.1. Розрахунок базового прожиткового мінімуму за різними сценаріями

Соціально-демографічні групи населення	Ккал на добу	Вартість на день, грн	Вартість на місяць (продуктова частина прожиткового мінімуму), грн	Базовий прожитковий мінімум, виходячи з частки продовольчої частини, грн		
				60 %	70 %	80 %
Діти віком 0–6 років	1770	11,63	354,81	591,35	506,88	443,52
Діти віком 7–18 років	2666,7	17,53	534,56	890,94	763,66	668,21
Працездатні	2790,8	18,34	559,44	932,40	799,20	699,30
Непрацездатні	2008,9	13,20	402,70	671,17	575,29	503,38
В середньому на 1 особу			499,27	832,12	713,25	624,09

Джерело: авторські розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

Індекс інфляції у 2014 р. склав 1,249, за січень–серпень 2015 р. – 1,382. Відповідно, розраховані розміри прожиткових мінімумів на 2016 р. треба скоригувати на коефіцієнт 1,726.

Схема розрахунку трудового прожиткового мінімуму:

1. Вартість 1 ккал визначається шляхом ділення витрат на харчування домогосподарств 4–9 децильних груп населення, на розмір домогосподарства, на 365 днів та на середньодобову енергетичну цінність на особу.

2. Визначається величина витрат на харчування (на місяць) шляхом множення визначеної у п. 1 вартості 1 ккал на відповідний нормативний розмір енергетичної цінності для кожної соціально-демографічної групи населення та на кількість днів у місяці (30,5 днів).

3. Визначається величина витрат на харчування в середньому на одну особу як середньозважена з витрат на харчування різних соціально-демографічних груп, враховуючи демографічну структуру населення 4–9 децильних груп.

4. Визначається розмір трудового прожиткового мінімуму для кожної соціально-демографічної групи та в середньому на одну особу шляхом ділення продовольчої частини на її частку за різними варіантами (50, 55, 60 %).

Вартість 1 ккал 4–9 децильних груп розраховується за даними ОУЖД. У 2013 р. вона склала 0,0080 грн.

Результати розрахунку трудового прожиткового мінімуму за різними сценаріями (виходячи з частки продовольчої частини – 50, 55 або 60 %) наведено у табл. 3.2.

Таблиця 3.2. Розрахунок трудового прожиткового мінімуму за різними сценаріями

Соціально-демографічні групи населення	Ккал на добу	Вартість на день, грн	Вартість на місяць (продуктова частина прожиткового мінімуму), грн	Трудовий прожитковий мінімум, виходячи з частки продовольчої частини, грн		
				50 %	55 %	60 %
Діти віком 0–6 років	1770	14,21	433,37	866,75	787,95	722,29
Діти віком 7–18 років	2666,7	21,41	652,93	1305,85	1187,14	1088,21
Працездатні	2790,8	22,40	683,31	1366,62	1242,38	1138,85
Непрацездатні	2008,9	16,13	491,87	983,73	894,30	819,78
В середньому на 1 особу			611,22	1222,45	1111,32	1018,71

Джерело: авторські розрахунки відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

Індекс інфляції у 2014 р. склав 1,249, за січень–серпень 2015 р. – 1,382. Відповідно, розраховані розміри прожиткових мінімумів на 2016 р. треба скоригувати на коефіцієнт 1,726.

Визначення вартості продовольчої складової на основі грошового еквіваленту 1 ккал показало, що в умовах нашої країни цей метод не «спрацьовує», тому що різниця між 2–3 та 4–9 децильними групами є неістотною – лише 0,14 коп. Тобто, різні верстви населення споживають майже ідентичні за вартістю та якістю продукти харчування, а тому розрахунок різних рівнів прожиткового мінімуму не може базуватися на вартості 1 ккал.

У цілому ідея застосування кількох рівнів прожиткового мінімуму є обґрунтованою, проте для розрахунку третього рівня (раціонального споживчого бюджету) необхідно розробити перелік товарів та послуг і провести громадські слухання. В нинішніх умовах в Україні доцільність введення третього рівня видається передчасною.

Найбільш прийнятною та обґрунтованою видається методика розрахунку прожиткового мінімуму, яка базується на *нормативно-структурно-му методі* та передбачає встановлення двох рівнів стандартів:

- 1) базового прожиткового мінімуму;
- 2) трудового прожиткового мінімуму.

У порядку визначення прожиткового мінімуму враховано два компоненти:

1. *Визначення продовольчої складової.* Набори продуктів харчування для основних соціально-демографічних груп населення будуть формуватися спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері охорони здоров'я з використанням нормативів фізіологічної потреби організму людини в продуктах харчування, виходячи з їх хімічного складу та енергетичної цінності, з урахуванням рекомендацій Всесвітньої організації охорони здоров'я, та затверджуватися Кабінетом Міністрів України не рідше одного разу на п'ять років.

Вартість наборів продуктів харчування для основних соціально-демографічних груп населення визначатиметься спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі праці та соціальної політики, виходячи з наборів, затверджених Кабінетом Міністрів України, та з використанням середніх цін на продукти харчування, які надаються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі статистики.

Вартість набору продуктів харчування в середньому на одну особу визначатиметься спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі праці та соціальної політики як сума добутоків вартостей наборів продуктів харчування для кожної соціально-демографічної групи та питомої ваги чисельності відповідної групи у загальній чисельності населення України.

2. *Визначення непродовольчої складової.* Для розрахунку необхідної суми витрат на придбання непродовольчих товарів та послуг пропонується встановити, що в структурі прожиткового мінімуму витрати на продукти харчування складають певний відсоток. Відповідно, величина прожиткового мінімуму визначатиметься як сума продовольчої та непродовольчої складових.

Для максимального наближення державного стандарту до фактичних витрат домогосподарств, які склались в країні, найбільш доцільним видається використання в якості бази для розрахунків розміру фактичного прожиткового мінімуму, що визначається Міністерством соціальної політики України щомісячно на основі цін споживчого ринку. На відміну від офіційно затвердженого рівня, який є швидше політичним, аніж реальним, фактичний прожитковий мінімум, попри усі недоліки його роз-

рахунку, найбільше наближений до реального споживання малозабезпечених верств населення.

За даними 2013 р.³⁷ фактичний прожитковий мінімум склав 1155 грн у середньому на рік, що приблизно відповідає величині сукупних еквівалентних витрат 3-ої децильної групи (табл. 3.3).

Таблиця 3.3. Середньодушові та еквівалентні сукупні витрати населення, за децильними групами, Україна, 2013 р., грн на місяць

Децильні групи	Середньодушові сукупні витрати	Сукупні еквівалентні витрати
1	597	753
2	822	1029
3	967	1196
4	1094	1343
5	1223	1505
6	1365	1670
7	1530	1864
8	1736	2114
9	2079	2499
10	3361	3977
В середньому	1477	1795

Джерело: розраховано за даними ОУЖД.

Використання у якості бази для порівняння сукупних еквівалентних витрат є логічним, оскільки при розрахунку середньодушових витрат не враховується ефект економії витрат на масштабі домогосподарства.

Для визначення величини витрат на харчування будуть використуватися дані Міністерства охорони здоров'я України щодо кількісного складу продовольчого кошика та дані Державної служби статистики України щодо актуальних цін на продукти. В основі визначення непродовольчої складової буде покладено структурний метод:

- для розрахунку базового прожиткового мінімуму – структура витрат одинокої особи 1–4 децильної групи;
- для розрахунку трудового прожиткового мінімуму – структура витрат одинокої особи 5–9 децильної групи.

³⁷ Неважливо, за який рік здійснюються розрахунки, оскільки величина фактичного прожиткового мінімуму буде взята за той же період.

Для обґрунтування вибору децильних груп здійснено розрахунок щодо частки продовольчих витрат в залежності від типу домогосподарств-одинаків.

Таблиця 3.4. Розрахунок продовольчої складової в залежності від типу домогосподарств-одинаків, 2013 р.

Тип домогосподарств-одинаків	1–4 децильна група			5–9 децильна група		
	Витрати на харчування, грн	Загальні (сукупні) витрати, грн	Частка продовольчих витрат, %	Витрати на харчування, грн	Загальні (сукупні) витрати, грн	Частка продовольчих витрат, %
Одинак працездатного віку	670,9	1108,6	60,5	1141,5	2082,7	54,8
Одинак непрацездатного віку	744,9	1157,1	64,4	1186,9	1943,4	61,1

Джерело: розраховано за даними ОУЖД.

Для визначення мінімальної заробітної плати буде використовуватися трудовий прожитковий мінімум, розрахований на базі частки витрат на харчування одинака працездатного віку, для мінімальної пенсії – трудовий прожитковий мінімум одинака непрацездатного віку, для соціальної пенсії – одинака непрацездатного віку (базовий мінімум). Для визначення усіх видів допомог буде використовуватися базовий прожитковий мінімум на сім'ю в залежності від віку голови домогосподарства (працездатного або непрацездатного) та кількості осіб у домогосподарстві. Прожитковий мінімум на сім'ю буде розраховуватися із використанням шкали еквівалентності 1 : 0,7 : 0,7.

Приклад розрахунку

За даними Міністерства соціальної політики України, вартість набору продуктів харчування у фактичному прожитковому мінімумі працездатної особи у липні 2015 р. склала 1200,16 грн, непрацездатної – 880,20 грн. Відповідно, базовий мінімум для працездатної особи складе: $1200,16 \div 0,605 = 1983,74$ грн; для непрацездатної: $880,20 \div 0,644 = 1366,77$ грн. Трудовий прожитковий мінімум для працездатної особи складе: $1200,16 \div 0,548 = 2190,07$ грн; для непрацездатної: $880,20 \div 0,611 = 1440,59$ грн. Для визначення права на отримання соціальної допомоги, наприклад, домогосподарством з одного працездатного та двох непрацездатних осіб, прожитковий мінімум на сім'ю розраховуватиметься як сума базового прожиткового мінімуму працездатної особи та двох базових прожиткових мінімумів непрацездатної особи, скоригованих на коефіцієнт 0,7: $1983,74 + 1366,77 \times 0,7 + 1366,77 \times 0,7 = 3897,22$ грн.

Таким чином, запровадження дворівневого прожиткового мінімуму дає змогу застосовувати різні бази для обрахунку мінімальної заробітної плати, мінімальної пенсії, що пов'язані з трудовою діяльністю, та надання усіх видів державної соціальної допомоги, які призначаються незалежно від того, працювала особа чи ні. Принциповим є використання базового прожиткового мінімуму (який враховує лише фізіологічні потреби особи) для соціальних виплат. У той же час мінімальні заробітна плата та пенсія ґрунтуються на вищому рівні прожиткового мінімуму та враховують відмінності у рівні фактичного споживання осіб працездатного та непрацездатного віку.

Багаторічний аналіз свідчить, що значна роль у підвищенні рівня життя населення належить державним соціальним стандартам та гарантіям. В Україні система державних соціальних стандартів і гарантій має низку проблем, які роками залишаються невирішеними. Поки що ця система не склалася як дієвий та повноцінний інструмент державної політики, що відповідає вимогам соціальної стандартизації. Деякі соціальні нормативи та гарантії розроблені без наукового обґрунтування, створення дієвих механізмів реалізації та визначення джерел фінансування. З метою ефективного функціонування системи соціальної стандартизації необхідно розробити нову модель системи державних соціальних стандартів і гарантій, яка базуватиметься на нових принципах та матиме чітку структуру управління, порядок проведення моніторингу застосування державних соціальних стандартів і гарантій та їх фінансового забезпечення.

Особливу роль у формуванні моделі системи державних соціальних стандартів і гарантій мають відіграти нові підходи до визначення основного соціального стандарту — прожиткового мінімуму, який повинен базуватися на інших методичних принципах, та наукове обґрунтування співвідношень основних державних соціальних гарантій із прожитковим мінімумом, що визначається в залежності від розвитку економічної ситуації та фінансової спроможності в частині державних соціальних видатків.

3.2. Стандарти і гарантії у сфері соціальних послуг

Аналіз вітчизняної системи соціальних послуг. Сучасний етап розвитку системи соціального захисту в Україні характеризується зростанням ролі соціальних послуг у реалізації гарантованого державою права громадян на соціальний захист. Визначення основних соціальних і економічних прав стали засадничими стосовно розробки законодавчої бази для соціальних послуг, соціальних гарантій і соціальних пільг. І хоча в Конституції України серед економічних та соціальних прав громадян відсутнє безпосереднє посилання на соціальні послуги, однак вони розглядаються (ст. 46) як невід'ємна частина соціального захисту [17, С. 42].

Можна виокремити такі основні етапи розвитку вітчизняної системи надання соціальних послуг:

1) 1991–1993 рр. – початковий етап, коли основною метою законодавства з соціального захисту було встановлення державних соціальних гарантій наявним на той час пільговим, а також соціально незахищеним групам населення. Базовою формою соціального захисту, що встановлювалася тогочасним законодавством, були соціальні пільги;

2) 1993–2000 рр. – етап формування системи соціального захисту і соціального забезпечення в Україні. Основною формою соціального захисту були різні види державної соціальної допомоги, а основним здобутком – виникнення поняття «соціальні послуги»;

3) 2000–2007 рр. – етап, що характеризується початком формування нової системи соціального захисту в Україні. З'являються такі принципи для законодавчого закріплення поняття, як «соціальні послуги» та «соціальна робота», і такі нормативно-правові документи, як Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (2001), Закон України «Про соціальні послуги» (2003), «Концепція реформування системи соціальних послуг» (2007) [80, С. 12–13];

4) 2007 р. – по теперішній час – етап активного формування системи надання соціальних послуг в Україні. «Концепцію реформування системи соціальних послуг» (2007) змінює «Стратегія реформування соціальних послуг» (2012), розроблена на принципах орієнтованості на задоволення потреб отримувачів соціальних послуг; адресності їх надання; залучення отримувача соціальних послуг до самостійного розв'язання власних проблем; надання соціальних послуг з урахуванням визначених потреб та забезпечення проживання отримувачів таких послуг у територіальній громаді; створення для суб'єктів, що надають соціальні послуги, рівних умов на ринку таких послуг; якості та ефективності надання соціальних послуг; прозорості надання соціальних послуг. Стратегія передбачає й упровадження стандартів соціальних послуг. Так, за період 2010–2015 рр. розроблено та впроваджено 16 стандартів соціальних послуг.

Основними законодавчими актами, що регулюють функціонування системи надання соціальних послуг, є: Закон України «Про соціальні послуги», Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Стратегія реформування соціальних послуг», державні стандарти соціальних послуг, постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання діяльності територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг)».

Закон України «Про соціальні послуги» [26], що є основоположним стосовно надання соціальних послуг, визначає: основні терміни, що вживаються у сфері надання соціальних послуг; основні засади та принципи

надання соціальних послуг; види соціальних послуг та закладів, у яких вони можуть бути надані; коло осіб, які мають право на отримання соціальних послуг в Україні, їх основні права, порядок та умови отримання соціальних послуг; структуру сфери надання соціальних послуг та управління нею, порядок фінансування соціальних послуг, відповідальність за порушення законодавства про соціальні послуги.

Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання діяльності територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг)» [66] затверджено «Типове положення про територіальний центр соціального обслуговування» і «Перелік соціальних послуг, умови та порядок їх надання структурними підрозділами територіального центру соціального обслуговування (надання соціальних послуг)». Типове положення було затверджено з метою приведення нормативно-правових актів, які регулюють діяльність територіальних центрів – основних надавачів соціальних послуг, у відповідність до вимог Закону України «Про соціальні послуги». Правові норми, визначені у вказаних вище документах, узгоджено із зазначеним Законом та іншими нормативно-правовими актами, чинними в Україні, для оптимального регулювання діяльності у сфері соціального обслуговування. По суті постановою Кабінету Міністрів України № 1417 [66] є кроком до гармонізації законодавства у сфері соціальних послуг, однак, як і Закон України «Про соціальні послуги», вона викликала неоднозначну реакцію у суспільстві, особливо серед користувачів соціальних послуг.

Законом України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [25] визначено організаційні і правові засади роботи з молоддю та дітьми; принципи і форми такої роботи; такі поняття, як «обслуговування», «супровід», «реабілітація»; уточнено поняття «профілактика»; упроваджено в обіг поняття «соціальне інспектування».

«Стратегія реформування соціальних послуг» [76] має на меті реалізацію єдиної державної політики у сфері реформування системи надання соціальних послуг, що дасть змогу: створити ефективну систему надання соціальних послуг, підвищити їхню якість та рівень задоволення потреб отримувача таких послуг, оптимізувати наявну мережу установ та закладів комунальної власності, що надають соціальні послуги, запровадити надання інноваційних соціальних послуг, що сприятиме доступності та задоволенню у повному обсязі потреб осіб у соціальних послугах, підвищити ефективність використання бюджетних коштів.

Незважаючи на значні зрушення, в Україні досі існує успадкована від Радянського Союзу патерналістська модель соціальної політики, що сформувалась у країнах з директивною економікою. На сучасному етапі суспільного розвитку ця модель демонструє багато суттєвих недоліків, що

гальмують розвиток соціальних послуг в Україні. Основними з них є захоплення схильності деяких груп населення до утриманства; цілковитий контроль держави над соціальною сферою; нерозвиненість структур громадянського суспільства; зростання соціальної пасивності; безконтрольний бюрократизм у соціальній сфері; недостатній рівень співпраці державного та недержавного секторів у ході надання соціальних послуг. З цього випливає необхідність реформування соціальної сфери, у тому числі сфери соціальних послуг [80, С. 11–14]. Саме з метою подолання вказаних недоліків система надання соціальних послуг останніми роками піддається реформуванню, триває узгодження її окремих складових між собою.

Згідно із Законом України «Про соціальні послуги», соціальні послуги – це комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя [26].

Таким чином, в Україні отримувати соціальні послуги мають право будь-які особи, які знаходяться на території України на законних підставах і перебувають у складних життєвих обставинах. Складними життєвими обставинами, відповідно до вітчизняного законодавства, є обставини, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самостійно (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі старістю або станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, обставини, спричинені наслідками від торгівлі людьми, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо). Отже, потенційними користувачами соціальних послуг є як громадяни України, так і іноземці (громадяни інших країни, а також особи без громадянства та біженці) [81].

Зазначимо, що на сьогодні перелік категорій громадян, які мають право на безоплатне отримання соціальних послуг, та категорій громадян, які мають право отримувати соціальні послуги за плату, у вітчизняному законодавстві не визначений. Проте у цьому існує об'єктивна потреба, оскільки визначення відповідного переліку сприятиме упорядкуванню вітчизняної системи соціальних послуг. Водночас можна виділити основні категорії, які фактично одержують послуги на безоплатній основі: особи літнього віку і ветерани війни та праці; дорослі з функціональними обмеженнями та дорослі інваліди, діти-інваліди та інваліди з дитинства; діти та молодь з функціональними обмеженнями; особи із психічними захворюваннями; діти, які залишилися без батьківського піклування та діти-сироти; молодь

і діти у складних життєвих обставинах; сім'ї у складних життєвих обставинах; жінки у складних життєвих обставинах; безробітні; бездомні особи; особи, які повернулись із місць позбавлення волі; хворі на ВІЛ/СНІД; особи, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС; внутрішньо переміщені особи; учасники АТО; біженці та діти-біженці.

Як правило, громадянин може отримати соціальні послуги за особистим зверненням (або через свого представника) до органів праці та соціального захисту населення, громадських і благодійних організацій, інших організацій, що надають соціальні послуги за місцем свого проживання або фактичного перебування. Зазначимо, що не мають права на отримання соціальних послуг, навіть перебуваючи у складних життєвих обставинах, особи, які знаходяться на території України без законних підстав, та особи, які нелегально в'їхали до України чи мешкають в країні за підробленими або чужими документами [81].

Загальна чисельність осіб, які потребують соціальних послуг в Україні, невідома, проте Державна служба статистики України наводить дані за окремими категоріями громадян, яким необхідні послуги відділень територіальних центрів соціального обслуговування.

Згідно з даними Державної служби статистики України, на 01.01.2015 р. [79] кількість виявлених громадян похилого віку, інвалідів, хворих, інших громадян, які перебувають у складних життєвих обставинах, становила 1650,4 тис. осіб. При цьому зазначені особи мали різноманітні потреби. Так, обслуговування відділеннями соціальної допомоги вдома потребували 559,6 тис. громадян похилого віку, інвалідів та інших громадян, які перебували у складних життєвих обставинах (тобто майже 34 % від загальної кількості виявлених осіб), а в обслуговуванні відділеннями соціально-побутової адаптації мали потребу 511,8 тис. (31 % відповідно). Менша кількість громадян потребувала обслуговування відділеннями організації надання грошової та натуральної допомоги – 318,7 тис. (19,3 %), стаціонарними відділеннями для постійного або тимчасового проживання – 12,2 тис. (0,73 %) і у відділеннях соціально-медичних послуг – 181,2 тис. (майже 11 %). Разом із цим, потреба у послугах інших підрозділів соціального обслуговування впродовж 2014 р. була актуальною для 66,9 тис. громадян (4 %).

Окрему увагу варто звернути і на громадян, які потребують надання соціальних послуг у сільській місцевості. Загальна кількість таких осіб у 2014 р. становила 954 тис. осіб, тобто майже 58 % від усіх виявлених громадян, які потребували соціального обслуговування.

Серед виявлених у сільській місцевості громадян похилого віку, інвалідів, хворих та інших громадян, які перебували у складних життєвих обставинах і мали потребу в соціальних послугах, для: 361,9 тис. (майже 38 %)

необхідністю було обслуговування відділеннями соціальної допомоги вдома; 292,2 тис. (30,6 %) – обслуговування у відділеннях соціально-побутової адаптації; 78 тис. (8,2 %) – обслуговування у відділеннях соціально-медичних послуг; 9,4 тис. (0,98 %) – у стаціонарних відділеннях для постійного або тимчасового проживання; 177,3 тис. (18,6 %) – у відділеннях організації грошової та натуральної допомоги; для 35,1 тис. осіб (3,7 %) – в інших підрозділах [79].

Найбільш чисельними категоріями громадян, які станом на 01.01.2015 р. мали потребу в соціальних послугах, є громадяни похилого віку (1366,7 тис.) та особи похилого віку, інваліди, хворі, які не мають рідних (769 тис. осіб).

Важливим питанням залишається і статус громадян, які у 2014 р. потребували соціального обслуговування. Статус ветерана та інваліда війни і члена сім'ї загиблого мали 360,8 тис. осіб (майже 22 % серед загальної кількості виявлених громадян похилого віку, інвалідів, хворих, інших громадян, які перебувають у складних життєвих обставинах), статус жертви нацистських переслідувань – 1,8 тис. (0,11 %), статус дітей війни – 575,4 тис. (майже 34 %), статус реабілітованих – 3,4 тис., статус ветерана праці – 415,1 тис. (25,1 %), статус потерпілих внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС – 625,6 тис. (3,8 %) [79]. Наведені дані дають змогу зробити висновок про те, що у 2014 р. найбільше соціальних послуг потребували саме громадяни зі статусом дітей війни.

Сьогодні Україна розбудовує свою систему соціальних послуг, окреслюючи її засади і принципи. Основними засадами надання соціальних послуг в Україні є: сприяння особам, що перебувають у складних життєвих обставинах, які вони не в змозі подолати за допомогою наявних засобів і можливостей; створення умов для самостійного розв'язання життєвих проблем, що виникають; запобігання виникненню складних життєвих обставин.

Серед основних принципів надання соціальних послуг треба виділити: адресність та індивідуальний підхід; доступність та відкритість; добровільність вибору отримання чи відмови від надання соціальних послуг; гуманність; комплексність; законність; соціальну справедливість; максимальну ефективність використання бюджетних та позабюджетних коштів суб'єктами, що надають соціальні послуги; забезпечення конфіденційності суб'єктами, які надають послуги, дотримання ними стандартів якості, етичних та правових норм [81].

Система надання соціальних послуг в Україні представлена мережею закладів соціального обслуговування різних категорій населення. Діяльність у сфері надання соціальних послуг в Україні координують три міністерства та чотири державні служби: Міністерство соціальної політики України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство охорони здо-

ров'я України; Державна служба зайнятості України, Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції, Служба у справах дітей (вони координуються Міністерством соціальної політики України), Державна міграційна служба України.

Таблиця 3.5. Регіональна мережа територіальних центрів соціального обслуговування та їх відділень, Україна, 2014 р., од.

Регіон	Кількість ТЦСО	Відділення ТЦСО
Вінницька область	33	98
Волинська	20	70
Дніпропетровська	51	179
Донецька	30	95
Житомирська	28	85
Закарпатська	19	66
Запорізька	25	116
Івано-Франківська	19	89
Київська	34	128
Кіровоградська	26	88
Луганська	15	53
Львівська	29	122
Миколаївська	24	131
Одеська	35	92
Полтавська	33	159
Рівненська	21	81
Сумська	25	92
Тернопільська	20	82
Харківська	42	155
Херсонська	23	74
Хмельницька	28	95
Черкаська	27	105
Чернівецька	13	73
Чернігівська	26	103
м. Київ	12	78

Примітка: * ТЦСО – територіальний центр соціального обслуговування.

Джерело: складено за даними [79].

Крім того, до системи надання соціальних послуг можна віднести недержавний сектор. У додатку 3.1 подано мережу закладів, що надають соціальні послуги (по міністерствах і службах, яким вони підпорядковані).

Серед закладів, які надають соціальні послуги, найбільшими за кількістю обслуговуваних громадян та кількістю функціональних одиниць є центри соціального обслуговування та будинки-інтернати. Станом на 01.01.2015 р. [79] в Україні існувало 658 центрів соціального обслуговування громадян, які загалом мають 2509 відділень. Впродовж 2014 р. ці заклади надали різноманітні соціальні послуги 1430 тис. особам. Найбільше територіальних центрів соціального обслуговування (далі – ТЦСО) функціонує на Дніпропетровщині (51 од.), найменше – у Чернівецькій області (13) та м. Київ (12) (табл. 3.5).

У регіональному розрізі найбільшу кількість громадян обслуговували ТЦСО Полтавської області (115,5 тис. осіб), найменшу – Закарпатської (21,7 тис.) (табл. 3.6).

В цілому по Україні серед клієнтів ТЦСО статус дітей війни мали 497,8 тис. (майже 35 % від їх загальної кількості), статус ветерана праці – 361,6 тис. осіб (25,2 % відповідно), статус ветеранів та інвалідів війни і членів сімей загиблих – 306,0 тис. (21,4 %) [79]. Отже, діти війни є найчисленнішою групою не лише серед тих громадян, які потребували соціального обслуговування у 2014 р., а й серед тих громадян, які його фактично отримали (табл. 3.6).

Як видно з табл. 3.6, у регіональному розрізі найменше навантаження припадає на ТЦСО Вінницької області (у одному закладі тут в середньому обслуговується 1077 громадян). Найвище навантаження на ТЦСО зафіксовано по Чернівецькій області (4739 осіб відповідно), оскільки, як було показано у табл. 3.5, у цій області функціонує найменше ТЦСО. Доволі високе навантаження припадає також на ТЦСО Полтавської (3501 осіб на заклад), Миколаївської (3292), Львівської (3110) та Рівненської (2906) областей. Також обслуговується в середньому понад 2000 осіб на заклад у ТЦСО Волинської, Івано-Франківської, Кіровоградської, Тернопільської, Харківської, Хмельницької, Черкаської, Чернігівської областей та Києва (табл. 3.6).

Вагоме місце у процесі соціального обслуговування громадян займають також інші заклади, підпорядковані Міністерству соціальної політики України – будинки-інтернати для громадян похилого віку та будинки-інтернати для людей з інвалідністю (дорослих, дітей і молоді) (табл. 3.7).

Таблиця 3.6. Основні характеристики діяльності територіальних центрів соціального обслуговування, Україна, 2014 р., осіб

Регіон	Обслуговано всього	З них за статусом			Середнє навантаження на один ТЦСО
		ветерани війни*	діти війни	ветерани праці	
Вінницька область	35561	12233	14940	3361	1077
Волинська	50856	10751	20404	15584	2542
Дніпропетровська	80557	21117	29163	20147	1579
Донецька	43010	9660	15657	12404	1433
Житомирська	51539	11886	15076	17161	1840
Закарпатська	21655	771	9566	2740	1139
Запорізька	37822	8648	14674	14874	1512
Івано-Франківська	49985	9434	16561	4595	2630
Київська	52572	12146	19648	15485	1546
Кіровоградська	70380	12920	27828	14767	2706
Луганська	29927	5720	10868	9656	1995
Львівська	90206	16502	27076	13302	3110
Миколаївська	79014	14338	27473	26709	3292
Одеська	48452	9973	15477	5802	1318
Полтавська	115538	17732	40772	40207	3501
Рівненська	61030	11961	14860	8602	2906
Сумська	45466	11687	13372	12482	1818
Тернопільська	52326	11618	16615	7213	2616
Харківська	97042	15504	35034	35670	2310
Херсонська	42201	7275	15392	11522	1834
Хмельницька	66312	17845	22229	3510	2368
Черкаська	64436	15604	24977	16723	2386
Чернівецька	61616	14191	20960	9645	4739
Чернігівська	53679	18538	18029	22459	2064
м. Київ	28834	7958	11116	16987	2402

Примітка: * ветерани та інваліди війни, члени сімей загиблих.

Джерело: складено за даними [79].

Таблиця 3.7. Мережа будинків-інтернатів для людей з інвалідністю, Україна, 2014 р., од.

Регіон	Усього	Для дорослих	Для дітей і молоді
Вінницька область	10	8	2
Волинська	6	5	1
Дніпропетровська	18	13	5
Донецька	11	10	1
Житомирська	15	11	4
Закарпатська	7	4	3
Запорізька	11	9	2
Івано-Франківська	9	6	3
Київська	11	10	1
Кіровоградська	12	10	2
Луганська	10	10	...
Львівська	13	11	2
Миколаївська	10	9	1
Одеська	10	6	4
Полтавська	14	12	2
Рівненська	7	6	1
Сумська	13	11	2
Тернопільська	7	5	2
Харківська	18	15	3
Херсонська	11	10	1
Хмельницька	29	28	1
Черкаська	14	13	1
Чернівецька	7	6	1
Чернігівська	9	7	2
м. Київ	8	6	2

Джерело: складено за даними [79].

Загалом в Україні функціонує 290 будинків-інтернатів для людей з інвалідністю: 241 заклад для дорослих і 49 закладів для дітей та молоді. Найбільше будинків-інтернатів для дорослих знаходиться на Хмельниччині (28), найменше – на Закарпатті (чотири заклади). Для дітей і молоді з інвалідністю має найбільше будинків-інтернатів Дніпропетровщина

(п'ять закладів), а у дев'яти областях працює лише по одному спеціалізованому закладу для цієї категорії громадян (табл. 3.8).

Таблиця 3.8. Наявність місць та завантаженість по регіонах будинків-інтернатів для людей з інвалідністю, Україна, 2014 р.

Регіон	Кількість місць, од.				Кількість громадян на одне місце*
	усього	для дорослих	для дітей і молоді	для дітей	
Вінницька область	2041	1726	315	155	0,90
Волинська	833	758	75	15	0,91
Дніпропетровська	3961	3331	630	390	1,00
Донецька	3726	3343	383	300	0,98
Житомирська	2617	2177	440	240	0,88
Закарпатська	1322	887	435	189	0,89
Запорізька	2779	2352	427	145	0,98
Івано-Франківська	1256	892	364	183	0,90
Київська	2010	1810	200	88	0,96
Кіровоградська	1890	1615	275	83	0,90
Луганська	1288	1288	...	...	0,96
Львівська	1831	1670	161	68	0,97
Миколаївська	1553	1473	80	80	0,94
Одеська	2180	1475	705	376	0,86
Полтавська	2400	2130	270	104	0,95
Рівненська	1215	1105	110	50	0,90
Сумська	1920	1615	305	110	0,88
Тернопільська	1046	835	211	48	0,77
Харківська	3352	2942	410	500	0,92
Херсонська	1641	1490	151	128	0,91
Хмельницька	2025	1945	80	50	0,86
Черкаська	2309	2109	200	100	0,97
Чернівецька	1147	1072	75	20	0,93
Чернігівська	2015	1775	240	70	0,84
м. Київ	2707	2217	490	290	0,86

Примітка: * кількість обслуговуваних громадян, яка припадає на одне місце у будинку-інтернаті.

Джерело: складено за даними [79].

Загальна кількість місць у будинках-інтернатах для людей з інвалідністю у 2014 р. становила 51 064 місць, з них 44 032 – у закладах для дорослих, 7032 – закладах для дітей і молоді, 3782 місць – закладах для дітей. Як видно з табл. 3.8, найбільша кількість місць у будинках-інтернатах для дорослих нараховувалась на Донеччині (3343), найменша – на Волині (758 місце). У регіональній мережі спеціалізованих закладів для дітей і молоді найбільша кількість місць – у Одеській (705), найменша – Волинській та Чернівецькій (по 75 місць) областях. Найбільшу кількість місць у будинках-інтернатах для дітей створено у Харківській області (500 місць).

За даними Державної служби статистики України [79], протягом 2014 р. будинки-інтернати для людей з інвалідністю обслуговували 47,2 тис. громадян, з них: 41,2 тис. дорослих, майже 6 тис. молоді та 2,4 тис. дітей. Як видно з табл. 3.8, найбільша кількість дорослих у закладах Донеччини (3,3 тис.), найменша – Тернопільщини (661 особа). Найбільша кількість дітей та молоді у будинках-інтернатах Дніпропетровщини (310 та 630 осіб відповідно), найменша – Волині (вісім та 59 осіб відповідно). Найменша середня кількість громадян, яких обслуговано у будинках-інтернатах для людей з інвалідністю у розрахунку на одне місце, припадає на Тернопільську область (0,77 осіб), а найбільша – на Дніпропетровську (одна особа).

Отже заклади, які надають соціальні послуги, розміщені по регіонах України нерівномірно, що призводить до надмірного навантаження на працівників, недоотримання соціальних послуг користувачами в одних регіонах, недовикористання потенціалу системи надання соціальних послуг в інших. Звичайно, в усіх регіонах України кількість закладів соціального обслуговування не може бути однаковою, оскільки потреби місцевого населення можуть суттєво відрізнятись, саме тому актуальності набуває вивчення та аналіз потреб регіонів у соціальних послугах, на основі чого можуть бути розроблені і впроваджені заходи соціальної політики на регіональному рівні.

Сутність стандартизації соціальних послуг. Соціальний захист населення є однією з ключових функцій держави, тому забезпечення відповідного рівня якості та безпеки послуг, що надаються найбільш уразливим групам населення, це, безсумнівно, необхідність для сучасної країни. У міжнародній практиці ефективним способом регулювання питань, пов'язаних із якістю та безпекою соціальних послуг, визнано стандартизацію.

У найбільш загальному вигляді стандартизацією називають діяльність з метою досягнення оптимального ступеня впорядкування у певній галузі шляхом встановлення положень для загального й багаторазового використання щодо реально існуючих чи можливих завдань. Отже, об'єк-

тами стандартизації виступають предмети (продукція, процеси, послуги), які є результатами людської діяльності [51, С. 83].

Як і будь-яка послуга, соціальна послуга є товаром, однак вона обмінюється не на працю, а на «право», її споживання реалізується «за правом» або через наявність громадянства. Відносини з приводу призначення та споживання соціальних послуг полягають у тому, що дві сторони наділені правами та обов'язками, закріпленими у відповідних актах: один із суб'єктів (особа, сім'я) має право, згідно із законодавством, на отримання послуг, а другий – державний заклад (орган) – повинен їх надати. В односторонньому порядку чи за згодою сторін ці відносини не можуть бути змінені. Отже, основним фактором, що впливає на формування і надання соціальних послуг, є державне регулювання [14, С. 160–161]. Фактично стандартизація – один з принципових шляхів державного регулювання відносин із надання соціальних послуг, оскільки встановлює низку конкретизованих положень, якими ці відносини повинні регулюватися.

Підсумки роботи зі стандартизації відображаються у прийнятті стандарту – документа, що встановлює для загального і багаторазового застосування правила, принципи або характеристики, які стосуються діяльності або її результатів, з метою досягнення оптимального ступеня упорядкованості в певній галузі, розроблений у встановленому порядку на основі консенсусу [51, С. 83].

У ширшому розумінні «стандарт» – це взірць, еталон, модель для порівняння з іншими подібними об'єктами [5], типовий зразок, якому повинні відповідати речі, предмети, явища за розмірами, формою або якістю [4].

Безперечно, соціальні послуги – це результати діяльності людини, тому вони, як і багато інших результатів людської діяльності, підлягають стандартизації.

Виходячи з наведених особливостей поняття «стандарт», *«стандарт надання соціальних послуг (стандарт соціальних послуг)»* можна визначити як документ, що містить комплекс правил і принципів надання соціальних послуг, а також критеріїв, які піддаються вимірюванню, та методів вимірювання, і застосовуються з метою оцінки якості та ефективності роботи організації–надавача соціальних послуг. У відносинах із надання соціальних послуг упровадження єдиних стандартів надання соціальних послуг є принципово важливим з точки зору захисту права користувачів на отримання якісних послуг, незалежно від того, де і коли користувач їх отримує.

Водночас, законодавство України оперує терміном «державний стандарт соціальної послуги», який означає визначені нормативно-правовим актом центрального органу виконавчої влади у сфері соціальної політики

зміст та обсяг, норми і нормативи, умови та порядок надання соціальної послуги, показники її якості. У свою чергу, згідно із законодавством, показники якості соціальних послуг – сукупність показників, які використовуються для оцінювання діяльності суб'єктів, що надають соціальні послуги, які ґрунтуються на позитивній результативності соціальних послуг відносно її одержувачів і ступеня задоволення їхньої потреби в цих послугах [32].

Сутність стандартизації соціальних послуг полягає у визначенні вимог до надання соціальних послуг, дотримання яких забезпечило б можливості повноцінного самостійного життя для одержувачів послуг як у своєму безпосередньому оточенні, так і у суспільстві загалом.

Стандарти соціальних послуг повинні розроблятися на загальних принципах стандартизації, основні з яких викладені нижче.

Принцип збалансованості інтересів сторін. Цей принцип передбачає врахування думки усіх зацікавлених з метою досягнення згоди щодо управління різноманітним продукції чи послуг, її (їх) якості, економічності, пристосованості, сумісності та взаємозамінності, її (їх) безпеки для життя і здоров'я, довкілля, інших питань, обумовлених взаємними інтересами [51, С. 93]. У контексті надання соціальних послуг збалансованість інтересів сторін відображається у необхідності залучення до створення відповідних стандартів користувачів соціальних послуг, державних служб та недержавних організацій, що є надавачами соціальних послуг, органів влади, волонтерів, експертів із технічних питань.

Принцип системності означає, що взаємозв'язок елементів цілого покликаний допомагати виконанню поставленої мети максимально ефективно та з найменшими витратами, а самі елементи утворюють ієрархічну структуру на різних рівнях [51, С. 93]. Система надання соціальних послуг також має ієрархічну структуру, основними елементами цієї структури є: види і форми соціальних послуг; національне законодавство з питань надання соціальних послуг; заклади–надавачі соціальних послуг; споживачі соціальних послуг; принципи та підходи до надання соціальних послуг, не закріплені на законодавчому рівні; органи влади, що організують роботу, фінансують, координують та контролюють надання соціальних послуг у мережі спеціалізованих закладів (рис. 3.2). Усі елементи підпорядковані єдиній меті – забезпечити населення соціальними послугами. При цьому високий рівень взаємодії вищевказаних елементів сприяє досягненню максимальної ефективності виконання, саме тому стандарти соціальних послуг мають відображати і посилювати взаємодію елементів.

Рис. 3.2. Система надання соціальних послуг

Джерело: авторська розробка Ю.В. Горемікіної.

Принцип перспективності робіт загалом розглядається як видання стандартів, що встановлюють норми, які будуть оптимальними у майбутньому [51, С. 94]. Для стандартів соціальних послуг даний принцип полягає у врахуванні наявного рівня розвитку соціального обслуговування в країні та можливостей його підвищення у майбутньому, прогнозів щодо структури та чисельності отримувачів соціальних послуг у майбутньому.

Принцип динамічності стандартизації досягається періодичною перевіркою стандартів, їх своєчасним переглядом та внесенням до них необхідних змін [51, С. 95]. Стандарти соціальних послуг, як і будь-які інші стандарти, повинні відповідати часу та потребам отримувачів послуг, тому їх періодичне оновлення є однією з умов ефективного функціонування системи надання соціальних послуг.

Застосування принципу оптимізації при стандартизації полягає у визначенні найвигодніших параметрів об'єктів стандартизації, а також у створенні методів оптимізації, їх уніфікації та удосконаленні з відображенням результатів у нормативно-технічних та методичних документах [51, С. 95]. Стосовно стандартів соціальних послуг принцип оптимізації вимагає конкретизації критеріїв якості та ефективності соціальних послуг, які одночасно є вигідними для держави – з точки зору можливостей фінансування послуг, та для отримувачів – з точки зору достатності врахування їхніх потреб. Бажано, щоб ці критерії були уніфіковані для усіх видів соціальних послуг та відображеними у відповідних документах.

Принцип пріоритетності стандартизації полягає в тому, що стандарти містять чітко окреслені обов'язкові вимоги та методи їх об'єктивної перевірки [51, С. 96]. Це загальна сутність стандартизації – встановити принципово важливі у певній галузі вимоги. Принцип стосується і соціальних послуг, а вимоги поширюються як на державний, так і на недержавний сектор надавачів соціальних послуг. Важливо, щоб стандарти соціальних послуг містили інформацію про те, яким чином можна перевірити виконання встановлених вимог, тобто йдеться про необхідність включення до стандартів соціальних послуг методичних засад оцінювання соціальних послуг або взагалі комплексної методики оцінювання соціальних послуг чи їх окремих видів.

Принцип гармонізації, як один із основних принципів стандартизації, означає впровадження взаємопов'язаних стандартів та дотримання ідентичності документів, що стосуються одного і того ж об'єкта, але прийнятих як організаціями зі стандартизації певної держави, так і міжнародними (регіональними) організаціями, що розробляють стандарти [51, С. 96].

Для стандартів соціальних послуг необхідний логічний зв'язок між чинним стандартом та іншими нормативними актами, які стосуються діяльності організацій—надавачів соціальних послуг, і логічний зв'язок між стандартами, розробленими для різних видів соціальних послуг. Для забезпечення принципу гармонізації на державному рівні доцільно було б, разом зі впровадженням певних стандартів соціальних послуг, вносити і деякі зміни у положення, що регламентують функціонування різних типів організацій—надавачів соціальних послуг. Водночас, можливість гармонізації національних стандартів соціальних послуг із міжнародними є сумнівною, оскільки на сьогодні у міжнародній практиці фактично відсутні загальновизнані стандарти соціальних послуг і навіть загально-визнана концепція соціальних послуг. Не існує єдиних стандартів соціальних послуг і на рівні ЄС, наявні лише національні стандарти окремих країн, а деякі держави – члени ЄС таких стандартів не мають взагалі. Звичайно, рівень розвитку системи надання соціальних послуг у країнах, де впровадженні стандарти соціальних послуг, є вищим. І тому при розробці стандартів має сенс вивчення відповідних документів стовно соціальних послуг країн з високим рівнем розвитку системи надання соціальних послуг та прийняття аналогічних норм.

Попри відсутність єдиної концепції соціальних послуг у міжнародній практиці, Комісія Європейського Співтовариства, прагнучи уніфікувати розуміння соціальних послуг у різних країнах Європи, наголошуючи на важливості ролі соціальних послуг в економіці та суспільному житті країн ЄС, визначає такі спільні характеристики соціальних послуг [97]:

- дія на основі принципу солідарності;

- всеосяжний та індивідуальний характер послуг, їх відповідність різним потребам із метою забезпечення основних прав людини та захисту найбільш вразливих груп;
- надання послуг не з метою отримання прибутку;
- участь добровільних працівників;
- міцне укорінення у місцеві культурні традиції (це знаходить своє вираження, зокрема, в безпосередній близькості між постачальником послуг і їх отримувачем);
- наявність між постачальниками й одержувачами послуг певних асиметричних відносин, які не можуть бути прирівняні до «звичайних» відносин між постачальниками і споживачами.

В Україні врахування даного підходу ЄС для розробки стандартів соціальних послуг є першим кроком на шляху гармонізації національних стандартів з позицією більшості європейських країн стосовно вимог до надання соціальних послуг.

Крім того, аналізуючи можливості застосування принципу гармонізації під час створення стандартів соціальних послуг, необхідно вказати і на те, що міжнародні документи та механізми також можуть бути використані як основа для розробки стандартів соціальних послуг, що надаються різним категоріям клієнтів.

Наприклад, існує низка міжнародних документів із захисту прав інвалідів: Європейська соціальна хартія від 18.10.1961; Конвенція про права дитини, ухвалена резолюцією 44.25 Генеральної Асамблеї ООН від 20.11.1989 (залишається відкритою для приєднання та ратифікації); Між-американська конвенція від 08.06.1999 про ліквідацію усіх форм дискримінації людей з вадами. Виконання вимог цих документів є обов'язковим для держав-учасників [37; 82, С. 129].

До того ж, декілька міжнародних документів (вони мають рекомендаційний характер) є ефективним інструментом тлумачення міжнародних норм. Зокрема це: Декларація ООН про права інвалідів від 09.12.1975; Талліннське керівництво з розвитку людських ресурсів у галузі допомоги інвалідам 1989 р. (Tallinn Guidelines); Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів, затверджені Генеральною Асамблеєю ООН від 20.12.1993, Резолюція 48/96 (Стандартні правила); Сандбергська Декларація про дії та стратегії у галузі освіти, профілактики та інтеграції ЮНЕСКО (ухвалена на міжнародній конференції в Малазі, Іспанія 2–7 листопада 1981 р.) [82, С. 130].

Відповідно до цих документів, принципи надання соціальних послуг інвалідам передбачають право на реабілітацію, отримання відповідних послуг, доступ до інформації.

Водночас існують певні інструменти забезпечення прав людини, такі як міжнародні конвенції та декларації, що вже містять деякі стандарти соціальних послуг, що надаються (наприклад, дітям, жінкам, інвалідам та трудовим мігрантам). Прикладами таких документів є: Загальна декларація прав людини від 10.12.1948; Європейська конвенція про захист прав і основних свобод від 04.11.1950; Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21.12.1965; Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979; Конвенція про права дитини від 20.11.1989; Міжнародна конвенція про захист прав усіх робітників-мігрантів і членів їх родин від 18.12.1990 [82, С. 130].

Під *принципом чіткості* формулювань положень стандарту розуміють неприпустимість двозначності тлумачення норм та вимог. Надання соціальних послуг також вимагає чіткого та доступного визначення вимог, яких необхідно дотримуватися [51, С. 96]. За умов неврахування принципу чіткості формулювань положень, стандартизація соціальних послуг може втратити сенс у зв'язку з тим, що в результаті «різночитань» отримувачі, які мають право на однакову кількість і якість соціальних послуг, але обслуговуються у різних організаціях, користуватимуться неоднаковим об'ємом послуг різної якості.

Принцип ефективності стандартизації забезпечується за рахунок економічного та соціального ефектів. Економічний ефект надають стандарти, що забезпечують економію ресурсів, підвищення надійності, мінімальних питомих витрат матеріалів, технічну та інформаційну сумісність. Соціальний ефект мають стандарти, спрямовані на створення безпечних умов для життя, здоров'я людей та ін. [51, С. 96]. На відмінну від інших видів послуг, соціальні послуги розраховані на створення в першу чергу соціального ефекту. Економічний ефект у випадку соціальних послуг або досить незначний, або відсутній взагалі. Водночас соціальний ефект від таких послуг є досить значущим і полягає як у покращенні умов життя більшості отримувачів соціальних послуг, розвитку в них вміння самостійно долати складні життєві обставини, бажання бути активним членом суспільства, так і у попередженні девіантної поведінки окремих категорій отримувачів. Стандартизація покликана збільшити соціальний ефект від соціальних послуг, тому бажаний ефект від отримання послуг повинен бути зафіксованим у відповідному стандарті.

Незважаючи на існування спільних принципів для усіх об'єктів стандартизації, стандарти надання соціальних послуг набагато складніше визначити, ніж технічні стандарти, оскільки вони набагато складніші у вимірюванні. Як приклад складності у визначенні стандартів можна навести критерії якості послуг, що надаються в інтернатних установах. Одним із таких критеріїв є повага до прав клієнтів (наприклад, права на отримання ін-

формації або права розпоряджатися власними коштами). Даний критерій досить складно виміряти, однак складність пошуку оптимальних стандартів не може бути причиною відмови від розробки стандартів [41, С. 127].

Складність визначення стандартів соціальних послуг можна пояснити як технологічною, так і суспільною специфікою цих послуг. У конкретному формулюванні стандартів якості в соціальних послугах бере участь громадська думка, погляд на спосіб вирішування соціальної ситуації громадян із особливими потребами. Важливими є також цілі та очікування засновників, експлуатаційників соціальних послуг, громадян, які приймають соціальні послуги. Іншими словами, стандарти якості є результатом громадської думки, цілей засновників та експлуатаційників, очікувань та цілей громадян із особливими потребами, а також їх сімей та друзів. Стандарти якості є виявленням конкретних реалізованих умов соціальних послуг у конкретному середовищі держави, регіону. Вони являють собою інструмент, яким держава може визначити вимоги, які повинен забезпечити засновник, експлуатаційник соціальних послуг [41].

Важливо зазначити, що з 03.01.2015 набрав чинності новий Закон України «Про стандартизацію» [33], який значною мірою стосується якості товарів та послуг. Закон встановлює правові та організаційні засади стандартизації в Україні, передбачає утворення та функціонування єдиного національного органу стандартизації та функціонування двох рівнів стандартизації: 1) національних стандартів; 2) стандартів та технічних умов, що приймаються підприємствами. Закон призначений для спрощення процедур стандартизації товарів і послуг, оскільки, згідно з документом, національні стандарти застосовуються на добровільній основі, а державна реєстрація технічних умов і галузева стандартизація взагалі скасовуються. Однак стандарти соціальних послуг належать до встановлених законом випадків, на які не поширюються спрощені умови стандартизації, а отже дотримання стандартів соціальних послуг є обов'язковим і не підлягає сумнівам з боку суб'єктів, що надають послуги. Таким чином, очевидно є виняткова роль стандартів соціальних послуг у соціальній сфері та правомірність застосування поняття «стандарт» до соціальних послуг.

Розробка та застосування стандартів соціальних послуг: міжнародний і вітчизняний досвід. Досвід країн Європи, США та Канади свідчить про потребу впровадження державних стандартів надання послуг (які встановлюють мінімальний рівень обслуговування для кожного елемента служби забезпечення), призначених для всіх видів громадських послуг (у тому числі й для соціальних).

Протягом останнього десятиріччя в європейських країнах були затверджені стандарти якості, які є формальними вимогами до суб'єктів, що надають соціальні послуги з боку держави. Однак часто ці стандарти

не є складовою частиною законів. Частіше закони, що регулюють процес надання соціальних послуг, просто вимагають відповідності практик надання соціальних послуг певним мінімальним державним стандартам, які визначені окремо підзаконними актами або кодексами [82, С. 131].

Європейські стандарти якості часто передбачають створення механізму постійного покращення якості послуг суб'єктами, що їх надають. Стандарти соціальних послуг можуть розроблятися на регіональному та центральному рівні в окремих країнах, а також на міжнародному рівні.

Британські національні мінімальні стандарти соціальних послуг встановлюють мінімальний рівень обслуговування для кожного елемента надання соціальних послуг. І хоча відповідні стандарти не затверджені законодавчо, проте виступають важливими директивами, які допомагають постачальникам, інспекторам і користувачам оцінювати рівень обслуговування. Мінімальні державні стандарти існують для: будинків догляду людей похилого віку; схем влаштування на роботу дорослих; агентств догляду за дорослими; дитячих будинків; усиновлення; надання сім'ям соціального житла; створення послуг; шкіл-інтернатів; шкіл за місцем проживання; сприяння студентам до 18 років в отриманні освіти у коледжах. Ці стандарти функціонують з 2000 р., їх регулярно переглядають за участі широкого кола споживачів. Власне надання соціальних послуг забезпечує Дирекція соціальних послуг, місцеві уряди і товариства турботи. У структурі цієї Дирекції функціонує відділ управління соціальними послугами, завдання якого – поліпшити якість і статус соціальних послуг. Усі громадські послуги, у тому числі й соціальні, у Великій Британії контролює та оцінює Ревізійна комісія – незалежний орган, який гарантує, що громадські гроші витрачаються економічно, ефективно і забезпечують досягнення високої якості місцевих послуг для громадян [73, С. 33].

Стандарти якості надання соціальних послуг у Франції розробляє, затверджує та поширює Національна рада з соціального та медико-соціального оцінювання (під егідою Міністерства праці, соціальної інтеграції та з питань забезпечення житлом).

Водночас у Франції працює Генеральна інспекція соціальних справ (GISA) – міжміністерський орган, що охоплює такі сектори: солідарність, зайнятість, соціальний захист і здоров'я. До GISA може звернутися Прем'єр-міністр або інші члени уряду, щоб отримати інформацію про досягнуті результати діяльності відповідних міністерств. GISA відповідає за стандарти оцінки роботи персоналу у сфері громадських послуг, контроль управління та фінансову роботу агентств соціальних послуг. Крім того, Суд аудиторів здійснює перевірки використання громадських фондів та оцінює фінансову роботу міністерств і агентств, які їм підпорядковуються. Варто зауважити, що починаючи з 2001 р. кожен програмний бюджет, який подається до парламенту, повинен містити вичерпний перелік зав-

дань і показників діяльності. Менеджери у соціальній сфері, таким чином, отримують більшу свободу й автономію щодо розподілу ресурсів, але у відповідь збільшується відповідальність за результати [73, С. 35].

В Італії кожний регіон має власні стандарти, які повинні відповідати вимогам мінімальних стандартів, встановлених на центральному рівні (Міністерством соціальної солідарності). Так, мінімальні стандарти регіону Лігурія включають структурні, технологічні та організаційні критерії. Додаткові стандарти якості в Лігурії вимагають розробки та затвердження системи постійного вдосконалення процесу надання соціальних послуг [82, С. 135].

У канадській провінції Онтаріо обов'язкові стандарти вимагають також регулярного покращення умов перебування клієнтів у закладах для людей похилого віку. Для цього зазначеним закладам необхідно розробити систему внутрішнього моніторингу, оцінювання та вдосконалення матеріальної бази інтернатів, системи послуг для клієнтів, норм матеріального забезпечення. Згідно з Програмою з підтримки інвалідів провінції Онтаріо (Ontario Disability Support Program), суб'єкти, що надають соціальні послуги інвалідам, повинні готувати регулярні звіти з результатами аналізу своєї діяльності за певними показниками. Ці показники є характеристиками ефективності програм і якості послуг, що надаються, та допомагають визначити найкращі шляхи подолання «слабких місць» у роботі [82, С. 136–140].

У США, де окремі штати мають право видання ліцензії місцевим суб'єктам, які надають соціальні послуги. Заклади, що забезпечують соціальні послуги в межах програм Медікер (Medicare) або Медікейд (Medicaid), повинні відповідати стандартам «Умови участі» («Conditions of Participation»). Для федеральних інспекторів, а також представників адміністрації штату, які перевіряють відповідність роботи закладів—надавачів цим умовам, розроблені детальні інструкції з інспекції кожного типу закладів, такі як «Керівництво для інспектора: комплексні реабілітаційні амбулаторні заклади» («Guidance to Surveyors: Comprehensive Outpatient Rehabilitation Facilities») або «Керівництво для інспектора: заклади з охорони здоров'я за місцем проживання» («Guidance to Surveyors: Home Health Agencies») [82, С. 141–142].

В Україні на сьогодні розроблено і затверджено 16 стандартів соціальних послуг, серед них: стандарти надання послуг особам, які постраждали від торгівлі людьми; стандарти надання соціальних послуг представникам груп ризику; «Державний стандарт догляду вдома» [56]; «Державний стандарт денного догляду»; «Державний стандарт надання притулку бездомним особам» [55]; «Державний стандарт соціальної інтеграції та реінтеграції бездомних осіб»; «Державний стандарт соціальної адаптації»; «Державний стандарт соціальної послуги консультування» [57];

«Державний стандарт соціальної послуги профілактика», «Державний стандарт соціальної послуги представництво інтересів».

Крім того, на стадії розробки перебуває «Державний стандарт соціальної послуги соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах».

Розробляє та затверджує стандарти соціальних послуг Міністерство соціальної політики України. Особливістю вітчизняних стандартів соціальних послуг є те, що, на противагу представленим вище підходам до створення стандартів соціальних послуг, українські стандарти розробляють не для типів закладів чи видів послуг, а для окремих найменувань соціальних послуг. З одного боку, відсутність обмеження типом закладу-надавача можна розцінювати як позитивний момент, оскільки стандарт набуває більш універсального характеру, тобто поширюється на усі організації, які можуть забезпечити певну послугу. З іншого боку – стандарт лише для окремо взятої послуги без віднесення її до одного з визначених Законом України «Про соціальні послуги» видів залишає відкритими досить багато питань, зокрема якими мають бути вимоги до інших аналогічних послуг.

Аналіз вітчизняних стандартів соціальних послуг вказує на те, що усі наявні стандарти послуг визначають: цільову групу отримувачів; принципи і правила надання певної послуги; перелік заходів, які включають надання певної послуги; вказівки щодо визначення потреби отримувача у послугі; орієнтовні кількісні та якісні показники послуги.

Більшість актуальних стандартів соціальних послуг в Україні передбачають і орієнтовний час виконання конкретних заходів та їх регулярність. Встановлення нормативів часу є однією з найбільших переваг вітчизняних стандартів, оскільки основну частину вартості соціальної послуги на сьогодні складає оплата робочого часу працівника, який безпосередньо виконує заходи з надання соціальної послуги. Таким чином, наявні стандарти значною мірою спрощують визначення вартості як окремо взятої послуги, так і усього комплексу послуг, необхідних конкретному отримувачу. В той же час досить поширеним формулюванням у чинних стандартах соціальних послуг є «за потреби». Таке формулювання значно ускладнює розуміння стандарту і фінансування, у зв'язку з тим, що потреба є індивідуальною; вона хоч і визначається та фіксується, але узагальнення індивідуальних потреб користувачів на рівнях вищих, ніж рівень організації, де надається соціальна послуга, може бути досить проблематичним.

Суттєвим недоліком чинних стандартів є той факт, що значну частину якісних показників соціальних послуг, які вони містять, можна вважати якісними лише умовно. Наприклад, серед якісних показників, що пропонуються у «Державному стандарті соціальної послуги консультування», є наявність копій довідника, буклетів та інших інформаційних

роздаткових матеріалів (у тому числі на електронних носіях) щодо надання соціальної послуги. Сама по собі наявність інформаційних матеріалів ще не означає, що послуга є доступною усім громадянам, хто її потребує, і не свідчить про якість послуги. Так, інформаційні матеріали можуть бути наявними в організації, але не поширюватись, зокрема і через нестачу персоналу для виконання цієї функції, отже цей показник варто замінити визначенням кількості буклетів (довідників, інших матеріалів), які були поширені в межах району, де працює організація—надавач, або частки одержувачів соціальних послуг, які ознайомлені з відповідними інформаційними матеріалами.

Подібна ситуація спостерігається в усіх вітчизняних стандартах, тому є підстава зробити висновок, що вказані у стандартах показники якості недостатньо конкретизовані і загалом не можуть дати цілісного уявлення про якість тієї чи іншої послуги. Питання виникають і стосовно технічних вимог до соціальних послуг. Окрім часу виконання певних заходів, інших суто технічних вимог не передбачено, стандарти лише вказують на необхідність дотримання санітарно-гігієнічних норм, але яких саме норм і де з ними можна ознайомитись — у стандартах не зазначено. Немає у стандартах також і методики вимірювання або оцінювання якості послуг чи рівня виконання встановлених вимог, передбачених загальними принципами стандартизації. Здебільшого мова йде про те, що послуги повинні підлягати моніторингу та оцінюванню, однак передбачена лише можливість внутрішнього оцінювання, а хто і яким чином має проводити зовнішню оцінку — не вказано.

Попри вказані недоліки, українські стандарти соціальних послуг є прогресивними нормативними актами, оскільки, по-перше, вони відповідають майже усім загальним принципам стандартизації, а по-друге — створюють можливість для залучення до оцінювання соціальних послуг широкого кола отримувачів, як це відбувається у кращих європейських практиках.

Окрім державних стандартів соціальних послуг, в Україні існує Закон «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» [24], який визначає, що державні соціальні нормативи у сфері надання соціальних послуг встановлюються для визначення розмірів державних гарантій соціальної підтримки осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах і містять перелік, види та обсяги соціальних послуг, які надаються за рахунок державного та місцевого бюджетів і страхових фондів, норми та нормативи надання соціальних послуг особам, які перебувають у складних життєвих обставинах, показники якості соціальних послуг.

Стандарти та гарантії у сфері соціальних послуг як складова загальної системи державних соціальних стандартів і гарантій. Стандарти соціальних послуг є сегментом у загальній системі державних соціальних стандартів

і гарантій в Україні. Це означає, що держава гарантує дотримання вимог стандартів за будь-якої економічної чи політичної ситуації. Без стандартів соціальних послуг загальна система державних соціальних стандартів і гарантій є неповною, оскільки надання соціальних послуг представляє собою один із ключових напрямів діяльності у соціальній сфері, а самі соціальні послуги розраховані на категорії осіб, щодо яких держава має специфічні обов'язки.

Виконання вимог стандартів соціальних послуг забезпечується через створення та фінансування мережі спеціалізованих закладів. У системі державних соціальних стандартів і гарантій стандарти соціальних послуг виконують дві основні функції: встановлюють загальноприйняті уявлення про те, якими повинні бути соціальні послуги; виступають основою для визначення вартості соціальних послуг.

Нагадаємо, що особливістю соціальних послуг вважається їх відносна безоплатність у межах затверджених державних програм або оплата за пільговими тарифами. Відносна безоплатність має «аліментарний» та «нееквівалентний характер» [14, С. 159–171]. Таким чином, стандарт соціальних послуг можна розглядати як своєрідну межу обов'язків держави стосовно певних категорій громадян у системі державних соціальних стандартів. Виконуючи свої обов'язки щодо соціального захисту громадян, держава бере на себе роль інвестора коштів у певний регламентований стандартом результат. Отже стандарт повинен надавати відповідь на гострі та завжди актуальні питання: «У що конкретно вкладаються кошти?», «Чи раціонально ці кошти використовуються?».

Раціональне фінансування соціальних послуг вимагає впровадження стандартизації на кількох рівнях: рівень технічного стандарту для конкретної послуги; рівень стандарту для окремого виду соціальних послуг; рівень стандарту для комплексу соціальних послуг для певних категорій користувачів. Представлені рівні стандартизації повинні бути взаємопов'язаними й утворювати найпростішу ієрархічну структуру стандартизації соціальних послуг.

Рівень технічного стандарту є найнижчим рівнем стандартизації. На ньому відбувається залучення експертів із різних галузей: медицини, харчової промисловості, педагогіки, психології тощо з метою встановлення елементарних технічних вимог, норм та правил надання соціальних послуг. Важливим завданням даного рівня є визначення переліку найменувань соціальних послуг, для яких повинні розроблятися технічні вимоги. На рівні технічного стандарту також визначається вартість конкретної соціальної послуги.

На сьогодні у напрямі визначення вартості соціальних послуг ведеться активна робота. Так, Міністерство соціальної політики України розробило і затвердило «Методичні рекомендації розрахунку вартості соціальних

послуг», згідно з якими основою для розрахунку вартості соціальної послуги є вартість надання соціальної послуги одному одержувачу протягом однієї людино-години, а також витрати часу на надання соціальної послуги та кількість одержувачів відповідної соціальної послуги. При розрахунку вартості соціальної послуги враховують прямі й непрямі витрати. Крім того, у вартості конкретної соціальної послуги врахована частка усіх непрямих витрат суб'єкта, яка розраховується за допомогою коефіцієнта розподілу непрямих витрат: співвідношення заробітної плати основного і допоміжного персоналу, залученого до надання конкретної соціальної послуги, до заробітної плати всього основного і допоміжного персоналу, який здійснює надання соціальних послуг за різними договорами і проектами суб'єкта [50]. Можна очікувати, що у найближчому майбутньому розрахунок вартості послуг буде проводитись визначеним у документі способом.

Варто зазначити, що складність даного етапу полягає у тому, що можливість визначення технічних стандартів для деяких видів соціальних послуг є дискусійною.

Вищим рівнем стандартизації є розробка стандартів для *видів соціальних послуг*. Стандарти для окремих видів соціальних послуг формуються на основі затвердженого переліку соціальних послуг, які об'єднують у види (наприклад, соціально-побутові послуги). Дані стандарти охоплюють уже затверджені на попередньому етапі технічні вимоги і враховують судження користувачів про якість соціальних послуг. Такі стандарти потрібні для розуміння обсягу витрат, необхідних не лише для забезпечення виконання елементарних технічних вимог, а й для забезпечення задоволеності користувачів. На цьому етапі повинні бути напрацьовані методичні засади вимірювання або оцінювання якості й ефективності соціальних послуг. Важливою є конкретизація якісних і кількісних критеріїв, які будуть використані у ході оцінювання чи вимірювання.

Найвищим рівнем стандартизації соціальних послуг є створення *стандарту для комплексу послуг*, який отримує певна категорія користувачів. Такий етап передбачає розробку гарантованого мінімуму соціальних послуг для різних категорій отримувачів, який представляє собою мінімальний перелік соціальних послуг, що надається на безоплатній основі.

Варто звернути увагу на останні дослідження щодо визначення мінімального переліку послуг. У 2011 р. Центр перспективних соціальних досліджень на замовлення Міністерства соціальної політики України здійснив опитування отримувачів соціальних послуг для виявлення соціальних послуг, які, на думку отримувачів, повинні входити до мінімального переліку соціальних послуг, гарантованих державою на безоплатній основі особам похилого віку, інвалідам, самотнім хворим громадянам. Дане опитування охоплювало 1936 респондентів віком від 18 років

з 17 областей України, АР Крим, Києва та Севастополя. Основні категорії опитаних: 1) громадяни похилого віку, не здатні до самообслуговування; 2) самотні хворі громадяни, не здатні до самообслуговування; 3) самотні інваліди, старші за 18 років, не здатні до самообслуговування. Аналогічне опитування серед працівників закладів, які надають соціальні послуги, Центр перспективних соціальних досліджень виконав у 2009–2010 рр. у 13 областях України та м. Київ, під час якого було опитано 216 респондентів [12, С. 71]. Можна зробити припущення про те, що 10 найбільш затребуваних послуг повинні скласти гарантований мінімум.

Опитування орієнтувалось на соціальні послуги за місцем отримання: вдома, у стаціонарних закладах, у закладах денного перебування. На думку отримувачів, яких обслуговують удома, до мінімального переліку соціальних послуг повинні увійти такі: 1) придбання та доставка продовольчих, промислових та господарських товарів першої необхідності, книг, газет, журналів тощо; 2) виклик лікаря, придбання та доставка медикаментів; 3) забезпечення належного санітарно-гігієнічного стану житла, в якому безпосередньо перебуває отримувач послуг; 4) оплата житлово-комунальних послуг та звіряння платежів; 5) допомога в оформленні документів на отримання субсидій, пільг, доплат до пенсій, статусу та здійснення контролю за їх наданням; 6) допомога в приготуванні їжі, приготування їжі та годування; 7) супровід до лікувального закладу, сприяння в госпіталізації, відвідання у стаціонарному лікувальному закладі; 8) заміна, прання білизни та одягу; 9) допомога в організації ритуальних послуг; 10) індивідуальні санітарно-гігієнічні послуги.

Працівники, які безпосередньо надають соціальні послуги за місцем проживання отримувачів, загалом із цим переліком погоджуються, однак вважають, що у десяти найбільш затребуваних послуг замість послуг «виклик лікаря», «придбання та доставка медикаментів» і «допомога в організації ритуальних послуг» повинні знаходитись «сприяння влаштуванню до закладу системи соціального захисту» та «сприяння у забезпеченні паливом (вугілля, скраплений газ, дрова)» [12, С. 72].

Досить консолідованою виявилась думка щодо гарантованого мінімуму послуг отримувачів, які обслуговуються у стаціонарних закладах, та працівників, які надають соціальні послуги у стаціонарних закладах. Отже, мінімальний перелік соціальних послуг, які надаються у стаціонарних закладах, має включати: 1) забезпечення житлом; 2) забезпечення одягом, взуттям, постільною білизною, твердим і м'яким інвентарем та столовим посудом; 3) раціональне харчування; 4) забезпечення цілодобового догляду; 5) первинний медичний огляд; 6) заміна, прання білизни та одягу; 7) санітарно-гігієнічні послуги; 8) комунально-побутове обслуговування та ін. Єдиною послугою, щодо якої є розбіжність у визнанні доцільним включення її до переліку 10 найнеобхідніших, є правова допомо-

га та консультування в межах компетенції соціальних служб. Отримувачі вказали на те, що вона є десятою за затребуваністю, водночас працівники вважають важливішим профілактичний огляд [12, С. 73].

Суттєві розбіжності стосовно гарантованого державною переліку послуг є між отримувачами та працівниками закладів денного перебування. Спільну думку вони мали щодо включення в десятку найнеобхідніших лише п'яти соціальних послуг: 1) проведення лікувально-оздоровчої фізкультури, масажу; 2) організація дозвілля; 3) гаряче харчування; 4) надання фізіотерапевтичних процедур; 5) проведення оздоровчо-спортивної роботи. Водночас до найбільш затребуваних послуг працівники відносять: сприяння влаштуванню до закладу системи соціального захисту, допомогу у відновленні втрачених документів, первинний медичний огляд, медичні маніпуляції, а отримувачі – забезпечення слуховими апаратами, окулярами, протезно-ортопедичними виробами, зубним протезуванням, спеціальними засобами пересування (крім моторизованих), медикаментами та життєво необхідними ліками відповідно до медичного висновку; правову допомогу та консультування в межах компетенції соціальних служб; гуманітарну допомогу та сприяння в одержанні одноразової грошової допомоги [12, С. 74].

Проведене опитування є надзвичайно інформативним для встановлення гарантованого мінімуму соціальних послуг, дає змогу скласти уявлення про те, які саме послуги повинні бути включені в цей мінімум. Аналогічне дослідження необхідно провести не за місцем одержання соціальних послуг, а за категоріями отримувачів. У такому випадку можна розробити гарантований мінімум, який повною мірою враховуватиме потреби кожного отримувача і сприятиме ефективному фінансуванню послуг.

Розрахунок вартості забезпечення мінімального переліку послуг для усіх категорій отримувачів соціальних послуг звичайно має базуватись на вже згаданому визначенні вартості кожної послуги окремо. Проте у наданні соціальних послуг можуть мати місце фактори, що ускладнюють цей процес. Такими факторами, в першу чергу, є значна складність сімейної ситуації або життєвих обставин, територіальна віддаленість отримувача від місця надання послуг. Саме тому для оптимального врахування потреб отримувачів при здійсненні фінансування соціальних послуг, окрім безпосередньої вартості мінімального переліку соціальних послуг, в деяких випадках варто використовувати коефіцієнти, які відображають складність у наданні послуги. Значення таких коефіцієнтів встановлюється експертним шляхом і може варіюватись, однак його межі обов'язково повинні бути відображені у стандарті.

Фінальним кроком у створенні стандартів соціальних послуг в Україні може стати об'єднання усіх представлених рівнів в єдиному документі «Кодекс стандартів соціальних послуг», оскільки, на протипагу європей-

ський практиці, вітчизняне законодавство не передбачає відповідності соціальних послуг затвердженим стандартам.

На сьогодні в Україні відбуваються процеси децентралізації, серед яких основну роль відіграє бюджетна децентралізація. Децентралізація фінансів повинна стосуватись і соціальних послуг. Дійсно, затвердження соціальних стандартів, як і мінімальних вимог до суб'єктів, що надають соціальні послуги, повинно супроводжуватися переданням органам влади відповідних ресурсів для гарантування виконання поставлених вимог. Передовсім, фінансування повинно виділятися на забезпечення виконання основних технічних вимог: кваліфікації та належної організації персоналу, який надає соціальні послуги; санітарного стану закладів, де надають соціальні послуги, обладнання, що використовується; мінімальних вимог щодо гігієни [59].

Таким чином, суспільна місія системи надання соціальних послуг полягає у реалізації конституційного права громадян на цей вид соціального захисту. Система надання соціальних послуг в Україні представлена мережею закладів соціального обслуговування різних категорій населення, діяльність яких координують відповідні міністерства та відомства. Україна на сьогодні розбудовує національну систему соціальних послуг, і вже окреслено засади їх надання: сприяння особам, що перебувають у складних життєвих обставинах, які вони не в змозі подолати за допомогою наявних засобів і можливостей; створення умов для самостійного розв'язання життєвих проблем, що виникають; попередження виникнення складних життєвих обставин.

Світова практика свідчить про необхідність упровадження державних стандартів надання послуг (які встановлюють мінімальний рівень обслуговування для кожного елемента служби забезпечення), призначених для всіх видів громадських послуг (у тому числі й для соціальних). Зокрема, серед європейських країн найбільше уваги стандартизації соціальних послуг приділяють у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північній Ірландії.

На розвиток соціальних послуг в Україні негативно впливає відсутність багатьох універсальних стандартів надання соціальних послуг для забезпечення рівних і єдиних вимог для всіх надавачів, незалежно від їх форми власності (на сьогодні існує лише 11 затверджених стандартів для окремих видів соціальних послуг). Сутність стандартизації соціальних послуг полягає у визначенні вимог до надання соціальних послуг, дотримання яких забезпечило б можливості повноцінного самостійного життя для одержувачів послуг як у своєму безпосередньому оточенні, так і у суспільстві загалом.

У системі державних соціальних стандартів і гарантій України стандарти соціальних послуг виконують дві основні функції: встановлюють

загальноприйняті уявлення про те, якими повинні бути соціальні послуги, та є основою для визначення вартості соціальних послуг.

Аналіз вітчизняних соціальних стандартів вказує на те, що усі наявні стандарти послуг визначають: цільову групу отримувачів; принципи і правила надання певної послуги; перелік заходів, які передбачає надання певної послуги; вказівки щодо визначення потреби отримувача у послугі; орієнтовні кількісні та якісні показники послуги. Разом з цим, зазначені в українських стандартах показники якості недостатньо конкретизовані і загалом не можуть дати цілісного уявлення про якість тієї чи іншої послуги. Крім того, у стандартах відсутні технічні вимоги до надання послуг (окрім часу) та методики вимірювання або оцінювання якості послуг чи рівня виконання встановлених вимог, передбачених загальними принципами стандартизації.

Стандарти соціальних послуг в Україні повинні враховувати потреби й очікування споживачів послуг, судження експертів та користувачів соціальних послуг щодо якості та ефективності даних послуг і кращий міжнародний та вітчизняний досвід. Упровадження стандартів якості соціальних послуг має стати одним із головних напрямів реформування системи соціальних послуг. У зв'язку з цим пропонуємо:

1. Розглядати стандарт соціальної послуги як документ, що містить комплекс правил і принципів надання соціальних послуг, а також критеріїв, які піддаються вимірюванню і застосовуються з метою оцінки якості та ефективності роботи організації—надавача соціальних послуг. При цьому розробка стандартів соціальних послуг повинна здійснюватись на загальних принципах стандартизації, таких як системність, перспективність робіт, динамічність, оптимізація, пріоритетність стандартизації, гармонізація, чіткість формулювань, ефективність стандартизації.

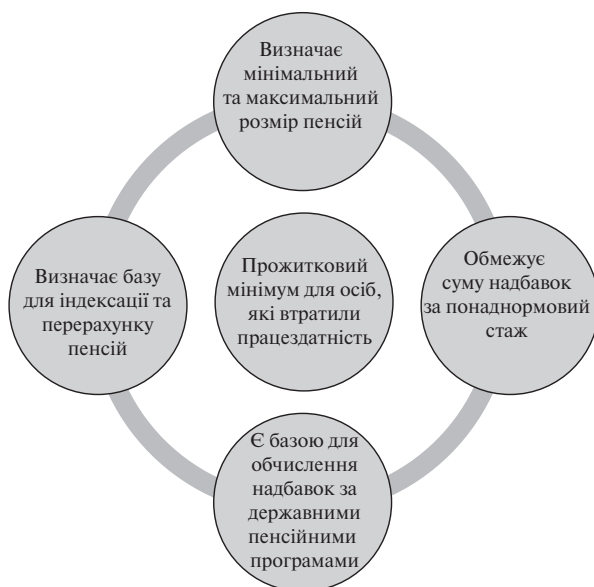
2. Упроваджувати стандартизацію соціальних послуг доцільно на кількох рівнях: рівень технічного стандарту для окремої послуги або її складової, рівень стандарту для окремого виду соціальної послуги, рівень стандарту для комплексу соціальних послуг для певних категорій користувачів. Ці три рівні варто об'єднати в одному документі — «Кодекс стандартів соціальних послуг».

3. Установити гарантований мінімум соціальних послуг для різних категорій отримувачів — скласти мінімальний перелік соціальних послуг, що надається на безоплатній основі. Цей перелік повинен містити щонайменше 10 найбільш затребуваних послуг. Для визначення вартості мінімального переліку соціальних послуг в окремих випадках необхідно застосовувати і коефіцієнти, які враховують складність надання послуги.

3.3. Соціальні стандарти і гарантії у пенсійній системі та державному соціальному страхуванні

Оцінка соціальних стандартів та гарантій у пенсійній системі. Державні соціальні стандарти і гарантії відіграють надзвичайно важливу роль у формуванні розміру пенсій та пенсійних видатків. Центральне місце в пенсійних стандартах та гарантіях посідає прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність (рис. 3.3). Передусім, його вартісна величина нині визначає основну державну соціальну гарантію щодо забезпечення мінімального рівня доходів пенсіонерів – мінімальну пенсію.

Рис. 3.3. Роль прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, у пенсійній системі України

Джерело: складено Л.Г. Ткаченко за результатами аналізу чинного національного пенсійного законодавства.

Конституція України від часу прийняття (1996) містить норму щодо права на соціальний захист, яка зокрема визначає, що «пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом» [40, ст. 46, ч. 3]. Орієнтація розміру пенсій на рівень,

не нижче прожиткового мінімуму (або його аналога-попередника – мінімального споживчого бюджету) від самого початку декларувалася також у Законах України «Про пенсійне забезпечення» (прийнятий у 1991 р.) [19, ст. 19] та «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (прийнятий у 2003 р.) [27, ст. 7, ч. 2]. Практичного втілення ця норма набула наприкінці 2004 р., коли мінімальний розмір пенсії за віком прирівняли до прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність [28].

На рівні закону й дотепер мінімальний розмір пенсії, еквівалентний прожитковому мінімуму для осіб, які втратили працездатність, встановлено лише стосовно пенсії за віком, за наявності необхідного страхового стажу (з жовтня 2011 р. – 35 років для чоловіків, 30 років для жінок) [27, ст. 28], та пенсії за вислугу років для військовослужбовців [20, ст. 14]. Для військових пенсій по інвалідності та у разі втрати годувальника, а також для пенсій шахтарям закони встановлюють вищі мінімальні пенсійні виплати, пропорційно до розміру прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність.

Постанова Кабінету Міністрів України від 26.03.2008 р. № 265 «Деякі питання пенсійного забезпечення громадян» [65] запровадила щомісячну державну адресну допомогу, фактично гарантувавши мінімальний розмір пенсійної виплати не нижче прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, усім видам пенсій і навіть державній соціальній допомозі особам, які не мають права на пенсію. Незважаючи на неоднозначність таких кроків з огляду на необхідність стимулювання участі населення в пенсійному страхуванні, це дало змогу реально забезпечити пенсіонерів від бідності принаймні за таким формально-абсолютним критерієм як прожитковий мінімум. Від часу прийняття зазначеної постанови до 1 вересня 2015 р. частка пенсіонерів, у яких розмір виплати був нижче прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, не перевищувала 1 %, і це були виключно одержувачі пенсій у зв'язку з втратою годувальника, коли пенсія поділялася між кількома утриманцями³⁸.

Проте відсутність універсальних гарантій на рівні закону обумовлює вразливість становища значної частини пенсіонерів, на чому неодноразово наголошено у наших попередніх дослідженнях³⁹. Зміни, внесені постановою Кабінету Міністрів України від 25.03.2014 р. № 112 [67], фактично заморозили мінімальну гарантію щодо розміру пенсійних виплат, державної соціальної допомоги інвалідам з дитинства і дітям-інвалідам, особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам, окрім інвалідів I та II груп, на рівні 949 грн, тобто прожиткового мінімуму для осіб, які втра-

³⁸ За даними стат. зб. «Соціальний захист населення України», Державна служба статистики України, щорічне видання.

³⁹ Див. зокрема: [60, С. 116; 90].

тили працездатність, що діяв з грудня 2013 р. Донедавна наслідки цих змін не виявлялися, оскільки сам прожитковий мінімум був теж заморожений. Але з 1 вересня 2015 р. прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність, було підвищено до 1074 грн (на 125 грн), і анонсовано його подальше підвищення у 2016 р. Пенсійний фонд України повідомив, що перераховані за новим прожитковим мінімумом пенсії отримали 7,5 з 12,3 млн пенсіонерів [3]. Тобто майже 40 % наявних пенсіонерів ніяк не відчували підвищення соціальних стандартів. За даними Пенсійного фонду України, станом на 1 жовтня 2015 р. вже налічувалося 1,1 млн пенсіонерів (9,0 % загальної чисельності пенсіонерів), у яких розмір пенсії був нижче прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність⁴⁰.

Постановою від 18.11.2015 р. № 954 Кабінет Міністрів України «повернув» гарантію на виплату пенсії не нижче прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, інвалідам III групи, інвалідам з дитинства і дітям-інвалідам, проте лише з 1 грудня 2015 р., тобто перерахунку за період з 1 вересня до 30 листопада не передбачено [68]. За інформацією Пенсійного фонду України, підвищення пенсії відповідно до цієї постанови отримали близько 600 тис. пенсіонерів [71]. Проте залишається кілька категорій пенсіонерів, для яких гарантійна виплата заморожена на рівні 949 грн, і серед них не лише одержувачі соціальних пенсій та державної соціальної допомоги, а й пенсіонери за віком, у яких страховий стаж менше 30 років у жінок і 35 років у чоловіків. З огляду на низьку економічну активність населення та поширеність неформальної зайнятості, у перспективі очікується збільшення чисельності і частки цих категорій. Якщо мінімальну гарантійну виплату в розмірі не нижче прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, не буде відновлено для всіх видів пенсій, – не уникнути зростання рівня та глибини бідності серед пенсіонерів.

Окрім визначення мінімальної пенсії, прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність, застосовується також для встановлення максимального розміру пенсії. Обмеження максимального розміру пенсії запроваджено з 1 жовтня 2011 р., поширюється на всі види пенсій, призначених після цієї дати, і становить десять прожиткових мінімумів для осіб, які втратили працездатність [30]. Раніше призначені пенсії вище цієї суми підлягають «замороженню» (не перераховуються, не індексуються), поки їхній розмір не зрівняється з максимальним порогом. Під це обмеження потрапили переважно пенсії, призначені за окремими законами, зокрема пенсії народних депутатів, суддів, міністрів (так звані «спецпенсії», докладніше див. [89]). Оскільки з 1 червня 2015 р. нові пенсії за цими законами більше не призначаються [36, прикінцеві положен-

⁴⁰ Звітність Пенсійного фонду України за формою № 5-ПФ, станом на 01.10.2015 р.

ня, п. 5], обмежувальна дія щодо максимального розміру пенсії на практиці поступово втрачатиме актуальність.

Прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність, відіграє роль не лише для встановлення верхнього й нижнього порогів пенсійної виплати, а й впливає на розмір деяких підвищень до пенсій. Зокрема, його величина встановлює обмеження бази обчислення надбавки до пенсій за понаднормативний стаж. За кожен повний рік стажу понад 30 років для жінок і 35 років для чоловіків (для тих, хто вийшов на пенсію до 1 жовтня 2011 р. – 20 і 25 років відповідно) пенсія підвищується на 1 % основного розміру, обчисленого за формулою, але не більш як на 1 % мінімального розміру пенсії за віком [27, ст. 28, ч. 1].

Підвищення за понаднормативний стаж було запроваджено у березні 2005 р., тобто невдовзі після того, як мінімальний розмір пенсії за віком був прирівняний до прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, і переважна більшість пенсіонерів стали одержувати виплати практично однакового розміру. Підвищення за понаднормативний стаж мало на меті встановити хоча б символічну диференціацію в розмірах пенсії за віком. Однак зміна формули обчислення пенсії у 2008 р., коли оцінку одного року стажу було збільшено з 1 до 1,35, поставила під сумнів доцільність існування надбавки за понаднормативний стаж, оскільки роль страхового стажу як аргументу пенсійної формули вже й так була перебільшена. Підвищення у 2011 р. нормативного стажу на 10 років відповідно «забрало» у нових пенсіонерів 10 років понаднормативного стажу (якщо раніше тривалість понаднормативного стажу становила найчастіше 10–20 років, то відтепер – не більше 10 років). З урахуванням тренду до скорочення тривалості страхового стажу, надбавка за понаднормативний стаж і надалі втрачатиме свою значущість у формуванні розміру пенсійної виплати.

Окрім надбавки за понаднормативний стаж, яка за своєю природою є страховою і фінансується за рахунок власних коштів Пенсійного фонду України, прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність, впливає також на розміри підвищень, надбавок за додатковими державними пенсійними програмами, які фінансуються за рахунок коштів державного бюджету⁴¹. До початку 2015 р. розмір майже всіх таких додаткових підвищень та надбавок визначався напряму у відсотках до прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, і автоматично підвищувався при його перегляді. Зміни в законодавстві, внесені наприкінці 2014 р., надали Кабінету Міністрів України право встановлювати порядок та розміри додаткових пенсій чорнобильцям та підвищення дітям війни [34]. Ці дві категорії пенсіонерів становлять найбільші контингенти одержувачів

⁴¹ Докладніше див.: [83, С. 149–161].

державних пенсійних «бонусів»: чисельність одержувачів підвищення дітям війни на початок 2015 р. сягала 3,3 млн осіб (понад чверть загальної чисельності пенсіонерів), чисельність одержувачів додаткових пенсій чорнобильцям – ще 847 тис. осіб (7 % загальної чисельності пенсіонерів). Зрозуміло, що в умовах жорсткої кризи Кабінет Міністрів України скористався своїм правом заморозити розмір цих надбавок.

Наразі пряма «прив'язка» до прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, зберігається для додаткових пенсій за особливі заслуги (на початок 2015 р. налічувалося 559,2 млн одержувачів), надбавки до пенсій донорам (54,8 тис.), підвищень ветеранам війни (1078,5 тис.) та жертвам нацистських переслідувань [79, С. 27, 29]. Оскільки чисельність всіх цих категорій скорочується (з природних причин, особливо швидко – двох останніх), у перспективі можна очікувати на подальше зменшення ролі прожиткового мінімуму у формуванні «бонусної» частини обов'язкових пенсійних видатків державного бюджету.

Тренд щодо зменшення впливу прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, на рівень пенсійних виплат в останні два роки охоплює також індексацію пенсій на інфляцію та їхній перерахунок у разі перегляду розміру прожиткового мінімуму.

Частина 1 статті 42 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» визначає, що індексація пенсій здійснюється відповідно до законодавства про індексацію грошових доходів населення [27]. Закон України «Про індексацію грошових доходів населення» [18] визначає лише загальні підходи, а робочим інструментом у цій сфері є встановлений Кабінетом Міністрів України «Порядок проведення індексації грошових доходів населення» [64]. У березні 2008 р. у п. 3 цього Порядку були внесені істотні зміни: з об'єктів індексації було виключено соціальні виплати, які визначаються залежно від прожиткового мінімуму, зокрема пенсії, обчислені з урахуванням абзацу першого частини першої статті 28 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (встановлює мінімальний розмір пенсії за віком у розмірі прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність), додаткові пенсії, підвищення, компенсаційні виплати, надбавки та інші доплати до пенсії, які визначаються залежно від прожиткового мінімуму. Оскільки прожитковий мінімум регулярно підвищувався (за винятком кризового 2009 р., коли прожитковий мінімум був заморожений, але в той рік індексація на інфляцію за Порядком не проводилася), до 2014 р. вплив цієї зміни на практиці не виявлявся.

У другому кварталі 2014 р., коли кумулятивний індекс споживчих цін порівняно з груднем 2013 р. (точка відліку – остання зміна прожиткового мінімуму) почав сягати двозначних чисел і уряд широко анонсував індексацію пенсій та зарплат бюджетникам, з'ясувалося, що право на ін-

дексацію має лише один з п'яти пенсіонерів [54]. Індексацію не отримали працюючі пенсіонери (з цим ще можна було би погодитися, оскільки вони мають принаймні два джерела доходів), їхня чисельність на той час становила близько 3 млн осіб. Але переважна більшість (понад 7 млн) пенсіонерів, які не отримали індексацію, – це особи, у яких основний розмір пенсії не дотягував до прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, і відповідно, вони одержували щомісячну державну адресну допомогу до пенсії, згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 265 [65].

Несправедливість ситуації полягала в тому, що головною причиною низького основного розміру пенсії цих людей була застаріла зарплатна база, з якої нараховувалася їхня пенсія. Тобто здебільшого це були так звані «старі пенсіонери», котрі мають великий страховий стаж, але основний розмір пенсії їм востаннє осучаснювали у 2012 р., виходячи з показника зарплати 2007 р. [70]. Щоправда, у третьому кварталі 2014 р. індексацію пенсій на інфляцію взагалі було припинено, але це не знімає проблеми неадекватності самого механізму індексації, що ігнорує найбільш нужденних.

Частина 3 статті 42 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» передбачає, що у разі збільшення розміру прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, підвищується розмір пенсії, обчислений відповідно до статті 28 цього Закону [27]. По суті це положення транслює дію статті 28, яка визначає мінімальний розмір пенсії за віком у момент призначення пенсії, на весь період отримання пенсії. Тобто гарантія мінімального розміру пенсії за віком у розмірі прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, надається довічно.

З 2011 р. перерахунок пенсій у зв'язку зі збільшенням розміру прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, був зупинений для пенсіонерів, які працюють. Але після припинення роботи їхня пенсія перераховується з урахуванням прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, встановленого на дату звільнення з роботи.

Загалом зміст частини 3 статті 42 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» можна було би вважати бездоганим, якби динаміка самого прожиткового мінімуму була прозорою та адекватною.

Підсумовуючи огляд соціальних стандартів і гарантій у пенсійній системі, необхідно акцентувати увагу на таких проблемах:

- на рівні закону відсутні гарантії мінімальної виплати в розмірі не нижче прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, по відношенню до всіх видів пенсій, що створює ризики зубожіння для певних категорій пенсіонерів;

- порядок встановлення різного роду підвищень, надбавок та інших пенсійних «бонусів» потребує систематизації та уніфікації;
- існуючий механізм індексації пенсій на інфляцію не гарантує підтримання їх купівельної спроможності;
- динаміка вартісної величини прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, визначається переважно фінансовими можливостями та / або політичною кон'юнктурою, що підриває його інституційну спроможність як об'єктивної основи для встановлення пенсійних гарантій.

Оцінка соціальних стандартів та гарантій в інших видах державного соціального страхування. Порівняно з пенсійним, в інших видах загальнообов'язкового державного соціального страхування соціальні стандарти і гарантії застосовуються значно меншою мірою, як за кількістю напрямів застосування, так і за впливом на розмір страхових виплат.

Державним соціальним страхуванням від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань розміри страхових виплат визначаються з урахуванням заробітної плати потерпілого працівника та відсотка втрати професійної працездатності.

Якщо на час звернення за страховою виплатою документи про заробіток потерпілого до ушкодження здоров'я не збереглися, сума страхової виплати визначається за діючою на час звернення тарифною ставкою (окладом) за професією (посадою) на підприємстві (в галузі), на якому працював потерпілий, або за відповідною тарифною ставкою (окладом) подібної професії (посади), але не менше розміру мінімальної заробітної плати, встановленого на день виплати.

Розмір одноразової страхової виплати у разі стійкої втрати професійної працездатності визначається відповідно до ступеня втрати професійної працездатності, виходячи з 17 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на день настання права потерпілого на страхову виплату. Якщо комісією з розслідування нещасного випадку встановлено, що ушкодження здоров'я настало не лише з вини роботодавця, а й внаслідок порушення потерпілим нормативних актів про охорону праці, розмір одноразової допомоги зменшується на підставі висновку цієї комісії, але не більш як на 50 %.

Витрати на догляд за потерпілим відшкодовуються Фондом з урахуванням характеру необхідного догляду, зокрема встановлюються такі мінімальні суми відшкодувань у розрахунку на місяць:

- 1) розмір мінімальної заробітної плати, встановленої на день виплати, – на спеціальний медичний догляд (масаж, уколи тощо);
- 2) половину розміру мінімальної заробітної плати, встановленої на день виплати, – на постійний сторонній догляд;

3) чверть розміру мінімальної заробітної плати, встановленої на день виплати, – на побутове обслуговування (прибирання, прання білизни тощо).

У разі смерті потерпілого внаслідок нещасного випадку на виробництві виплачується одноразова допомога його сім'ї у сумі, що дорівнює 100 розмірам прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на день настання права на страхову виплату, та одноразова допомога кожній особі, яка перебувала на його утриманні, а також на його дитину, яка народилася протягом не більш як десятимісячного строку після смерті потерпілого, у сумі, що дорівнює 20 розмірам прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на день настання права на страхову виплату.

Страхові виплати особам, які втратили годувальника, з урахуванням призначеної їм пенсії у разі втрати годувальника та інших доходів, не можуть перевищувати десяти прожиткових мінімумів, установлених для осіб, які втратили працездатність [22, ст. 42].

Прив'язка одноразової страхової виплати у разі стійкої втрати професійної працездатності та допомоги у разі смерті потерпілого, а також обмеження максимальної суми страхових виплат особам, які втратили годувальника, кратними величинами прожиткових мінімумів, з'явилися у новій редакції Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності», ухвалений наприкінці 2014 р. (нова назва Закону – «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування») [35].

Державним соціальним страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності розміри страхових виплат визначаються з урахуванням заробітної плати та тривалості страхового стажу працівника (за винятком допомоги по вагітності та пологах, розмір якої не залежить від страхового стажу).

Незалежно від загального страхового стажу, застрахованим особам, які протягом дванадцяти місяців перед настанням страхового випадку за даними Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування мають страховий стаж менше шести місяців, розмір допомоги по тимчасовій непрацездатності обмежується розміром мінімальної заробітної плати у відповідному місяці (пропорційно до кількості днів непрацездатності), розмір допомоги по вагітності та пологах – двома розмірами мінімальної заробітної плати, але не менше розміру мінімальної заробітної плати у відповідні місяці (пропорційно кількості днів відпустки по вагітності та пологах).

Сума допомоги по тимчасовій непрацездатності (включаючи догляд за хворою дитиною або хворим членом сім'ї) в розрахунку на місяць не повинна перевищувати розміру максимальної величини бази нарахування єдиного внеску, з якої сплачувалися страхові внески до Фонду (максимальна величина бази нарахування єдиного внеску встановлюється у кратному розмірі до прожиткового мінімуму для працездатних осіб [29, ст. 1]).

Сума допомоги по вагітності та пологах у розрахунку на місяць не повинна перевищувати розміру максимальної величини бази нарахування єдиного внеску, з якої сплачувалися страхові внески до Фонду, та не може бути меншою, ніж розмір мінімальної заробітної плати, встановленої на час настання страхового випадку. Гарантування мінімального розміру допомоги по вагітності та пологах на рівні не нижче мінімальної заробітної плати було запроваджено Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [22].

Допомога на поховання застрахованої особи або особи, яка перебувала на її утриманні, надається в розмірі, що встановлюється правлінням Фонду, але не менше розміру прожиткового мінімуму, встановленого законом [22, ст. 19, 24, 26, 28].

Державним соціальним страхуванням на випадок безробіття розміри страхових виплат визначаються з урахуванням заробітної плати, тривалості страхового стажу та тривалості зареєстрованого безробіття.

Хоча допомога по безробіттю для зареєстрованих безробітних априорі є основним джерелом існування (інакше б вони не отримали статусу безробітного), її мінімальний розмір на рівні прожиткового мінімуму не гарантується законом. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» [23] надає повноваження щодо встановлення мінімального розміру допомоги по безробіттю правлінням Фонду, вирізняючи дві категорії громадян:

1) застраховані особи, визнані в установленому порядку безробітними, страховий стаж яких протягом 12 місяців, що передували реєстрації особи як безробітної, становить не менше ніж шість місяців за даними Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування;

2) застраховані особи, визнані в установленому порядку безробітними, які протягом 12 місяців, що передували реєстрації особи як безробітної, за даними Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування мають страховий стаж менше шести місяців, або звільнені з останнього місця роботи з певних підстав (через систематичне невиконання своїх трудових обов'язків, прогул, появу на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння, вчинення за місцем роботи розкрадання майна власника тощо); молодь,

яка закінчила або припинила навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах, звільнилася із строкової військової або альтернативної (невійськової) служби і яка потребує сприяння у працевлаштуванні на перше робоче місце у разі реєстрації в установленому порядку відповідних осіб як безробітних; громадяни, взяті на облік внутрішньо переміщених осіб, які не мають документів, необхідних для підтвердження періодів трудової діяльності, заробітної плати (доходу) та страхового стажу [23, ст. 22, 23].

Для другої категорії безробітних мінімальний розмір допомоги по безробіттю встановлюється у фіксованій грошовій величині (нині 544 грн, не змінювався з 1 грудня 2011 р.), для першої – з 1 грудня 2013 р. у відсотках до прожиткового мінімуму для працездатних осіб (з 1 вересня 2015 р. – 80 %, це $80 \% * 1378 \text{ грн} = 1102,4 \text{ грн}$) [69]. До грудня 2013 р. мінімальний розмір допомоги по безробіттю для першої категорії безробітних встановлювався у фіксованій грошовій величині, яка була істотно більша, ніж для першої категорії.

Прожитковий мінімум для працездатних осіб використовується також для обмеження максимального розміру допомоги по безробіттю, що не може перевищувати його чотирикратного розміру. Така верхня межа була запроваджена у новій редакції Закону України «Про зайнятість населення» (набула чинності з 1 січня 2013 р.), раніше максимальне обмеження було орієнтоване на середній розмір заробітної плати в регіоні за минулий місяць. Закон України «Про зайнятість населення» регулює також обмеження максимального розміру допомоги по частковому безробіттю, – він не може перевищувати розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб [31, ст. 47, ч. 4, прикінцеві та перехідні положення].

Підсумовуючи огляд соціальних стандартів і гарантій в інших видах загальнообов'язкового державного соціального страхування, крім пенсійного, варто акцентувати увагу на таких проблемах:

- мінімальні соціальні гарантії встановлені лише для частини виплат, що ставить під сумнів спроможність забезпечити матеріальну підтримку та заміщення втраченого заробітку у випадку настання страхових подій;
- відсутній єдиний підхід до бази визначення розміру мінімальних соціальних гарантій, внаслідок чого вони орієнтовані на різні соціальні стандарти (одні – на прожитковий мінімум для працездатних, другі – на прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність, треті – на середній прожитковий мінімум);
- при визначенні розмірів страхових виплат по тимчасовій втраті працездатності та допомоги по безробіттю більше значення надається наявності недавнього страхового стажу (шість місяців в

останні 12 місяців перед настанням страхової події), тоді як загальна тривалість страхового стажу нівелюється.

Пропозиції з удосконалення системи соціальних стандартів та гарантій у пенсійній системі та державному соціальному страхуванні у контексті децентралізації влади. Проведена оцінка соціальних стандартів і гарантій у пенсійній системі та системі державного соціального страхування виявила такі проблеми: на рівні закону відсутні гарантії мінімальної виплати в розмірі не нижче прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, по відношенню до всіх видів пенсій та багатьох інших страхових виплат, що створює ризики зубожіння у разі настання страхових подій; відсутній єдиний підхід до бази визначення розміру мінімальних соціальних гарантій, внаслідок чого вони орієнтовані на різні соціальні стандарти; при визначенні розмірів деяких страхових виплат недостатньо мірою враховується загальна тривалість страхового стажу, що є найбільш об'єктивним показником страхової участі; механізм індексації пенсій та інших регулярних страхових виплат не гарантує підтримання їх купівельної спроможності; динаміка вартісної величини прожиткового мінімуму визначається переважно фінансовими можливостями та / або політичною кон'юнктурою, що підриває його інституційну спроможність як об'єктивної основи для встановлення державних соціальних гарантій.

Попри важливість уніфікації мінімальних соціальних стандартів і гарантій у пенсійній системі та державному соціальному страхуванні, їх модернізація має враховувати також загальний напрям реформування моделі державного управління, що передбачає децентралізацію та збільшення повноважень місцевого самоврядування та громад. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) (реєстр. № 2217а від 01.07.2015 р.), попередньо схвалений Верховною Радою України, передбачає запровадження інституту територіальних громад як базового осередку публічної влади, де зосереджуються основні повноваження. Головною метою децентралізації є приведення управлінської моделі у відповідність до принципу субсидіарності, що передбачає переміщення владних повноважень до тих органів, які мають найтісніший контакт з населенням [72]. Таким чином, територіальні громади отримують якісно нові можливості щодо формування та реалізації соціальної політики, зокрема встановлення соціальних стандартів і гарантій на локальному рівні.

З урахуванням вищесказаного, модернізація соціальних стандартів і гарантій у пенсійній системі та державному соціальному страхуванні має відбуватися як на центральному, так і на регіональному / локальному рівнях.

На центральному рівні необхідно побудувати двоступеневу систему універсальних мінімальних гарантій, яка гарантуватиме дотримання принципів соціального страхування та забезпечення від абсолютної бідності у разі настання страхових подій:

- перший ступінь, забезпечується незалежно від тривалості страхового стажу, – мінімальний розмір виплат за всіма видами державного соціального страхування встановлюється на рівні базового прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність; на цьому ж рівні мають бути забезпечені виплати не-застрахованим особам (соціальні пенсії тощо);
- другий ступінь, забезпечується за наявності необхідної тривалості загального страхового стажу (має бути однакова для всіх видів страхування, наприклад, 15 або 10 років), – мінімальний розмір виплат за всіма видами державного соціального страхування встановлюється на рівні трудового прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність.

Для виплат терміном менше місяця (наприклад, допомога по тимчасовій непрацездатності тощо) розмір мінімальної гарантії визначається у пропорційному перерахунку до місячної величини прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність.

Базою для визначення мінімальних гарантій по всіх видах соціальних виплат має бути величина прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, оскільки соціальні виплати надаються непрацюючим особам або за періоди непрацездатності.

На регіональному / локальному рівні доцільно впроваджувати додаткові до загальнодержавних стандарти і гарантії, зокрема:

- муніципальні системи пенсійного та медичного страхування, наприклад, для працівників соціальної сфери та / або для працівників публічного сектора;
- регіональні програми професійного навчання, громадських робіт, інших активних заходів політики зайнятості та інтеграції до ринку праці, зокрема для категорій населення з низькою конкурентоспроможністю, у тому числі осіб, незареєстрованих як безробітні;
- територіальні програми комплексного обслуговування та підтримки людей з інвалідністю, престарілих та інших категорій осіб, які опинилися у скрутних життєвих обставинах та / або потребують сторонньої допомоги.

Локальний рівень реалізації цих заходів, стандартів і гарантій дасть змогу залучити до системи соціального захисту додаткові кошти та ресур-

си з одночасним підвищенням їх адресності та цільового використання (у тому числі шляхом збільшення натуральної складової), посилити профілактику бідності та соціального відторгнення, максимально поєднати зусилля усіх соціальних служб та обрати їх оптимальну конфігурацію, включаючи можливість створення інтегрованої моделі соціальної служби, що надаватиме весь комплекс публічних послуг за принципом «єдиного вікна».

3.4. Оцінювання соціально-економічних наслідків упровадження змін у системі державних соціальних стандартів і гарантій

Оцінка та аналіз соціально-економічних наслідків упровадження нових моделей державних соціальних стандартів і гарантій, визначення впливу відповідних реформ на рівень та умови життя населення є важливою передумовою дієвості й результативності політики соціального захисту населення України. Можливість такого оцінювання вимагає розроблення ефективного інструментарію та передбачає наявність необхідного інформаційного забезпечення.

Для оцінки соціально-економічних наслідків застосовують різні методи й інструменти, що передбачають поєднання методологічних підходів різних дисциплін (економічного, соціального і соціологічного аналізу, макроекономічного та мікроімітаційного моделювання тощо). Часто з метою поглиблення результатів здійснюють комплексний економічний і соціальний аналіз. Соціологічний аналіз необхідний для прогнозування поведінки домогосподарств і населення.

Основними факторами, що визначають вибір інструментів для оцінки соціально-економічних наслідків, є значущість непрямих наслідків заходів, що реалізуються, наявність та якість інформаційного забезпечення, строки, кваліфікація виконавців [83]. При цьому значущість непрямих наслідків визначається, як правило, масштабами зміни політики соціального захисту. Реформування стандартів соціального захисту має серйозний непрямий вплив у випадку, коли дії у чистому вигляді передаються по відповідних трансмісійних каналах. Це може призводити до змін поведінкових реакцій на рівні домогосподарств та осіб і, відповідно, спричиняти множинні явні та неявні, передбачувані і непередбачувані наслідки.

Наявність даних, часу та кваліфікованого персоналу визначає, головним чином, можливості щодо збору даних та їх ефективного використання. При цьому дуже важливою є реалізація заходів з підвищення

відповідної кваліфікації фахівців-практиків, які здійснюють оцінку соціально-економічних наслідків, та користувачів. Фахівці державних органів влади та неурядових організацій повинні брати участь у процесах вибору методів аналізу і застосування цих методів. Тим самим створюється основа для поліпшення можливостей і умов здійснення оцінки та аналізу соціально-економічних наслідків і використання результатів такої оцінки.

Таким чином, можливість застосування сучасних інструментів аналізу та оцінки значною мірою визначена наявністю необхідних даних, їх якістю, часом, який можна витратити на оцінювання, кваліфікацією виконавців.

Як зазначено вище, при виборі методів оцінки соціально-економічних наслідків треба зважати на масштабність, ступінь прямих та непрямих наслідків реформ. У цьому аспекті наслідки можуть бути «слабкими» або «сильними». Реформи у сфері соціального захисту, як правило, відносять до реформ з великим ступенем прямих наслідків і з відносно невеликим ступенем непрямих [49].

Важливим фактором величини наслідків є період реформування: як правило, наслідки є слабкішими в короткочасній перспективі у порівнянні з кумулятивними наслідками за більший період часу. Разом із цим, наслідки окремих реформ можуть бути незначними, проте у випадку «пакетного» проведення реформи можуть викликати значні сукупні наслідки.

Етап оцінки соціально-економічних наслідків має бути одним із найважливіших етапів аналізу результативності зміни моделі державних соціальних стандартів і гарантій, оскільки він впливає через зворотні зв'язки на інші етапи, у тому числі й на цілі та пріоритети впровадження моделі, у разі можливості їх коригування. При цьому оцінка результатів (наслідків реалізації) реформи полягає у вимірюванні та визначенні того, як і за рахунок чого змінюються показники, що відображають бажані зміни у рівні життя цільових груп населення. Відповідно, при впровадженні цього етапу необхідна інформація, що забезпечує можливість визначення впливу зміни моделі на конкретні верстви населення.

Повне та адекватне визначення основних цілей запровадження нової моделі, чітке визначення учасників цього процесу, усвідомлення основних каналів впливу змін на соціально-економічне становище населення є головними передумовами адекватного визначення потреб у інформаційному забезпеченні. Формування інформаційного забезпечення оцінки соціально-економічних наслідків реалізації реформи здійснюється у декілька основних етапів [83]:

- визначення даних, необхідних для аналізу й оцінки;
- пошук даних та аналітичних матеріалів;

- визначення недоліків та обмежень наявних даних;
- розробка заходів для отримання даних, яких не вистачає.

Дослідження каналів впливу конкретних реформ на досягнення соціальних цілей є важливим напрямом сучасних досліджень у галузі соціальної економіки та політики. Проблеми, що стосуються прийняття політичних та управлінських рішень у соціальній сфері, досліджують експерти з різних галузей наукового знання. Найбільшого розвитку подібні дослідження набули наразі саме у сфері соціального захисту населення. Провідна роль у розробці прикладних методик оцінки програм розвитку тут належить фахівцям Світового банку та Програми розвитку ООН [1, 49].

Для оцінювання соціально-економічних наслідків соціальних реформ виділяють чотири основні типи каналів впливу: політичний, фінансово-економічний, адміністративно-управлінський та інформаційно-комунікативний [83]. Використання всіх зазначених каналів у процесі реформування соціальних програм та стандартів забезпечує максимальний соціальний ефект.

Політичний канал впливу характеризує методи державного управління, у тому числі процеси прийняття рішень щодо стратегічних пріоритетів державної політики, а саме: визначення цілей у частині соціального розвитку країни; асигнування відповідного обсягу ресурсів; дотримання балансу між соціальними видатками й інвестиціями в економічний розвиток; готовність держави брати на себе соціальні зобов'язання; «щедрість» відповідних соціальних гарантій; політичну волю щодо дотримання проголошеного курсу соціального розвитку тощо.

Фінансово-економічний канал характеризується можливістю використання економічних важелів впливу, спрямованих на досягнення цільового соціального та економічного ефекту реформи. До основних факторів, що визначають впливовість цього каналу, належать рівень макроекономічного розвитку країни, банківського сектору, фіскальної системи та відповідні бюджетні можливості. Важливим фактором дії цього каналу на досягнення соціальних результатів та соціальних стандартів є рівень життя населення, оскільки потреба населення у соціальній підтримці безпосередньо залежить від масштабів та гостроти бідності, безробіття, рівня доходів населення та їх співвідношення з прожитковим мінімумом.

Виділяють п'ять основних каналів впливу економічної політики на різні зацікавлені групи населення в контексті подолання бідності [49]: зайнятість, ціни, доступ до товарів та послуг, активи, трансферти та податки. Використання цього підходу забезпечує формування універсальної системи економічних каналів впливу, що може застосовуватися щодо будь-якої складової соціальних результатів та соціальних стандартів.

Адміністративно-управлінський канал визначає спроможність інститутів державного управління щодо реалізації покладених на них функцій та повноважень, а також адміністрування відповідних бюджетних ресурсів. Складовими цього каналу впливу державної політики є:

- підвищення якості та доступності соціальних благ і послуг для широких верств населення;
- впровадження інноваційних управлінських технологій, зміцнення кадрового потенціалу;
- прозорість та відкритість управління;
- оптимізація мережі органів державного управління;
- спрощення управлінських процедур та скорочення «ланцюга» між постачальниками й споживачами соціальних послуг і благ;
- зниження корупційних ризиків та очікувань;
- існування зворотного зв'язку зі споживачами соціальних благ і послуг;
- розвиток соціального діалогу та партнерства, практики громадського обговорення заходів державної політики та ін.

Саме з незадовільним станом цього каналу пов'язані основні проблеми, що існують в Україні, зокрема проблеми з розміщенням та забезпеченням внутрішньо переміщених осіб та реалізацією програми житлових субсидій у 2015 р.

Інформаційно-комунікативний канал передбачає можливості доступу цільових груп населення до релевантної інформації, доступність та зрозумілість її викладу, з одного боку, та рівний доступ організацій (у тому числі комерційного сектору), що виступають виробниками й постачальниками соціальних благ і послуг, до системи відповідних державних закупівель – з іншого. Важливими складовими інформаційного каналу впливу державної політики на ступінь досягнення соціальних результатів та соціальних стандартів є соціальна реклама й інформаційно-просвітницькі кампанії для населення. Їх реалізація часто не потребує залучення додаткових коштів, а здійснюється через тісну співпрацю з засобами масової інформації, залучення до пропаганди освітян, наукових, медичних та соціальних працівників, фахівців, які зайняті у сфері житлово-комунального господарства тощо.

До інструментів впливу за цим каналом належить і розвиток систем моніторингу й оцінки ефективності реформ у контексті їх соціальної орієнтації та спрямованості на досягнення соціальних результатів і соціальних стандартів. Існування відповідного інформаційного середовища передбачає наявність адекватної статистичної звітності, регулярне збирання й узагальнення даних, проведення їх детального аналізу з метою

виявлення прогалин у діяльності та доведення результатів оцінки до профільних органів державного управління.

Розглянуті канали впливу заходів державної соціальної політики на стан соціального розвитку є загалом взаємозалежними та тісно пов'язаними між собою. Кожний захід соціальної політики може впливати на цільову групу або на досягнення запланованого соціального ефекту через декілька каналів одночасно. Ступені впливу через різні канали можуть значно відрізнятись. Тому оцінку впливу реформ доцільно здійснювати як на основі аналізу впливу кожного каналу окремо, так і на основі аналізу сукупного впливу всіх каналів.

Основними методами, що використовуються для аналізу та оцінки соціально-економічних наслідків, залежно від наявності даних, є: поведінковий аналіз, аналіз прямих наслідків, соціальний аналіз, методи мікроімітаційного моделювання [49].

Поведінковий аналіз вивчає основні поведінкові реакції домогосподарств або економічних агентів на зміну політики. Наприклад, зі зміною цін на певні товари та послуги населення може перейти на споживання або виробництво інших товарів і послуг, що безпосередньо відобразиться на попиті та пропозиції. Обмеження даного підходу полягають у тому, що пропозиція на ринку не відповідає попиту. Тому населення реагує на наслідки реформ не на основі точної інформації, а керуючись певними поведінковими моделями і припущеннями. До методів поведінкового аналізу включають: аналіз поведінкового ефекту, аналіз попиту та пропозиції, моделі домогосподарств, багаторинкові моделі та розрахунки в спрощеній формі.

Аналіз прямих наслідків – це простий спосіб оцінки тих, хто відчуває безпосередній вплив реформ, а також ступеня такого впливу. Такий аналіз не передбачає вивчення поведінкової реакції цільових груп домогосподарств або населення. Аналіз прямих наслідків передбачає, що значення всіх еластичностей дорівнюють нулю. Таке припущення є раціональним для оцінки короткострокових наслідків, тобто наслідків, що відбуваються до того, як домогосподарства та інші економічні агенти скористаються наданим часом для внесення коригувань у свою поведінку. В іншому випадку такий підхід може призвести до серйозних похибок в оцінках. Зокрема, зі збільшенням тривалості спостережень проявляється тенденція завищування оцінок ступеня впливу реформ на рівень добробуту домогосподарств. В аналізі прямих наслідків можна виділити три групи методів: аналіз ефекту впливу (за групами), «картографія бідності» та оцінка надання державних послуг.

Соціальний аналіз полягає у використанні методик, які певною мірою поєднують переваги методів аналізу прямих наслідків з поведінковим ана-

лізом. Вони застосовуються для оцінки можливого впливу реформ на населення, точніше — того, наскільки різні групи населення відчувають різний вплив, які механізми використовуються населенням для зменшення негативних або посилення позитивних ефектів впливу реформ, а також для визначення груп населення, які відчувають найбільш негативні наслідки конкретної реформи. Крім аналізу прямих наслідків, соціальний аналіз зазвичай включає оцінку того, як різні люди можуть реагувати на реформу (поведінкова реакція), і деяких інституційних обмежень, з якими реформа може зіткнутися в ході її реалізації. До соціального аналізу належать три основні класи методик: оцінка соціальних наслідків, спільна оцінка бідності і оцінка соціального капіталу. Вибір будь-якої з зазначених методик залежить від конкретних реформ та часу на їх оцінку.

Методика оцінки соціальних наслідків використовується для оцінки диференціації витрат і зисків від проведених реформ між різними зацікавленими учасниками процесу. Вона необхідна для розуміння того, як активи (фізичні, фінансові), можливості (людські, організаційні), економічні та соціальні відносини зацікавлених учасників, а також інституційні механізми, за допомогою яких передаються дії політики, впливають на результативність реформи. Оцінка соціальних наслідків може бути використана для вивчення наслідків, що впливають на різні групи, і того, як найбільш вразливі верстви населення справляються з реформами і отримують доступ до нових можливостей.

Методи мікроімітаційного моделювання є, певною мірою, основою, на якій можуть бути реалізовані як поведінковий аналіз, так і аналіз прямих наслідків, і соціальний аналіз. Крім того, цей підхід відкриває широкі можливості для оцінки та аналізу непрямих наслідків реформ. Сучасний досвід досліджень у цій сфері свідчить про необхідність модернізації інструментарію оцінки соціальних наслідків реформ у напрямі використання моделей, побудованих безпосередньо для цільових груп населення або домогосподарств, тобто для мікрорівня. Це зумовлено ускладненням відповідних соціальних явищ і процесів, а стало можливим завдяки прогресу в області методів та технології збирання, обробки й аналізу інформації та значним позитивним ефектом від застосування відповідних інструментів.

Такий підхід забезпечує можливість оцінки та аналізу соціально-економічних наслідків певної реформи з урахуванням їх стохастичного характеру, імовірнісних властивостей реалізації взаємозв'язків та ін. Відповідно, урахування невизначеності, стохастичності, ризиків стає атрибутом сучасного удосконаленого інструментарію адекватного оцінювання наслідків реалізації заходів соціальної політики і, зокрема, оцінки соціально-економічних наслідків зміни моделі державних соціальних стандартів і гарантій. При цьому основним елементом такого інструмен-

тарію має бути саме блок мікроімітаційного моделювання, що охоплює мікроімітаційні моделі низки найбільш актуальних соціальних процесів.

Ключовими складовими інструментарію мікроімітаційного моделювання соціальних явищ та процесів є:

- масив даних макрорівня, що характеризує репрезентативну сукупність осіб, сімей або домогосподарств (фактично такий масив є репрезентативною моделлю генеральної сукупності відповідних одиниць);
- система нормативних правил, що визначають відповідні соціальні стандарти, гарантії, норми (наприклад, розміри та умови призначення соціальних допомог);
- статистичні моделі процесів на мікрорівні.

Мікроімітаційні моделі суттєво розрізняються за способом урахування поведінки одиниць: від найпростіших варіантів прямих реакцій на зміни політики до найскладніших моделей штучного інтелекту. Основними видами сучасних мікроімітаційних моделей, які застосовуються на практиці, є статистичні та динамічні моделі.

У статичних мікроімітаційних моделях одиниці мікрорівня (елементи сукупності) виступають, головним чином, як пасивні одиниці обліку. Системи оцінки впливу реформ у політиці соціального захисту є типовою сферою впровадження методів статичного мікроімітаційного моделювання. При цьому особи чи домогосподарства (представлені в базі мікроданих) використовуються лише як одиниці обліку з необхідними характеристиками для моделювання та аналізу.

Спільною рисою всіх методів динамічного мікроімітаційного моделювання є те, що вони описують поведінку систем через використання характеристик одиниць мікрорівня, які змінюються у часі відповідно до певних динамічних або поведінкових моделей. Динамічне мікроімітаційне моделювання охоплює значну різноманітність як моделей, так і підходів до моделювання, починаючи від емпіричних динамічних мікроімітаційних моделей, що базуються на масивах даних, закінчуючи агентськими мікроімітаційними моделями, що ґрунтуються на методології штучного інтелекту.

Важливою перевагою застосування мікроімітаційного моделювання для оцінки наслідків реалізації реформ у порівнянні з іншими методами є можливість включення до аналізу значної кількості різноманітних змінних, що характеризують досліджувані одиниці. Наприклад, для оцінки потенційного впливу на рівень життя вразливих верств населення змін розміру або порядку надання певного виду соціальної допомоги, використовують прогнозні значення чисельності відповідних груп населення

та його доходів. Але можливість залучення при цьому основних характеристик домогосподарств на мікрорівні (розміру, складу, характеристик їх членів та ін.) забезпечує багатоаспектність аналізу та отримання оцінок необхідного рівня деталізації. Можливість використання широкого набору поведінкових моделей будь-якого рівня деталізації та складності забезпечує гнучкість аналізу та сприяє врахуванню взаємозалежності змінних, взаємодії різних одиниць сукупності.

Особливо важливим для оцінки соціально-економічних наслідків реформ є придатність мікроімітаційних моделей для проведення експериментів на різних наборах параметрів, що визначають різні сценарії реалізації реформ, у тому числі з урахуванням різних макроекономічних умов. Отримання результатів моделювання на мікрорівні забезпечує високу точність визначення потенційних наслідків для окремих груп населення або домогосподарств та відповідних розподільчих ефектів.

Використання репрезентативних даних мікрорівня для моделювання забезпечує також можливість ефективного об'єднання або урахування даних з різних рівнів агрегації, у тому числі із застосуванням відповідних статистичних процедур. Це уможливорює комплексний аналіз багатьох актуальних проблем у статистиці або динаміці, уникаючи необхідності побудови складних ієрархічних систем моделей, і зі збереженням зазначеної раніше можливості одночасного аналізу багатьох змінних.

Мікроімітаційне моделювання передбачає врахування взаємодії між одиницями мікрорівня — особами, сім'ями, домогосподарствами. Це дуже корисно для аналізу багатьох соціальних процесів, які мають «мережевий» характер, оцінки впливу реформ за різними каналами.

Застосовуючи методи мікроімітаційного моделювання доцільно враховувати, що оцінка та аналіз наслідків реформ здійснюється на основі фактично тих самих даних, що використовуються для звичайного аналізу, але цільові змінні при цьому визначаються на основі встановлених правил та умов (а не на основі інформації, отриманої від респондентів) з урахуванням, відповідних нормативних документів. Це призводить до того, що зміщення оцінок низки показників за звичайного підходу і мікроімітаційного моделювання можуть мати різну спрямованість. Так, наприклад, загальна сума отриманих соціальних виплат переоцінюється у ході мікроімітаційного моделювання і недооцінюється за звичайного оцінювання. Це пояснюється тим, що особи та домогосподарства не завжди діють за правилами і мають схильність до приховування частини доходів саме з метою ухиляння від сплати податків, або не звертаються по соціальну допомогу через різні обставини. Як правило, на практиці не спостерігається ситуація, коли 100 % тих, хто має право на певний вид соціальної допомоги, реалізують це право. При моделюванні допомога

може «призначатися» всім, хто потенційно має на неї право. Таким чином, по окремих типах інформації результати традиційного оцінювання на основі мікроданих та результати імітаційного моделювання можуть доповнювати один одного. Це може створити можливість уточнення відповідних оцінок на основі сучасних методів об'єднання даних і технології триангуляції, коли оцінка показника отримується на основі декількох незалежних його оцінок з урахуванням рівня їх надійності.

Комплексний та динамічний характер сучасних соціальних процесів, що визначають якість життя населення, вимагає суттєвої модернізації інструментарію, призначеного для аналізу й оцінки впливу заходів соціальної політики. Міжнародний досвід та окремі дослідження, виконані в Україні, свідчать про доцільність використання мікроімітаційних моделей як важливої складової такого інструментарію. Це надасть можливість забезпечити необхідну глибину аналізу на основі значної кількості характеристик одиниць репрезентативної для України сукупності (осіб, сімей, домогосподарств) та конкретних макроекономічних умов, належного урахування наявної інформації з різних рівнів агрегації даних, оцінки прямих і непрямих наслідків реалізації державних програм у широкому діапазоні зміни характеристик сукупності та умов.

Основними положеннями, що визначають переваги та особливості застосування інструментарію мікроімітаційного моделювання для оцінки та аналізу соціально-економічних наслідків реформ, є такі:

- інструментарій допомагає обирати управлінські рішення щодо визначення найбільш прийнятних та своєчасних заходів, які дозволять максимально компенсувати можливий негативний вплив реформ на групи населення, які можуть втратити найбільше;
- основними цілями застосування інструментарію є створення інформаційної бази для розробки та прийняття обґрунтованих управлінських рішень. Розробка та впровадження політики на основі такого підходу є більш прозорими та зрозумілими для всіх учасників та зацікавлених сторін процесу, залучення яких також передбачається цією методологією;
- ефективне застосування інструментарію вимагає тісної співпраці, ефективного діалогу при плануванні та реалізації заходів між всіма партнерами: органами законодавчої та виконавчої влади, профспілками, громадськими організаціями, донорами та ін.;
- здійснення аналізу наслідків реформ, як правило, передбачається в умовах налагоджених комунікаційних зв'язків, діалогу між аналітичними групами, організаціями й установами, які розробляють і впроваджують реформи. Це забезпечує їх підготовленість до сприйняття висновків і рекомендацій аналітиків;

- результати застосування інструментарію аналізу та оцінки соціально-економічних наслідків реформ мають бути максимально своєчасними, доступними та зрозумілими для користувачів. Це суттєво підвищує їх корисність та можливість використання;
- інструментарій аналізу та оцінки наслідків реформ доцільно інтегрувати в офіційні національні системи моніторингу соціальної політики, що дозволить ефективно розробляти дієві заходи коригування політики та суттєво покращить стратегічне планування.

Доцільно зазначити, що за умови недостатності даних для оцінки соціально-економічних наслідків реформ застосовуються спеціальні заходи з адаптації методів аналізу до наявних даних, збирання додаткових даних, затримка реалізації заходів до моменту формування необхідного інформаційного забезпечення та проведення адекватних аналізу та оцінки.

Треба приділити увагу власне важливим питанням організації процесів оцінювання та аналізу соціально-економічних наслідків реформ. Як свідчать результати сучасних досліджень, ключовими питаннями, що необхідно розв'язати під час організації процесів оцінювання та аналізу наслідків реформ, етапами оцінки й аналізу, є такі [98]:

- визначення замовника оцінювання;
- визначення цілей оцінювання;
- визначення обсягу ресурсів, що можуть бути використані при оцінюванні;
- вивчення наявного досвіду з оцінювання;
- аналіз змісту реформи;
- оцінка середовища реалізації реформи та його потенційного впливу на процес оцінювання;
- розробка альтернативних стратегій оцінювання;
- визначення доступних інформаційних ресурсів щодо суті та особливостей реформи та середовища її реалізації;
- визначення найменш проблематичних із можливих стратегій оцінювання;
- прийняття рішення щодо проведення оцінювання;
- розробка системи показників та формування інформаційного забезпечення;
- аналіз даних;
- підготовка звіту;
- поширення звіту;
- внесення змін до реалізації реформи на підставі результатів оцінювання.

Доцільно надати характеристику кожному з наведених етапів. Зміст етапу визначення та залучення замовника оцінювання полягає у тому, що замовник оцінювання повинен брати участь у процесах визначення необхідності оцінювання, формулювання цілей та причин оцінювання, характеру інформації, яку бажано отримати в результаті оцінювання програми.

Перед оцінюванням важливо чітко визначити зацікавлені в оцінюванні програми сторони та основні цілі його здійснення. Варто враховувати, що окреме оцінювання не може розв'язати широке коло питань та висвітлити всі нюанси реформи, які потенційно можуть цікавити замовника.

Основна проблема оцінювання наслідків реалізації будь-якої реформи – обмежений обсяг ресурсів. Найчастіше виконання досліджень при оцінюванні сприймається як необхідність додаткових затрат наявних і завжди обмежених ресурсів. Наприклад, забезпечення необхідного контролю за процесами впровадження реформи з урахуванням стану середовища її реалізації у ході оцінювання потребує модифікації чинних адміністративних процедур та, можливо, навіть тимчасової зміни політики (наприклад, з метою створення контрольної групи населення).

Хоча більшість ресурсів можуть бути оцінені у вартісному вираженні, доцільно окреслити декілька основних видів ресурсів, необхідних для оцінювання наслідків зміни моделей державної системи соціальних стандартів і гарантій:

- час;
- людські ресурси, у тому числі фахівці з питань оцінювання, які мають необхідні навички та досвід;
- організаційна підтримка, включаючи дозволи на інші ресурси, необхідні для проведення оцінювання;
- фінансові ресурси.

Під час вивчення наявного досвіду оцінювання реформ здійснюється аналіз попереднього теоретичного та практичного досвіду оцінювання інших, бажано аналогічних, реформ та заходів – так зване метаоцінювання – поєднання відповідних знань та досвіду для їх узагальнення та забезпечення підґрунтя для оцінювання наслідків упровадження певної моделі державної системи соціальних стандартів і гарантій [99].

При цьому визначається, наскільки підходи до оцінювання інших реформ є релевантними для поточних завдань, здійснюється огляд публікацій за досліджуваною тематикою та встановлюється релевантність наявних матеріалів.

Для аналізу змісту реформи визначається її структурно-логічна модель, що відображає ключове призначення реформи, процеси транс-

формації ресурсів у результаті програми. Цей етап передбачає чітке формулювання цілей, дослідження історії питань, які вимагають розробки та впровадження реформи, оцінювання рівня її складності, вивчення її структури тощо.

Оцінка середовища реалізації реформи та його потенційного впливу на процес оцінювання передбачає розгляд реформи як відкритої системи і, відповідно, необхідність урахування її взаємодії із середовищем реалізації. Обов'язковим є проведення порівнянь залежно від аспектів оцінювання, а також видів та обсягів наявних ресурсів. Зазвичай оцінювання реформ, зокрема і нових моделей державної системи соціальних стандартів і гарантій, є дослідженням зі складним дизайном. При цьому зважуються як слабкі, так і сильні сторони різних дизайнів та обирається найбільш ефективний з них або комбінуються різні.

Зміст етапу визначення доступних інформаційних ресурсів полягає у визначенні джерел необхідних даних (у відповідності до дизайну дослідження). Як зазначено раніше, аналіз наявних даних може стати причиною прийняття рішення про доцільність збору додаткових даних.

При цьому передбачено виконання таких дій:

- ідентифікація доступних даних;
- оцінка якості наявної інформації;
- визначення методів оцінювання, що можуть бути застосовані з використанням наявних даних;
- визначення можливої повноти оцінки ключових параметрів реалізації реформи;
- визначення доступних джерел даних для оцінювання факторів середовища реалізації реформи, що безпосередньо впливають на її результати;
- визначення необхідності, можливості та основних умов отримання додаткової інформації.

Треба враховувати, що, як правило, жоден із проектів оцінювання наслідків конкретної реформи не є ідеальним. Відповідно, важливим є визначення та дотримання логіки реалізації оцінювання та шляхів його реалізації на практиці. Будь-яка стратегія тут не є бездоганною, однак головною метою в процесі її вибору має бути чітке визначення основних сильних та слабких сторін дослідження і вибір найбільш прийняттого з точки зору якості за конкретних умов місця і часу.

Рішення щодо проведення оцінювання є завершальним кроком у процесі визначення необхідності проведення дослідження з оцінювання наслідків реформи. Підсумовуючи основні проблеми оцінювання, ресурсні, методологічні обмеження, організаційні та політичні умови,

дизайн дослідження, ухвалюють рішення щодо доречності проведення оцінювання саме в даний час чи його відтермінування для отримання якісніших результатів. Підґрунтям відповідного рішення є професійні судження експертів, працівників, залучених до імплементації реформи, менеджерів тощо.

За позивного рішення щодо виконання дослідження впроваджується розроблений проект оцінювання наслідків реформи. Оцінювання наслідків її реалізації ґрунтується на даних із різних джерел, основними з яких є вибіркові обстеження населення та домогосподарств [96]. Аналіз даних може бути простим або складним залежно від вимог оцінювання та типу даних, використаних для оцінювання. Основними видами аналізу даних є кількісний (оперування характеристиками та змінними, вираженими кількісно) та якісний (оперування даними, представленими у категоріальній, порядковій шкалах вимірювання, тестовими масивами та ін.).

До теперішнього часу в ході проведення аналізу даних з метою оцінювання реформ більшість дослідників наголошували на доцільності застосовування простих методів аналізу, оскільки оцінки, отримані з використанням складних статистичних інструментів, та, відповідно, розширені пояснення до них важко сприймаються користувачами, недостатньо обізнаними в термінології точних наук.

Якщо необхідно застосувати складні методи оцінювання, то під час представлення проекту широкому колу користувачів варто використовувати для пояснень графічні та спрощені схематичні зображення процесу та його результатів. Готуючи звіт за результатами оцінювання наслідків необхідно враховувати, що ключовою його частиною є рекомендації щодо якості розробки реформи та процесу її реалізації. Рекомендації мають бути підкріплені прикладами з практики, доречними в певному організаційному та політичному контексті.

Розробка рекомендацій передбачає:

- підготовку чіткого та зрозумілого змісту звіту;
- використання доступного стилю викладення матеріалу у звіті, відсутність складної термінології;
- використання максимальної кількості візуальних матеріалів (графіків, схем, малюнків тощо);
- формулювання чітких та стислих висновків, що повністю відображають основний текст звіту;
- наявність зворотного зв'язку з користувачами.

Оцінювання наслідків реформ передбачає презентацію для всіх зацікавлених сторін та широкої громадськості результатів та основних висновків дослідження, рекомендацій ключових експертів щодо реа-

лізації подібних реформ у майбутньому чи змін у реформах, реалізація яких триває.

Основні можливі зміни у процесі реалізації реформи, що ґрунтуються на результатах її оцінювання, є такими:

- удосконалення заходів;
- розширення (звуження) сфери впливу реформи;
- покращення дієвості реформи;
- скорочення заходів;
- припинення реформи.

Таким чином, оцінювання наслідків реформ фактично є способом отримання інформації, призначеної для зменшення ризиків незадовільної реалізації реформ і завдяки цьому – зниження невпевненості зацікавлених сторін, які обирають рішення у сфері соціальної політики.

Розглянемо, наприклад, особливості застосування підходу мікроімітаційного моделювання для оцінювання наслідків підвищення мінімальної заробітної плати для рівня життя домогосподарств України.

Як зазначено у попередніх розділах, в основу сучасної державної соціальної політики в Україні покладено ідею соціальних мінімумів: прожитковий мінімум, мінімальна зарплата, мінімальна пенсія тощо. Мінімальна заробітна плата є одним із перших базових соціальних стандартів, який був затверджений в Україні. Мінімальна заробітна плата – це законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може здійснюватися оплата за виконану працівником місячну, а також погодинну норму праці (обсяг робіт). Мінімальна заробітна плата є державною соціальною гарантією, обов'язковою на усій території України для підприємств усіх форм власності та господарювання. Роботодавець не має права встановлювати працівнику заробітну плату менше від мінімальної. При цьому з установленим розміром мінімальної заробітної плати треба порівнювати нараховану заробітну плату, без урахування доплат, надбавок, заохочувальних та компенсаційних виплат [21, ст. 3].

За міжнародними трудовими нормами встановлення мінімальної заробітної плати є одним із елементів політики, спрямованої на боротьбу з бідністю і забезпечення задоволення потреб працівників та їх сімей. Згідно з рекомендаціями Міжнародної організації праці (далі – МОП) основною метою встановлення мінімальної заробітної плати має бути надання особам, які працюють за наймом, необхідного соціального захисту щодо мінімально допустимого рівня оплати праці [39]. В Україні мінімальна заробітна плата суттєво відстає від мінімальної заробітної плати країн ЄС (табл. 3.9).

Таблиця 3.9. Динаміка рівня мінімальної заробітної плати в деяких країнах, дол. США

Країна	Рік*						
	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Люксембург	1986	2411	2353	2335	2474	2639	2325
Бельгія	1638	1988	1895	1871	1982	2064	1816
Нідерланди	1713	2017	1907	1875	1940	2041	1816
Ірландія	1602	2095	1957	1895	1930	2009	1767
Франція	1741	1926	1828	1812	1888	1986	1762
Велика Британія	1536	1543	1521	1558	1650	1719	1667
США	887	1250	1259	1259	1257	1252	1251
Словенія	664	856	1002	989	1034	1084	956
Іспанія	810	1059	1002	970	994	1034	915
Мальта	752	946	890	881	921	986	871
Греція	904	1236	1155	1136	903	939	827
Португалія	592	794	758	733	747	777	712
Туреччина	360	485	515	470	548	497	513
Польща	281	460	467	436	518	556	495
Естонія	233	398	372	376	422	488	472
Латвія	155	364	378	371	378	440	435
Угорщина	314	389	376	383	443	469	402
Чеська Республіка	319	433	427	402	420	426	401
Литва	196	332	310	300	382	398	363
Румунія	107	203	210	210	208	261	263
Болгарія	104	176	164	179	209	239	223
Україна	49	109	118	134	141	152	77

Примітка: станом на 1 січня відповідного року.

Джерело: складено за даними [84] та [15].

У нашій державі мінімальна заробітна плата виконує функцію простого відтворення робочої сили одного індивіда. Тоді як у США та ЄС мова йде про відтворення трудових ресурсів країни загалом. За інформацією МОП, сьогодні понад 90 % країн мають законодавчі норми, які регулюють мінімально допустимий розмір заробітної плати. В усіх європейських країнах протягом останнього десятиліття суттєво зросла мінімальна заробітна плата. Наші сусіди (Польща, Румунія та Болгарія) зробили суттєвий стрибок мінімальної заробітної плати, підвищивши її більш ніж удвічі. Успіху вдалося досягти і прибалтійським країнам (табл. 3.9).

Як видно з рис. 3.4, в Україні підвищення мінімальної заробітної плати не встигає за загальною динамікою середньої заробітної плати.

Рис. 3.4. Динаміка середньої та мінімальної заробітної плати в Україні

Джерело: складено за даними [15].

Відсоткове відношення мінімальної заробітної плати до середньої на одного штатного працівника (індекс Кейтця):

$$IK = \frac{MЗП}{ЗП} \cdot 100\%, \quad (3.1)$$

де: IK – індекс Кейтця; $MЗП$ – мінімальна заробітна плата; $ЗП$ – середня заробітна плата.

У ЄС цей індекс використовують як один із показників ефективності подолання бідності. Рекомендоване значення показника МОП становить 50 %, а ЄС – 60 %. В Україні індекс Кейтця є нижчим, ніж рекомендований МОП і Світовим банком, та має тенденцію до зниження протягом останніх років (рис. 3.5).

Рис. 3.5. Динаміка мінімальної заробітної плати та індексу Кейтця в Україні

Джерело: складено за даними [15].

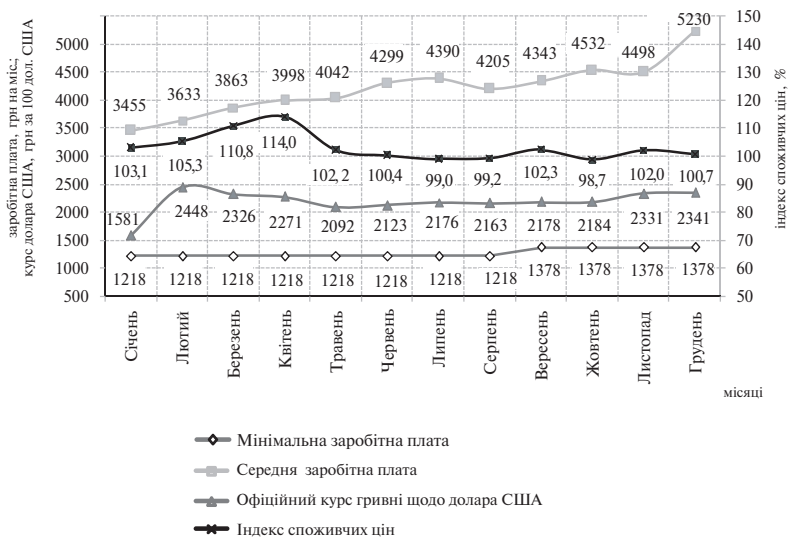

Рис. 3.6. Динаміка середньої та мінімальної заробітної плати, індексу споживчих цін та курсу гривні щодо долара США, Україна, 2015 р.

Джерело: складено за даними [15].

З 1 вересня 2015 р. в Україні збільшено розмір прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць та мінімальну заробітну плату. Мінімальну заробітну плату встановлено на рівні 1378 грн (у місячному розмірі) та у погодинному розмірі – 8,29 грн. При цьому органам влади дозволено здійснювати підвищення заробітної плати понад розміри, визначені відповідно до рішень Кабінету Міністрів України, за рахунок та в межах власних коштів з урахуванням прийнятих рішень станом на 1 вересня 2015 р. та можливостей, наданих статтею 101 Бюджетного кодексу України.

Динаміку зміни середньомісячної та мінімальної заробітної плати, індексу споживчих цін та курсу гривні щодо долара США у 2015 р. представлено на рис. 3.6. Як видно з наведених даних, зміна середньої номінальної заробітної плати протягом цього періоду визначалася насамперед процесами, пов'язаними з девальвацією національної валюти.

Враховуючи, що у 2014–2015 рр. мінімальна заробітна плата змінювалася лише один раз у вересні 2015 р. (рис. 3.6), її взаємозв'язок з середньою заробітною платою можна наближено визначити лише порівнюючи відповідні дані у серпні–жовтні 2015 р.

Величина середньої заробітної плати після зміни мінімальної заробітної плати визначається за формулою:

$$ЗП(t_1) = \delta_{ЗП} \cdot ЗП(t_0), \quad (3.2)$$

де: $ЗП(t_1)$ – середня заробітна плата за місяць t_1 ; $ЗП(t_0)$ – середня заробітна плата за місяць t_0 ; $\delta_{ЗП}$ – коефіцієнт коригування середньої заробітної плати:

$$\delta_{ЗП} = \alpha \cdot \delta_{МЗП} \quad (3.3)$$

де: $\delta_{МЗП}$ – відносна зміна мінімальної заробітної плати за період $t_0 \div t_1$; α – коефіцієнт еластичності відносної зміни середньої заробітної плати по відносній зміні мінімальної заробітної плати.

Параметри для визначення взаємозв'язку між мінімальною заробітною платою та середньою заробітною платою у залежностях (3.2)–(3.3), доцільно розраховувати за видами економічної діяльності (табл. 3.10).

Таблиця 3.10. Параметри для визначення взаємозв'язку між мінімальною заробітною платою та середньою заробітною платою, Україна

Вид діяльності	$\delta_{МЗП}$	α	$\delta_{ЗП}$
Усього	1,131	0,953	1,078
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство та рибне господарство	1,131	0,986	1,116
Промисловість	1,131	0,915	1,035
Будівництво	1,131	0,892	1,009
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт авто-транспортних засобів і мотоциклів	1,131	0,923	1,044
Транспорт, складське господарство, пошто-ва та кур'єрська діяльність	1,131	0,878	0,994
Тимчасове розміщення й організація харчування	1,131	0,920	1,040
Інформація та телекомунікації	1,131	0,879	0,994
Фінансова та страхова діяльність	1,131	0,917	1,038
Операції з нерухомим майном	1,131	0,899	1,017
Професійна, наукова та технічна діяльність	1,131	0,938	1,061
Діяльність у сфері адміністративного та до-поміжного обслуговування	1,131	0,927	1,049
Державне управління й оборона; обов'язко-ве соціальне страхування	1,131	0,951	1,076
Освіта	1,131	1,132	1,281
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1,131	1,035	1,171
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	1,131	0,979	1,108
Надання інших видів послуг	1,131	0,976	1,104

Джерело: авторські розрахунки В.Г. Саріогло та Г.І. Терещенко за даними [15].

Модель мікрорівня для визначення середньодушового грошового доходу домогосподарства залежно від факторних змінних у загальному вигляді може бути представлена у такій формі:

$$D_i = \beta_0 + \beta_1 \cdot X_{1i} + \beta_2 \cdot X_{2i} + \dots + \beta_Q \cdot X_{Qi} \quad (3.4)$$

де: D_i – середньодушовий грошовий дохід i -го домогосподарства; β_0 – константа, яка дорівнює середньодушовому грошовому доходу домогосподарства, що має певні базові характеристики; $\beta_1, \dots, \beta_Q$ – коефіцієнти регресії; $X_1, \dots, X_Q$ – складові доходу (заробітна плата, доходи від підприємницької діяльності, пенсії, стипендії тощо); Q – загальна кількість факторних змінних.

Фактори (незалежні змінні) та параметри моделі (3.4) визначаються на основі масиву мікроданих та інформації з інших джерел. Треба зазначити, що інформаційне забезпечення аналізу та оцінки заробітної плати і впливу змін заробітної плати на доходи населення в Україні є достатньо розвинутих та різноманітним [78].

Розглянемо спрощений підхід, за яким використовуються лише дані ОУЖД. За даними цього обстеження, у 2014 р. середній грошовий дохід домогосподарств України становив 4160,7 грн на місяць. При цьому серед домогосподарств, у яких однією з складових грошового доходу була заробітна плата, цей показник становив 4790,8 грн, що на 15 % більше від середнього грошового доходу усіх домогосподарств. Середньодушовий грошовий дохід домогосподарства, у складі яких є працюючі особи, становив 1607,7 грн. Треба відмітити, що частка заробітної плати у грошових доходах цих домогосподарств склала 66,3 %, тобто можна вважати, що заробітна плата є основним джерелом формування грошового доходу домогосподарств, у складі яких є працюючі особи.

Однофакторна модель виду (3.4), що відображає залежність середньодушового грошового доходу i -го домогосподарства лише від заробітної плати у 2014 р., має такий вигляд:

$$D_i = 790,7 + 0,86 \cdot ЗП_i \quad (3.5)$$

де: $ЗП_i$ – середньодушова заробітна плата i -го домогосподарства.

Для визначення впливу підвищення мінімальної заробітної плати у вересні 2015 р. необхідно в масиві мікроданих ОУЖД скоригувати величину заробітної плати на основі співвідношення (3.2). Після чого визначити прогнозний грошовий дохід домогосподарств на основі моделі (3.5).

У табл. 3.7 представлено результати такого моделювання за даними ОУЖД 2014 р. Як видно з наведених даних, збільшення мінімальної заробітної плати з 1218 до 1378 грн призведе до збільшення середнього грошового доходу домогосподарств з 4790,8 до 5307,4 грн, у середньому на 11 % для рівня України. Приблизно на 14 % середній грошовий дохід зросте у малих містах та на 8 % – у сільській місцевості.

Таблиця 3.7. Грошовий дохід домогосподарств до та після збільшення мінімальної заробітної плати, грн на місяць

Тип місцевості	Середній грошовий дохід домогосподарств		Середньодушовий грошовий дохід	
	2014 рік	після моделювання	2014 рік	після моделювання
Україна	4790,8	5307,4	1607,7	1781,09
Велике місто	5134,5	5682,5	1824,1	2018,82
Мале місто	4555,9	5196,1	1554,8	1773,26
Сільська місцевість	4502,3	4860,2	1378,4	1487,92

Джерело: авторські розрахунки В.Г. Саріогло та Г.І. Терещенко.

Для практичного використання зазначеного підходу багатofакторну модель виду (3.4) бажано будувати за максимально деталізованими розрізами (тип місцевості, регіон, вид економічної діяльності працюючих осіб тощо), або побудувати моделі для кожного розрізу окремо.

Таким чином, від наявного релевантного інформаційного забезпечення суттєво залежить як дизайн процедур оцінювання наслідків зміни моделей державних соціальних стандартів і гарантій, так і рівень складності процедур, які можна реалізувати у процесі оцінювання. Найбільш потужним інструментарієм такого оцінювання є методологія мікроімітаційного моделювання. Водночас ця методологія передбачає доступність даних мікрорівня щодо особливостей формування доходів та витрат по всій сукупності домогосподарств та населення України.

Список використаних джерел до розділу 3

1. Аналіз бідності та соціальних наслідків економічної кризи в Україні / Програма розвитку ООН в Україні. – К., 2010. – 63 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/public.html>
2. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році» / НІСД. – К., 2015. – 684 с.
3. Близько 7,5 мільйонів пенсіонерів у жовтні отримують перераховані пенсійні виплати: Пенсійний фонд України (02.10.2015 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/article;jsessionid=5E5AA46FAD64BC52C35F8A303C5FEC3B.app1-art_id=232562&cat_id=38980
4. Большой толковый словарь русского языка / гл. ред. С.А. Кузнецов. – М. : Норинт, 2000. – С. 1259.
5. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. А.М. Прохоров. – М. : Норинт, 2001. – С. 1144.
6. *Васильев О.А.* Методико-методологічні засади дослідження розширення населення за умовами життя / *Spoleczno-kulturowe problemy rozwoju społeczeństw Polski i Ukrainy.* – Warszawa : Instytut Studiów nad Filozofią Słowiańską im. św. Cyryla i Metodego Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Warszawie, 2013. – P. 139–148.
7. Верховна Рада України: офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/laws/show/>
8. *Горемикіна Ю.В.* Ефективність і якість соціальних послуг у контексті оцінювання та стандартизації // Наукові праці НДФІ. – 2015. – № 4 (73). – С. 1–13.
9. *Горемикіна Ю.В.* Класифікація підходів до оцінювання соціальних послуг // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 1 (23). – С. 79–89. – doi: 10.15407/dse2015.01.079 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/arhcrive/23/7.pdf>
10. *Горемикіна Ю.В.* Формалізація даних та методичні підходи у контексті оцінки ефективності соціальних послуг // Механізм регулювання економіки. – 2012. – № 1 (55). – С. 188–195.
11. *Горемькіна Ю.В.* Концепция социальных услуг в Украине и ЕС // *Zeszyty naukowe* Варшавської школи економіки ім. Складовської-Кюрі. – 2015. – № 1 (47). – С. 177–191.
12. *Давидюк О.О.* Мінімальний перелік соціальних послуг: особливості відбору (за результатами соціологічних досліджень) // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – 2013. – Т. 148. – С. 69–77.

13. Демографічні чинники бідності (колективна монографія) / За ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України. – К., 2009. – 184 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/public.html>

14. Денисова И.П., Клиновенко Л.Р. Социальная политика : учеб. – Ростов-н/Д. : Феникс, 2007. – 347 с.

15. Державна служба статистики України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

16. Державний класифікатор соціальних стандартів і нормативів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mlsp.gov.ua/control/uk/index/>

17. Європеїзація і європейський вибір. Політика у сфері соціальних послуг і законодавча база (рекомендації і документи) / Проект «Сприяння реформі соціальних послуг в Україні» (СРСПУ); контракт CNTR 03 5289 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fisco-id.com/?module=an&action=view&id=57>

18. Закон України від 03.07.1991 р. № 1282-ХІІ «Про індексацію грошових доходів населення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1282-12>

19. Закон України від 05.11.1991 р. № 1788-ХІІ «Про пенсійне забезпечення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/1788-12>

20. Закон України від 09.04.1992 р. № 2262-ХІІ «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2262-12>

21. Закон України від 24.03.1995 р. № 108/95-ВР «Про оплату праці» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80>

22. Закон України від 23.09.1999 р. № 1105-ХІV «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/1105-14>

23. Закон України від 02.03.2000 р. № 1533-ІІІ «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/1533-14>

24. Закон України від 05.10.2000 р. № 2017-ІІІ «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2017-14>

25. Закон України від 21.06.2001 р. № 2558-III «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2558-14>

26. Закон України від 19.06.2003 р. № 966-IV «Про соціальні послуги» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=966-15>

27. Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>

28. Закон України від 23.12.2004 р. № 2291-IV «Про внесення змін до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2291-15>

29. Закон України від 08.07.2010 р. № 2464-VI «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2464-17>

30. Закон України від 08.07.2011 р. № 3668-VI «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/3668-17>

31. Закон України від 05.07.2012 р. № 5067-VI «Про зайнятість населення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/5067-17>

32. Закон України від 01.01.2013 р. № 4523-17 «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4523-17>

33. Закон України від 05.06.2014 р. № 1315-VII «Про стандартизацію» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1315-18>

34. Закон України від 28.12.2014 р. № 76-VIII «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/76-19>

35. Закон України від 28.12.2014 р. № 77-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування загальнообов'язкового державного соціального страхування та легалізації фонду оплати праці» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/77-19>

36. Закон України від 02.03.2015 р. № 213-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/213-19>

37. Збірник нормативних документів про соціальні послуги – 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/data?t=1&q=1723>

38. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/>

39. Конвенції та рекомендації, ухвалені Міжнародною організацією праці (1965–1999) / Міжнародне бюро праці. – Т. II. – Женева, 1999.

40. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр>

41. *Крупа С.* Якість в соціальних послугах: тренінг для соціальних працівників в Україні / Крупа С. та кол.; пер. М. Фоллріхова; Грант «Open Society Foundation» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inteldisability-coalition.kiev.ua/treningi.htm>

42. *Лібанова Е.М.* Нерівність в українському суспільстві: витоки та сучасність // Економіка України. – 2014. – № 3. – С. 4–19.

43. Людський розвиток в Україні: історичний вимір трансформації державної соціальної політики (кол. моногр.) / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України. – К., 2014. – 380 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/2014_lyud_rozvitok.pdf

44. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції (кол. моногр.) / відпов. за випуск Л.М. Черненко, О.В. Макарова; за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – У 2-х т. – К., 2012. – 436 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/Lud_rozv_2013.pdf

45. *Макарова Е.В.* Услуги в системе социальной поддержки: проблемы эффективности и информационное обеспечение // Демографія та соціальна економіка. – 2014. – № 2 (22). – С. 11–20. – doi: 10.15407/dse-2014.02.011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/archive/22/1.pdf>

46. *Макарова О.В.* Державні соціальні програми: теоретичні аспекти, методика розробки та оцінки : Монографія. – К. : Ліра-К, 2004. – 328 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/public.html>

47. *Макарова О.В.* Програми соціальної підтримки: оцінка результатів та шляхи удосконалення // Демографія та соціальна економіка. – 2013. – № 1 (19). – С. 47–56. – doi: 10.15407/dse2013.01.047 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/archive/19/5.pdf>

48. *Макарова О.В.* Соціальна політика в Україні : Монографія / Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – К., 2015. – 244 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/2015_Makarova.pdf

49. Методические указания по анализу бедности и социальных последствий / Документ Всемирного банка. – Вашингтон : Всемирный банк, 2003. – 122 с.

50. Методичні рекомендації розрахунку вартості соціальних послуг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mlsp.kmu.gov.ua/document/184363/m.doc>

51. Метрологія, стандартизація, сертифікація, акредитація : навч. посіб. / В.І. Корсун, В.Т. Белан, Н.В. Глухова. – Дніпропетровськ : Національний гірничий університет, 2011. – 147 с.

52. Міністерство охорони здоров'я України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.moz.gov.ua/ua/portal/>

53. Міністерство соціальної політики України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mlsp.gov.ua/>

54. Мінсоцполітики: Проведена індексація пенсій и зарплат. Прес-служба Міністерства соціальної політики (07.05.2014 р.) / Урядовий портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=247276717&cat_id=248439756

55. Наказ Міністерства соціальної політики України від 13.08.2013 р. № 495 «Про затвердження Державного стандарту надання притулку бездомним особам» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1447-13>

56. Наказ Міністерства соціальної політики України від 13.11.2013 р. № 760 «Про затвердження Державного стандарту догляду вдома» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1990-13>

57. Наказ Міністерства соціальної політики України від 02.07.2015 р. № 678 «Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги консультування» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0866-15>

58. Населення України. Імперативи демографічного старіння. – К. : АДЕФ-Україна, 2014. – 288 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/2014_Naselennya.pdf

59. *Ньюмен К.* Ефективні стандарти соціального захисту: правова основа. Порівняльне дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mlsp.gov.ua/labour/sp/document/36220/Research_carolinewman.pdf

60. Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації (кол. моногр.) / Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. – К., 2010. – 270 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/public.html>

61. Пенсійний фонд України: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pfu.gov.ua>

62. *Полякова С.В., Новосільська Т.В., Панасенко О.Р.* Міжнародний досвід визначення та застосування соціальних стандартів і гарантій // Науковий вісник Буковинського державного фінансово-економічного університету. Економічні науки: збірник наукових праць. – Чернівці : БДФЕУ. – 2015. – Вип. 28. – Ч. 4. – С. 140–144.

63. Постанова Кабінету Міністрів України від 14.04.2000 р. № 656 «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/656-2000-п>

64. Постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.2003 р. № 1078 «Про затвердження Порядку проведення індексації грошових доходів населення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/laws/show/1078-2003-п>

65. Постанова Кабінету Міністрів України від 26.03.2008 р. № 265 «Деякі питання пенсійного забезпечення громадян» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/265-2008-п>

66. Постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2009 р. № 1417 «Деякі питання діяльності територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1417-2009-%EF>

67. Постанова Кабінету Міністрів України від 25.03.2014 р. № 112 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України з питань пенсійного забезпечення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/112-2014-п>

68. Постанова Кабінету Міністрів України від 18.11.2015 р. № 954 «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 26 березня 2008 року № 265» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/954-2015-п>

69. Постанова правління Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття від 04.12.2015 р. № 77 «Про мінімальний розмір допомоги по безробіттю» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/z1597-15>

70. Прес-реліз Пенсійного фонду України «Про результати виконання соціальних ініціатив Президента України у сфері пенсійного забезпечення» від 21.05.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/article?art_id=203393&cat_id=38981

71. Прес-реліз Пенсійного фонду України «Про фінансування пенсій у січні-листопаді 2015 року та завершення фінансового року» від 01.12.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/article?art_id=235385&cat_id=38981

72. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) та супровідні документи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812

73. Проект концепції (моделі) системи моніторингу та оцінювання сектору соціальних послуг / За ред. д. е. н. Макарової О.В. – Умань : Сочинський, 2008. – 148 с.

74. *Рейт А.Г.* Система державної соціальної допомоги в Україні: сучасні виклики та вплив на бідність // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 1 (23). – С. 44–54. – doi: 10.15407/dse2015.01.044 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/arhcrive/23/4.pdf>

75. *Рейт А.Г.* Соціальна диференціація у контексті інноваційного розвитку України // Вісник Хмельницького національного університету. – 2014. – № 6. – Т. 1. – С. 269–274.

76. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.08.2012 р. № 556-р «Про схвалення Стратегії реформування системи соціальних послуг» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/556-2012-%D1%80>

77. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів: Статистичний збірник / Відп. за випуск І.І. Осипова; Державна служба статистики України. – К., 2015. – 76 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2015/zb/06/zb_sdrd_14.zip

78. *Саріогло В.Г., Терещенко Г.І.* Заробітна плата в Україні: актуальні питання статистичного вимірювання та аналізу // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 1 (23). – С. 173–183. – doi: 10.15407/dse2015.01.173 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/arhcrive/23/15.pdf>

79. Соціальний захист населення України 2014: Статистичний збірник / відп. за вип. О.О. Кармазіна; Державна служба статистики України. – К., 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2015/zb/06/zb_sznu_14.zip

80. Соціальні послуги в Україні: сьогодення та перспективи / [Т.В. Семигіна, К.С. Міщенко, Т.Г. Кіча та ін.]. – К. : Зірка, 2007. – 52 с.

81. Соціальні послуги: 85 запитань та відповідей / Проект «Посилення регіональних соціальних служб в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://soczakaz.org.ua/files/books/SocServices_FAQ-2006.pdf

82. Соціальні послуги: як побудувати українську модель на європейських підходах / Проект «Посилення регіональних соціальних служб в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/data?t=1&q=2174>

83. Соціальні результати державних програм: теоретико-методологічні та прикладні аспекти (монографія) / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. – Умань, 2012. – 312 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/Soc_doslid_2012.pdf

84. Статистична служба Європейського Союзу «Євростат»: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>

85. *Ткаченко Л.Г.* Використання адміністративних даних у соціальній статистиці / Система державної статистики в Україні: сучасний стан, проблеми, перспективи: збірник тез виступів XIII Міжн. наук.-практ. конф. з нагоди Дня працівників статистики (4 грудня 2015 р., м. Київ). – К. : Інформ.-аналіт. агенство, 2015. – С. 121–123.

86. *Ткаченко Л.Г.* Накопичувальна пенсія: не варта справа заходу? // Дзеркало тижня. Україна. – 2015. – № 46. – С. 7.

87. *Ткаченко Л.Г.* Новый этап пенсионной реформы. Акцент на накопительные пенсии // Менеджер по персоналу. – № 9. – 2015. – С. 44–49.

88. *Ткаченко Л.Г.* Повышение пенсионного возраста в Украине: результаты и уроки // Междисциплинарные исследования населения: 50 лет университетской демографической школе : Материалы междунар. конф. «Восьмые Валентеевские чтения», т. 1. – М. : Проспект, 2015. – С. 108–116.

89. *Ткаченко Л.Г.* Яке майбутнє спеціальних пенсій в Україні? // Вісник Пенсійного фонду України. – 2015. – № 1 (151).

90. *Ткаченко Л.Г.* Кодифікація пенсійного законодавства: передумови та проблеми // Тенденції розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення. Зб. наук. праць : Матеріали I Міжнар. наук.-

практ. конф. (Київ, 25–26 квіт. 2013 р.) / За ред. проф. М.І. Іншина, проф. Н.М. Хуторяна, доц. В.І. Щербини. – К. : Ніка-центр, 2013. – С. 634–638.

91. Урядовий портал: єдиний веб-портал органів виконавчої влади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua>

92. *Хмелевська О.М.* Питання створення національної системи моніторингу та оцінювання сектору соціальних послуг // Вісник Хмельницького національного університету. – Економічні науки. – 2008. – Т. 1. – № 1. – С. 126–133 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vestnik.ho.com.ua/zmisthtm/2008-1-1t1-e.htm>

93. *Черенько Л.М.* Нові форми бідності в Україні: основні прояви та оцінка масштабів явища // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 1(23). – С. 11–21. – doi: 10.15407/dse2015.01.011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/arhcv/23/1.pdf>

94. *Черенько Л.М.* Специфіка формування та прояву нерівності в Україні // Демографія та соціальна економіка. – 2013. – № 2 (20). – С. 60–69. – doi: 10.15407/dse2013.02.060 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dse.org.ua/arhcv/20/6.pdf>

95. *Шишкін В.С.* Сучасні тенденції рівня життя населення України та моделювання його змін на короткострокову перспективу // Прикладна статистика: проблеми теорії та практики: [зб. наук. праць]. – К. : Формат, 2015. – С. 56–65.

96. Якість інформаційного забезпечення соціальної політики: Монографія / [Макарова О.В., Саріогло В.Г., Терещенко Г.І. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2010. – 248 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/public.html>

97. EUR-Lex. Access to European Union law [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europa.eu/legislation_summaries/competition/state_aid/133230_en.htm

98. *McDavid J.C., Hawthorn L.R.L.* Program Evaluation and Performance Measurement: An Introduction to Practice. – Thousand Oaks : Sage Publications Inc., 2006. – 496 p.

99. *Shadish W.R., Cook T.D., Campbell D.T.* Experimental and quasi-experimental designs for generalized causal inference. – Boston : Houghton Mifflin, 2002. – 656 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://depts.washington.edu/methods/readings/Shadish.pdf>

ВИСНОВКИ

Аналіз практик формування та реалізації соціальної політики в Україні свідчить про їх недостатню ефективність щодо забезпечення соціальної справедливості та збалансованого розвитку територій. Це обумовлено низкою причин, у тому числі застосуванням недосконалої інструментарію та недостатньою обґрунтованістю політичних рішень. У найближчій перспективі варто очікувати посилення дії таких чинників, як нестабільність законодавства в умовах децентралізації та можлива зміна регіональних і місцевих еліт. Це може ще більше послабити керованість соціально-економічних процесів та загрожуватиме наслідками глибинних негативних трансформацій українського суспільства. Тому процес модернізації соціальної політики має бути актуалізований через наукове осмислення тенденцій регіонального людського розвитку, диспропорцій рівня та якості життя, стану функціонування системи державних соціальних стандартів і гарантій, а також створення на цій основі надійного методологічного підґрунтя для забезпечення модернізаційних проєктів.

Постановка проблеми типологізації людського розвитку дає змогу ідентифікувати його ключові ознаки та розширити традиційні підходи до розробки політики. Типологізація є логічним доповненням методів оцінки та ранжування, отже її функціональне призначення – надати повнішу та якіснішу інформацію про перебіг соціально-економічних процесів на національному, регіональному та субрегіональному рівнях. У теоретичній та практичній площинах застосування методу типологізації зумовлено також багатоаспектністю та складністю просторової ієрархії регіонів як об'єктів управління.

Завдання забезпечення сталого та збалансованого людського розвитку в Україні полягає у віднайденні способів подолання багатьох просторових асиметрій, стимулюванні динаміки його окремих складових (насамперед покращення стану соціального середовища й гідної праці). Запропонована методологія типологізації регіонів за детермінантами людського розвитку та ідентифікація типів регіонального людського розвитку можуть бути використані як інформаційно-аналітичне підґрунтя для визначення подальших пріоритетів соціально-економічного розвитку, формування цілей та завдань на регіональному і національному рівнях на системних засадах, вибору відповідних інструментів політики та механізмів впливу, розробки адресних заходів тощо. При цьому важливо, щоб кумулятивний ефект усіх управлінських рішень забезпечував сталість та збалансованість людського розвитку у міжрегіональному розрізі.

Типологізація людського розвитку як глобального соціального процесу дає можливість визначити детермінанти незбалансованого людського

розвитку, що мають універсальний характер. Їх дія може проявлятися в будь-якому регіоні: брак можливостей гідної зайнятості для населення, високий рівень майнової нерівності, несталий характер розвитку в контексті споживання природних ресурсів та екологічного навантаження, втрати культурного різноманіття, брак демократичних прав і свобод, нестабільність та загрози внутрішніх і зовнішніх конфліктів, несприятливі демографічні тенденції та посилення демографічного навантаження, високий рівень залежності розвитку від зовнішніх ресурсів (природних, фінансових, трудових, інноваційних).

Згідно з даним підходом, незбалансованим варто вважати людський розвиток, за якого позитивні соціальні процеси, що призводять до зростання доходів, подовження тривалості життя та освітнього рівня населення, не супроводжуються відповідними зрушеннями з точки зору інших складових людського розвитку. Практична цінність розглянутих підходів до територіальної типологізації «незбалансованого» людського розвитку полягає в окресленні тих проблемних аспектів, які можуть стримувати загальний прогрес на національному та територіальному рівні або погіршувати якість життя населення певних територій. Іншими словами, пріоритетність високих досягнень у сфері загальноновизнаних складових людського розвитку (тривалість життя, рівень освіти та доходів населення) не має призводити до нехтування іншими аспектами всебічного розвитку суспільства. Навіть якщо вони наразі не охоплені практикою оцінювання в рамках міжнародних та національних методик, але залишаються важливими аспектами якості життя громадян будь-якої країни. Окреслені підходи до визначення детермінант «незбалансованого» людського розвитку як соціального процесу можуть слугувати інструментом обґрунтування адресних завдань соціальної політики не лише на загальнонаціональному, а й на територіальному рівні, включаючи і регіональний, і міжпоселенський аспект.

Розгляд людського розвитку в просторовому аспекті має збагатити знання про нього як об'єкт дослідження. Використання теоретико-методологічного доробку французької школи просторової економіки дозволяє розширити звичні підходи до його вивчення та стимулювання, переносячи центр уваги соціальної політики на зусилля з формування «центрів» та «полосів зростання» людського розвитку. Це повертає науковців і практиків до вивчення проблем локального рівня та стимулювання локального (перш за все, ендогенного) розвитку, до розгляду його як передумови людського розвитку.

Одним із найпоширеніших видів територіально локалізованих економічних систем є кластери. Здійснені дослідження продемонстрували принципову можливість застосувати принципи функціонування кластерів для стимулювання людського розвитку на субрегіональному і локальному (тобто місцевому) рівнях, зокрема шляхом застосування такого інструменту, як місцеві територіально локалізовані соціальні кластери.

У сучасних реаліях **проблеми нерівномірності розвитку окремих територій і, як наслідок, формування стійких територіальних диспропорцій у рівні та якості життя населення**, набувають особливої гостроти. Більшість проблем розвитку окремих територій є наслідком не новітніх процесів, а таких, що тривали протягом кількох десятиліть.

Диспропорційність розвитку будь-якої підсистеми неминуче призведе до змін у рівні та якості життя населення як всередині території, так і за її межами. Територіальна диспропорційність рівня та якості життя населення трактується як надмірна диференціація у визначальних стандартах життя на різних територіях, що негативно впливає на почуття соціальної справедливості, призводить до невдоволення населення та посилення соціальної напруги у суспільстві.

Територіальні диспропорції класифікуються за низкою ознак, найбільш вагомими з яких можуть бути такі: за рівнем охоплення (глобальні, міждержавні, регіональні, міжпоселенські, локальні / на рівні громад); за глибиною (допустимі, істотні, критичні); за швидкістю змін: (еволюційні, революційні); за характером розвитку процесів (раптові, усталені); за оборотністю змін (зворотні, незворотні); за причинами виникнення (об'єктивні та суб'єктивні); за можливістю впливу (такі, що піддаються або не піддаються впливу). Можливі й інші групування диспропорцій за видами, проте наведене охоплює більшість із них та є достатнім для оцінювання їх впливу на рівень та якість життя населення.

В Україні чітко діагностується існування та поступове посилення явища територіальної диспропорційності рівня та якості життя населення. Без усунення (або принаймні пом'якшення) негативних проявів територіальної диспропорційності рівня та якості життя неможливе успішне просування реформ та поступальний соціально-економічний розвиток взагалі. Територіальна диспропорційність сформувалася еволюційним шляхом, але процес включає різні за швидкістю та інтенсивністю змін етапи. Поступовий та усталений розвиток регіонів за інших однакових суб'єктивних чинників сприяв порушенню балансу в їх розвитку через посилення або втрату ваги кожного з факторів диспропорційності.

Для оцінки територіальної диспропорційності побудовано нову систему показників, яка базується на максимальному використанні можливостей наявного інформаційного середовища та передбачає вдосконалення інформаційного поля відповідно до потреб дослідження. Здійснено розрахунки територіальної диспропорційності на рівні адміністративних районів, визначено осередки найбільшої вразливості та побудовано «карти вразливості» територій з метою формування політики протидії поширенню негативних явищ.

Нині стало цілком зрозуміло, що традиційні методи впливу на територіальну диспропорційність, а саме: запровадження системи субсидій та

трансфертів із державного бюджету, податкові преференції чи вирівнювальні коефіцієнти, не можуть дати очікуваного ефекту для досягнення більшої спроможності територіальних громад. Основним завданням є поштовх до розвитку та самозабезпечення з акцентом на досягнення вищих стандартів рівня та якості життя населення. Отже, основу політики впливу мають скласти стандарти рівня та якості життя за принципом забезпечення рівного доступу населення до послуг, незалежно від місця проживання.

Другим загальним напрямом політики впливу на зменшення територіальної диспропорційності має стати *підвищення спроможності та розвиток ініціативи громад для вирішення найгостріших соціальних проблем*. Отже, на початковому етапі децентралізації необхідно вирішувати одразу низку взаємопов'язаних завдань: підвищувати доступність послуг соціальної сфери та дієздатність системи соціальної підтримки на державному рівні шляхом розроблення ефективного правового та нормативно-методичного забезпечення, і, разом з тим, сприяти підвищенню спроможності громад у напрямі соціального захисту населення.

Основним принципом підвищення спроможності громад щодо вирішення соціальних проблем є побудова багатоканальної розгалуженої мережі цільових соціальних мікропроектів. Такі проекти мають бути спрямовані на розв'язання конкретної проблеми даної території, а не на комплексне вирішення низки накопичених проблем. Мережа цільових соціальних проектів повинна базуватися на конкурсних засадах та на умовах співфінансування, з обов'язковою участю у фінансуванні даної територіальної громади-учасниці конкурсного відбору. До процедури сприяння територіальним громадам може включатися інформаційна та консультативна підтримка громад. Для неспроможних територіальних громад, що не змогли взяти участь у конкурсах соціальних проектів, необхідно передбачити розробку системи кризового менеджменту, яка передбачатиме, зокрема, підсилений супровід та додаткове адміністрування.

Для реалізації ефективної політики необхідно створити систему соціального моніторингу на рівні територіальних громад. Важливою умовою запровадження моніторингу є методологічне забезпечення оцінок територіальної диспропорційності рівня та якості життя на місцевому та державному рівні.

Оцінка системи державних соціальних стандартів і гарантій висвітлює низку проблем щодо забезпечення її ефективного функціонування, насамперед – використання застарілого підходу до визначення прожиткового мінімуму, відсутність науково обґрунтованих співвідношень між мінімальною заробітною платою та мінімальною пенсією як основними державними соціальними стандартами, значне функціональне навантаження на прожитковий мінімум, що простежується через залежність розмірів практично всіх гарантій та нормативів у соціальній сфері. Крім того, неузгод-

женість окремих складових системи державних соціальних стандартів і гарантій між собою формує підґрунтя політичних маніпуляцій.

Вирішити зазначені проблеми на сьогодні можна лише шляхом *вдосконалення методики розрахунку прожиткового мінімуму*. Головна трансформація методичного підходу полягатиме у застосуванні для визначення мінімальної вартості забезпечення базового рівня життя нормативно-структурного методу. Водночас, система соціального стандарту потребує поділу на два рівні: 1) базовий прожитковий, що застосовуватиметься для визначення державної соціальної допомоги, насамперед незастрахованим особам; 2) трудового прожиткового – для визначення трудових соціальних гарантій (тобто мінімальної заробітної плати, мінімальної (трудової) пенсії). Такий підхід гарантуватиме дотримання соціальної справедливості по відношенню до усіх членів суспільства; дозволить розподілити функції, покладені на прожитковий мінімум, у частині визначення його взаємозв'язку із основними соціальним гарантіями; обґрунтує співвідношення розмірів мінімальної заробітної плати і пенсії.

Удосконалення системи надання соціальних послуг в Україні потребує постійної взаємодії державних служб із недержавними організаціями та користувачами соціальних послуг під час розробки та впровадження стандартів соціальних послуг, основною функцією яких повинен стати захист прав отримувачів. Посилення такої взаємодії сприятиме максимальному врахуванню потреб населення у соціальному обслуговуванні та повністю відповідатиме кращим зразкам європейської практики.

Одним із наріжних питань у контексті стандартизації соціальних послуг залишається їхня якість. Незалежно від регіону проживання усі отримувачі повинні мати рівний доступ до якісних соціальних послуг, які задовольняють їх основні потреби у соціальному обслуговуванні. Попри активну роботу з розробки та впровадження стандартів соціальних послуг, яку виконує Міністерство соціальної політики України, у наявних стандартах якісні аспекти соціальних послуг недостатньо конкретизовані, відсутні чіткі критерії для вимірювання чи оцінювання якості послуг. Окрім того, стандарти соціальних послуг розроблені не для усіх видів послуг. Проте, можна стверджувати, що вітчизняні стандарти соціальних послуг враховують загальні принципи стандартизації та створені з урахуванням сучасних реалій сфери соціального обслуговування.

З метою досягнення максимального ефекту від стандартизації соціальних послуг у сучасних умовах доцільною є розробка та впровадження гарантованого державою мінімального переліку соціальних послуг, які повинні бути надані безоплатно, у поєднанні із запровадженням стандартизації на трьох рівнях: рівень технічного стандарту для окремо взятої послуги або її елемента, рівень стандарту для окремого виду соціальної послуги, рівень стандарту для комплексу соціальних послуг для певних категорій користувачів.

Модернізація соціальних стандартів і гарантій у пенсійній системі та системі державного соціального страхування має відбуватися на засадах збалансування та уніфікації мінімальних гарантій і страхувально-диференційованого підходу, з урахуванням загального напрямку реформування моделі державного управління, що передбачає децентралізацію та розширення повноважень місцевого самоврядування і громад.

На центральному рівні необхідно побудувати двоступеневу систему універсальних мінімальних гарантій, яка гарантуватиме дотримання принципів соціального страхування та забезпечення від абсолютної бідності у разі настання страхових подій:

- перший ступінь має забезпечити, незалежно від тривалості страхового стажу, мінімальний розмір виплат за всіма видами державного соціального страхування на рівні базового прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність; на цьому ж рівні мають забезпечуватися виплати незастрахованим особам (соціальні пенсії тощо);
- другий ступінь має забезпечити, за наявності необхідної тривалості загального страхового стажу, мінімальний розмір виплат за всіма видами державного соціального страхування на рівні трудового прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність.

На регіональному та локальному рівнях мають бути впроваджені додаткові до загальнодержавних стандарти і гарантії, зокрема:

- муніципальні системи пенсійного та медичного страхування, наприклад, для працівників соціальної сфери та / або для працівників публічного сектора;
- регіональні програми професійного навчання, громадських робіт, інших активних заходів політики зайнятості та інтеграції до ринку праці, зокрема для категорій населення з низькою конкурентоспроможністю, у тому числі осіб, незареєстрованих як безробітні;
- територіальні програми комплексного обслуговування та підтримки людей з інвалідністю, престарілих та інших категорій осіб, які опинилися у скрутних життєвих обставинах та / або потребують сторонньої допомоги.

Важливою передумовою дієвості та результативності політики соціального захисту населення України поряд з удосконаленням наявних та / або розробкою нових моделей державних соціальних стандартів і гарантій, є оцінка та аналіз соціально-економічних наслідків їх впровадження, визначення впливу відповідних реформ на рівень та умови життя населення принаймні у коротко- та середньостроковій перспективі. Можливість такого оцінювання вимагає розроблення відповідного інструментарію та

передбачає формування необхідного інформаційного забезпечення. Інформаційне забезпечення формується з використанням усіх можливих джерел надійних даних на основі адекватного визначення цілей впровадження нової моделі, встановлення всіх учасників процесу та зацікавлених сторін, усвідомлення основних каналів впливу змін на соціально-економічне становище населення.

Сучасний досвід досліджень у цій сфері свідчить про необхідність модернізації інструментарію оцінки соціально-економічних наслідків реформ на базі використання моделей, побудованих безпосередньо для цільових груп населення або домогосподарств (тобто для мікрорівня). Це зумовлено ускладненням соціальних явищ і процесів, а також значним прогресом у сфері методів та технології збирання, обробки й аналізу інформації. Основним елементом такого інструментарію має стати блок мікроімітаційного моделювання, ключовими складовими якого є:

- масив даних макrorівня, що характеризують репрезентативну сукупність осіб або домогосподарств (фактично такий масив є репрезентативною моделлю всієї сукупності населення України);
- система нормативних правил, що визначають відповідні соціальні стандарти, гарантії, норми;
- статистичні та імітаційні моделі процесів на мікрорівні.

Оцінювання наслідків реформ передбачає обов'язкову презентацію отриманих результатів для всіх зацікавлених сторін, їх громадське обговорення та участь у формуванні основних висновків та пропозицій, залучення експертних оцінок щодо визначення доцільності реалізації подібних реформ у майбутньому, або корегування тих, що вже здійснюються. Основними можливими змінами у процесі реалізації реформи, що ґрунтуються на результатах її оцінювання, є:

- вдосконалення заходів;
- розширення (звуження) сфери впливу реформи;
- покращення дієвості реформи;
- скорочення заходів;
- припинення реформи.

Таким чином, оцінювання наслідків зміни моделей державних соціальних стандартів і гарантій фактично є способом отримання інформації, призначеної для зменшення ризиків відповідних реформ.

Л93 **Человеческое развитие в Украине. Модернизация социальной политики: региональный аспект** (коллективная монография) / под ред. Э.М. Либановой; Ин-т демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины. – К., 2015. – 356 с.

ISBN 978-966-02-7871-4

Монографию подготовил коллектив ученых Института демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины. Необходимость модернизации социальной политики с учетом регионального аспекта обусловлена существованием значительного дисбаланса социально-экономического развития по территориальному признаку, формированием очагов повышенной уязвимости населения Украины. Научное осмысление тенденций регионального человеческого развития, диспропорций уровня и качества жизни, состояния функционирования системы государственных социальных стандартов и гарантий, установление и анализ основных закономерностей позволили предложить отдельные подходы для модернизации инструментария разработки и реализации социальной политики. Предложена методология типологизации регионов по детерминантам человеческого развития, доказана возможность применения теории пространственного развития для целей реализации социальной политики на региональном и субрегиональном уровнях. Предложены новые подходы к оцениванию территориальной диспропорциональности уровня и качества жизни населения для обоснования направлений социальной политики в условиях децентрализации. Разработаны рекомендации по необходимым изменениям в системе государственных социальных стандартов и гарантий, подходы к оцениванию социально-экономических последствий таких изменений. Освещены вопросы информационного обеспечения оценки влияния мер социальной политики на социально-экономическое развитие регионов.

Монография рассчитана на профессионалов в области демографии, социальной экономики и социальной политики, работников государственного управления, преподавателей, аспирантов, студентов экономических и других гуманитарных специальностей.

Полнотекстовая версия монографии на украинском языке размещена в открытом доступе на официальном сайте Института демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины по ссылке: <http://www.idss.org.ua/public.html>.

УДК 316.42 (477)

ББК 60.55

L93   **Human development in Ukraine. Modernization of social policy: regional aspect** (collective monograph) / Edited by E.M. Libanova; Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine. – K., 2015. – 356 p.

ISBN 978-966-02-7871-4

The monograph was prepared by the collective of researchers of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. The need in modernization of social policy with consideration of regional approach results from large territorial disproportions of social and economic development, creation of clusters of the increased vulnerability of a population of Ukraine. The scientific understanding of trends in the regional human development, disproportions of the living standards and quality of life, state of functioning of the system of state social standards and guarantees, defining and analysis of the basic dependencies allowed developing of some approaches to modernization of the tools of social policy implementation. The methods of making regions' typology by determinants of human development are developed, while a possibility to use the theory of spatial development for realization of social policy at regional and sub-regional levels was grounded. The new approaches to assessment of territorial disproportions in the living standards and quality of life were proposed to formulate the directions of social policy in conditions of decentralization. Proposals on the needed changes in the system of state social standards and guarantees were developed, as well as approaches to evaluation of social and economic effects of such changes. The issues of information providing of evaluation of the impacts of social policy measures on social and economic development of the regions are outlined.

The monograph is targeted at experts in the field of demography, social economics and social policy, representatives of public authorities, lecturers, post-graduate students, graduate students in the field of economics and other humanities.

The full text of the monograph in Ukrainian is available at the official web-site of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine at: <http://www.idss.org.ua/public.html>.

UDK 316.42 (477)

BBK 60.55

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ
МОДЕРНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ:
РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Колективна монографія

Дослідження виконав авторський колектив під керівництвом
академіка НАН України, доктора економічних наук, професора
Е.М. Лібанової

Редактор Радченко А.І.

Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки Тілікіної Н.В.

Підп. до друку 25.12.2015 р. Формат 60x84/16
Папір офс. Друк цифровий. Обл.-вид.арк. 25,42. Ум. друк. арк. 23,64
Наклад 300 прим. Замовл. № 531

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України
Україна, 01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60.
тел. (044) 486-62-38; e-mail: demography@idss.org.ua
<http://www.idss.org.ua>

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серії ДК № 1997 від 29.10.2004 р.

Виготівник «Сочінський»
20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19
тел.: (04744) 4-64-88, 4-67-77
e-mail: vizavi08@mail.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 2521 від 08.06.2006 р.